

84/50/6

F79

Nosir Fozilov

KO'KLAM QISSALARI

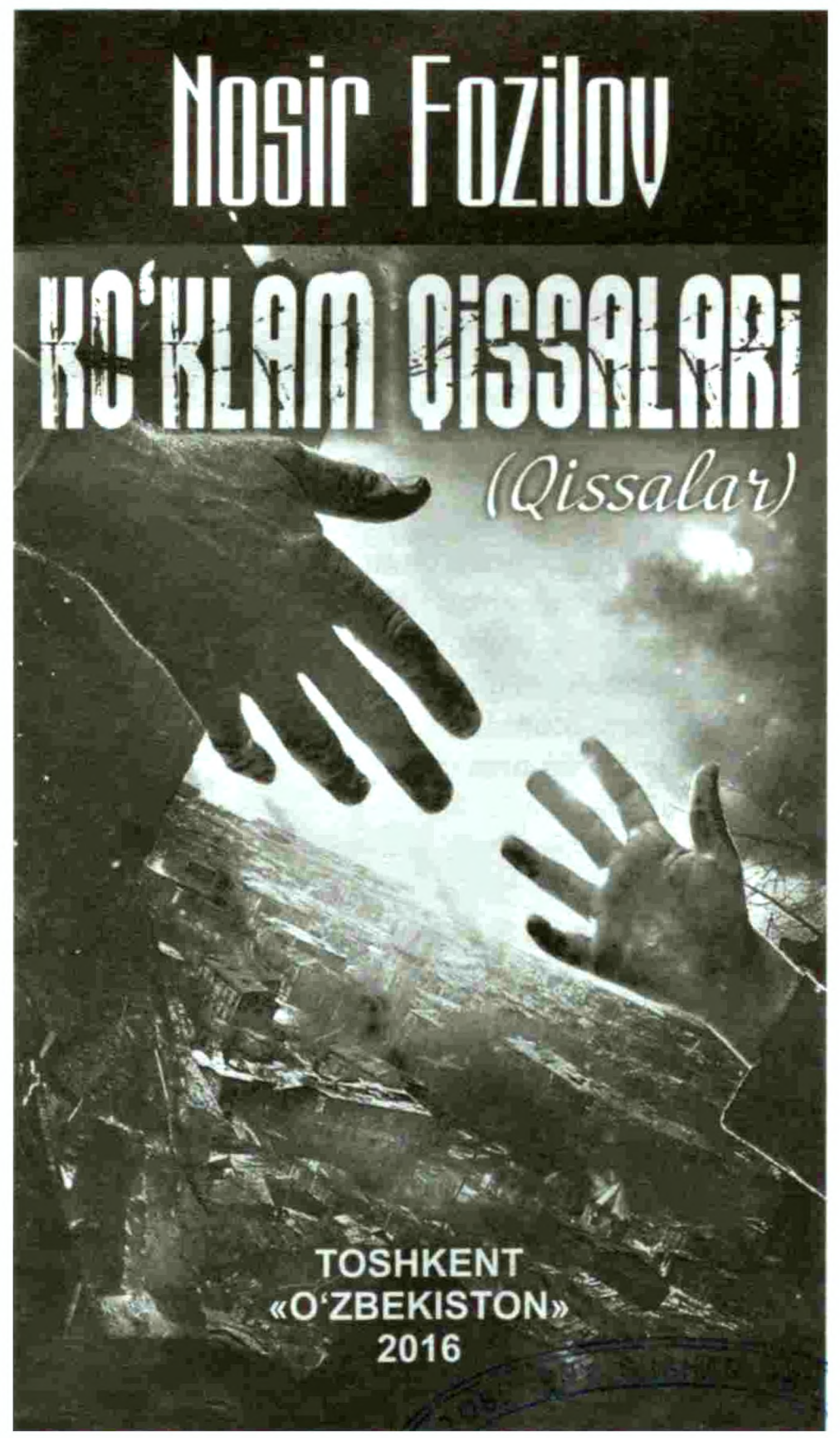

Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

2
1
2

Nosir Fozilov

KO'KLAM QISSALARI

(Qissalar)

TOSHKENT
«O'ZBEKISTON»
2016

UO'K 821.512.133-93-31
KBK 84(50')6
F 79

ISBN 978-9943-28-722-8

© Nosir Fozilov, 2016
© «O'ZBEKISTON» NMIU, 2016

MUQADDIMA

Kamina Turkiston viloyatining Koriz deb atalmish do'ppidekkina qishlog'ida tug'ilib, u yerda ko'rganlarim, bilganlarim, hayotdan tuyganlarim hanuzgacha esimdan chiqmaydi; bir xayolga cho'msam o'sha davr voqealari xuddi kino lentasidek ko'z oldimdan bir-bir o'taveradi.

Go'dakligim o'ttizinchi yillarning kollektivlashtirish davrida, o'ttiz uchinchi yillarning ocharchilik va yupunchilik davrlarida, bolaligim esa o'ttiz yettinchi yillarning alg'ov-dalg'ov davrida, qirqinchi, qirq beshinchi yillarning dahshatli urush yillarida kechdi.

Urush davri mening bir hovuchgina hayot yo'limda o'chmas iz qoldirdi. Bu davrda: «Hamma narsa front uchun!» degan shior hukmron edi. Hamma erkaklar frontga o'tlanib, qishloqda kampir-chollar bilan xotin-xalaj, yosh bolalar qolgan, kolxozning hamma og'ir ishlari o'shalarining zimmalarida edi. Men ham, tabiiyki, bu yumushlardan mustasno emas edim. O'sha davr bolalari kabi ham maktabga qatnardim, ham qo'sh haydab, dalada ketmon chopardim, ham xirmon yanchib, front uchun eshaklarda g'alla tashirdim. Xullas, urush asoratining barcha jabr-u jafolarini hamqishloqlarim bilan totib ko'rganman...

Biz urush davri farzandlari bolalikning barcha imtiyozlaridan foydalanmay o'sdik; o'qishlarimiz ham o'lda-jo'lda, uzuq-yuluq bo'ldi. Men bu gaplarni nolib aytayotganim yo'q. Bolaligimiz turmush riyozatlari bilan omuxta kechdi. Bu murg'ak qalblarimizda muhr-

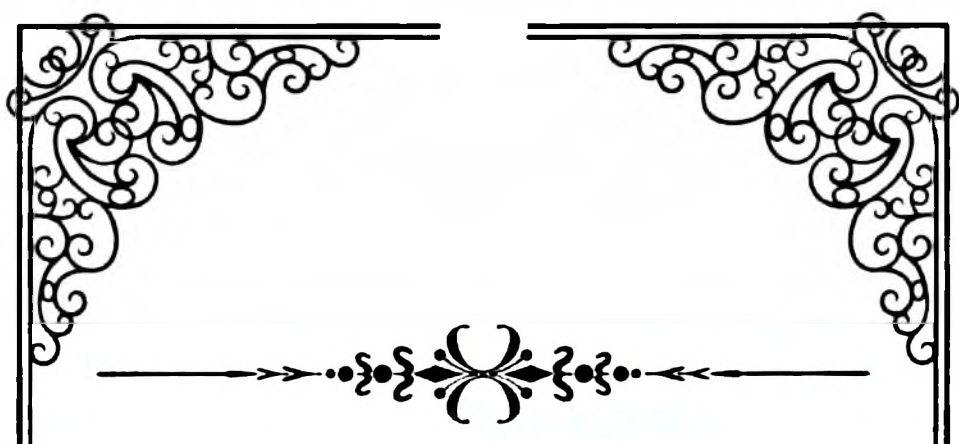
lanib qoldi. Ozmi-ko'pmi hayotning qadriga yetadigan, uni e'zozlaydigan odamlar bo'lib ulg'ayganimiz uchun o'sha davr mashaqqatlari saboqlaridan minnatdorlik tuyg'usi bilan yashamoqdamiz. Xalqimiz: «Yomonlik ko'rmay yaxshilik yo'q», deydi. Balki, hozirgi to'kin hayotimiz, baxtli onlarimiz, o'sha ko'rgan-kechirgan tashvish va riyozatlarimiz tufayli emasmikan, deb o'ylab ketaman, ba'zan.

Qishlog'imizda turli millat xalqlari yashab, mehnat qilardilar. Biz bir-birimizni o'zbek, qozoq, rus deb ajratmay o'sdik. Bunga asos ham yo'q edi. Bizni hayot jipslashtirib qo'ygan edi. Men hukmingizga havola qilayotganim qissalarni yozayotganimda xalqlar do'stligi mavzusini o'ylab ham o'tirmaganman. Hayotda qanday bo'lsa shundayligicha, bejamasdan, yonimdan qo'shmasdan, kuchaniqsiz, chiraniqsiz qog'ozga tushirishga harakat qilganman. Binobarin, ko'rgan-kechirgan narsang, agar uni qalbdan his qilsang, tuyg'ularing chinakam rost bo'lsa, yozganlaring tabiiy chiqishi turgan gap.

Qo'limga qalam tutib, yozish imkoniyati yaratib bergani uchun yaratgandan minnatdorman. Mana, oq bilan qorani ajrata oladigan yoshga yetib, bosib o'tgan yo'limga shukronalik bilan razm solaman. Shu paytgacha yozganlarimni oldimga qo'yib, bunday qaragam, o'sha davr voqealarini eslasam, bolaligim bir poshsholikka mengzab ketdi.

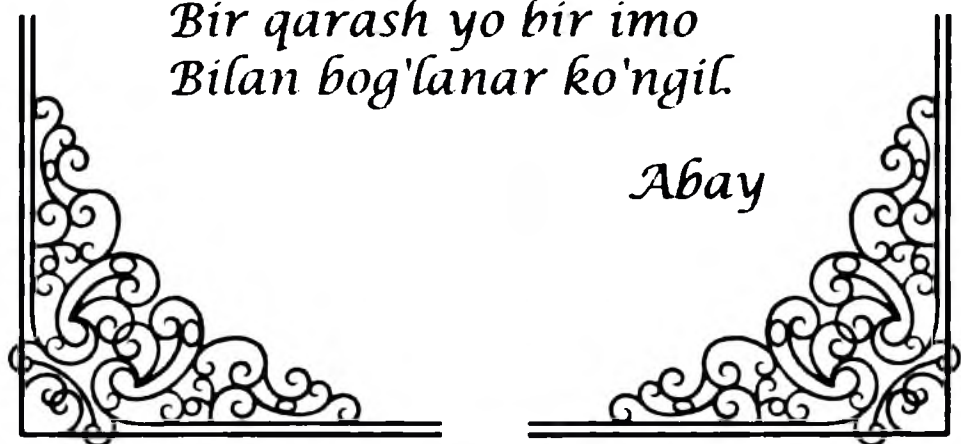
Bu kitob Sizni men kechgan hayot so'qmoqlaridan jinday xabardor qilsa, o'sha davr mashaqqatlarini ko'z oldingizga keltira olsa, hozirgi baxtli hayotingizdan minnatdor tuyg'ularingizni uyg'ota olsa, men nihoyatda xursand bo'lardim.

Muallif

*Sevgi tili so'zsiz til,
Ko'z bilan ko'r, dildan bil.
Bir qarash yo bir imo
Bilan bog'lanar ko'ngil.*

Abay

BIRINCHI BOB

Arpa boshhoqlari sarg'ayib, bug'doy boshhoqlariga rang kira boshlagan, qovun palaklari tanob yozib, tuynaklar etik boshiday bo'lib qolgan palla. Dehqonlarning tili bilan aytganda: yo'g'on cho'zilib, ingichka uziladigan payt.

Oftob tikkaga kelgan, tevarak-atrof issiqdan han-sirab, uzoq-uzoqlarda kumush sarob imlaganday bo'ladi. Bunday mahallarda jon-jonivorlar o'zlarini qo'yarga joy topisholmay qolishadi. Mol uchun yoz faslining o'ziga yarasha rohatlari bilan birga chivin, so'na kabi azoblari ham bor...

Bizning Kamola bilan To'ra uchun chinakam mehnat endi boshlanib kelayotgan edi. Ba'zan odamlar ularga: «Sizlarniki maza-da! Podani o'z holiga qo'yib, yaylovda miriqib dam olasizlar. Qiyin bo'lganda bizlarga qiyin: biz paxta ekamiz, suv sug'oramiz, engashib yagana qilamiz, qulochkashlab ketmon chopamiz...» — deyshadi. Bu ham to'g'ri. Ammo mol boqish ham ular o'ylaganchalik oson ish emas. Buni poda boqib ko'rgan biladi. Qani endi o'sha, mol boqish oson deydiganlar bir kungina soya-salqinsiz yaylovda, poda ketida yursayu, kun tikkaga kelib, miyani qizdirib turganida, so'na chaqib tumtaraqay sochilib ketgan sigirlarning boshini qovushtiraman, deb ketidan harsillab chopib ko'rsa! Ana shunda bilardi bu ishning ular o'ylaganchalik «maza»ligini! Issiqda poda ketida ko'tarilgan quyuq changdan bir yutib ko'rsa, ana shunda bilardi bu ishning ham o'ziga yarasha tashvishlari borligini!

Poda har kuni oftob tikkaga kelganida Belariq bo'yiga — suvotga olib kelinadi. Hozir ham Kamola bilan To'ra poda ketida changga botib kelishyapti. Kuni issiq, dim bo'lishiga qaramay, ular ustlariga qalin fufayka, paxtali shim, kirza etik kiyib olishgan, boshlarida quloq bog'ichlari qaytarilgan quloqchin. Egnilaridagi kiyimlarning rangi qanaqaligini bilish uyoqda tursin, chang-to'zon orasida ularning qaysi biri Kamola-yu, qaysi biri To'raligini ham ajratish qiyin edi. Kamola oilaning yolg'izi. Erka o'sganligi uchunmi yo bolalarga ko'proq aralashib yurganidanmi, harqalay, fe'l-atvori, sho'xligi, gap-so'zlaridan uning qiz bola ekanini ajratish qiyin. Shuning uchun uni odamlar ko'proq Kamol deb atab ketishgan...

G'iyos aka podaning oldida, eshakka minib olgan, ustida paxtalik sirma chopon, boshida ko'hna tulki tumoq, xayol surib suvotga qarab ketyapti. Orqasida poda, poda ketida To'ra bilan Kamola. Suvot podachilarning, qolaversa, mollarning biroz orom oladigan joyi. Bu joyda Belariq oqadi, ariq bo'yida xuddi kampirning tishidek siyrak o'n-o'n besh tup tol bor, soya-salqin... tagidan g'ir-g'ir shabada esib turadi.

Sigirlar suvotga kelishi bilan o'zlarini suvga urishdi. Ular suv icha-icha qorinlari kajava bo'lgach, tol soyasida tuprog'i o'ynab ketgan yumshoq yerga yotib olib, bemalol kavsh qaytarishga tushishdi, tikka turganlari esa dumlari bilan ustilariga qo'ngan pash-shalarni qo'riy boshlashdi.

G'iyos aka ariq bo'yidagi chimdan yasalgan o'choqqa qora qumg'onni o'rnatib, choy qaynatishga kirishib ketdi. To'ra bilan Kamola ustki kiyimlarini yechib, bellaridan keladigan suvga Kamolalarning «ola»sini olib tushishdi, qashlag'ich bilan yuvishga mashg'ul bo'lishdi. Kamola ahyon-ahyonda piqir-piqir kulib, To'raga suv sepib qoladi. Kulgisi xuddi

kumush tanganing jarangidek tiniq. To'ra ham bo'sh kelmaydi... Ola sigir ko'zlarini olaytirib, go'yo ularning bu sho'xliklarini yoqtirmayotgandek, og'zini ochmay, cho'zib: «Him-m», deb qo'yadi.

Nariroqda o'choqqa engashib zo'r berib o't puflayotgan G'iyos aka boshini ko'tarib, nimalardir deb g'udrandi-da, aslida namlanib yuradigan ko'zlari tutundan battar achishib, yuzlarini yuvib ketgan ko'z yoshlarini artib qichqirdi:

— Kamol, hoy Kamol!

Ariqning kechigidan avval bir sho'x kulgi, keyin «labbay!» degan ovoz keldi.

— Buyoqqa qara, bor bo'lgur, — dedi bo'ynini cho'zib G'iyos aka. Tovush chiqqan tomondan hech kim ko'rinmagach, o'zicha dedi: «Kap-katta bo'lib qolishsa ham bolaliklari qolmadi-qolmadi-da, bu bor bo'lgurlarning. Kun bo'yi mol ketidan yurib charchamaganlarini-chi bularning. Biroz orom olishsa-chi!...»

Ust-boshi shalabbo bo'lib ketgan Kamola bo'y ko'rsatdi.

— Chaqirdingizmi, amaki?

— Manavi o'tini bor bo'lgur yonmayapti. Bir quchoq quruq o'tinmi, tezakmi terib kelasanmi, devdim...

— Xo'p bo'ladi, hozir...

Kamola ariq tomonga bir ayyorona qarash qildi-da, suv yoqalab chopib ketdi.

Sal o'tmay To'ra ham ariqdan «ola»ni yetaklab chiqdi. Tizzalari titilib ketgan eski tirinka shimining pochalaridan suv sirqib oqar, rangi bilinmay ketgan chit ko'ylagi shalabbo bo'lib badan-badanlariga yopishib qolgan edi. Ola sigirning yunglari bir tekis yotib, oftobda yalt-yalt qilar, do'mbira bo'lib ketgan qornidan suv silqib tuproq ustiga oqar edi. To'ra sigirni nariroqdagi tol soyasiga haydab, o'zi G'iyos akaning oldiga asta kelib cho'kdi.

— Ko'ylagingni yechib tushsang bo'lmaydimi suvga, bor bo'lgur, — dedi G'iyos aka ko'z yoshlarini artib.

To'ra indamadi. Kamol bir quchoq quruq xashak bilan bir-ikkita tappi ko'tarib keldi. To'ra o'choqqa xashakdan bir-ikki tutam tashladi. U sal fursat o'tmay birdan lov etib yonib ketdi. So'ng ustidan tappi sindirib qaladi. Qora qumg'onga jon kirdi: avval, jig'illab tovush chiqardi-yu, keyin vaqirlab qaynay boshladi. Uchala podachi uch-uchlari sarg'ayibroq qolgan qalin ajriqzor ustiga bo'z dasturxonlarini yozib, choyga o'tirishdi. Dasturxon ustida, odatdagidek, bir-ikkita zog'ora, pishloq, qurut, qovoqda ayron paydo bo'ldi; qovoqning og'zini mahkam berkitib, uni eshak ustida egar qoshiga ilib yurardi G'iyos aka. Suvsaganlarida Kamol ham, To'ra ham borib tik turib qult-qult yutib ketaveradi.

Choy o'rtalab qolganida G'iyos aka yumshoq ajriq ustiga yonboshladi. U, To'ra bilan Kamolaga bugun negadir xomushroq ko'rinardi. Darvoqe, u bugun qandaydir noxush xabar eshitadiganday ko'ngli g'ash edi. Bu qanday xabar, uni bilmasdi. O'zi shunaqa, ko'ngli sal g'ashlansa, albatta biror noxush xabar eshitadi. Har kuni bu mahalda qiziq-qiziq gaplardan gapirib, yoshlarni kuldirib o'tiradigan G'iyos aka bugun miq etmay yonboshlab yotibdi. U ancha mahalgacha xayol surib indamay yotdi. Kamola bilan To'ra uning bu ahvolini tushunisholmay, bir-birlariga alanglab qarab olishdi. Oradan ancha vaqt o'tdi, G'iyos akaning xayoliga bir fikr keldi chamasi, boshini ko'tarib To'raga murojaat qildi:

— To'ra, bu yil nechchiga kirding?

To'ra ham oradagi noqulay jimlikni ko'tarish uchun iljayib turib javob berdi:

— Abdug'ani bilan tengman.

Kamola piqirlab kulib yubordi. To'ra bu gapi bilan G'iyos akaning qishda harbiy komissariatga chaqirishganida bergan javobini eslatgandi. G'iyos

aka bu shamani tushundimi yo tushunsa ham unga ahamiyat bergisi kelmadimi, qoshlarini chimirdi.

— Abdugʻanining necha yoshga kirganini men qayoqdan bilaman, bor boʻlgur!

Kamola Gʻiyos akaning ranjiganini sezib, darrov javob qildi:

— Toʻra bu yil oʻn oltida.

— Unaqa emas, — dedi Toʻra qaddini rostlab. — Qayoqdan bilasan oʻn oltiga kirganimni?

— Him, bilaman... — dedi Kamola shoʻxligi tutib.

— Bilmayсан.

— Bilaman. Yettinchini burnogʻi yili bitirdik, a? Men yetti yoshimda maktabga borganman, yetti yil oʻqidim, — dedi Kamola bidirlab. Soʻng barmogʻini bukib sanab isbot qila ketdi: — Yettiga yettini qoʻshsak — oʻn toʻrt boʻladimi? Bitirganimizga ikki yil boʻldi... Qani, qoʻshgin-chi, oʻn olti boʻladimi?..

— Men maktabga boradigan yilim kasal boʻlib qolganman, bir yil keyin, sakkiz yoshimda borganman, bidingmi? Bu yil oʻn yettidaman, — dedi Toʻra pisanda bilan. U yaqinda bobosi kelib, shaharga olib ketaman, deganini, u yerda oʻqishini davom ettirmoqchi boʻlganini ham aytmoqchi edi-yu, tagʻin Kamola, maqtanchoqlik qilyapti, deb oʻylamasin deb aytgisi kelmadi.

Kamola indamay qoldi. U, negadir, shu paytgacha Toʻrani oʻzi bilan teng, deb yurarkan. Buni qarang-a, oʻzidan bir yosh katta ekan-ku!

Boyadan beri bolalarning tortishuviga aralashmay yonboshlab yotgan Gʻiyos aka ogʻir tin olib:

— Oʻgʻlim Mansur omon boʻlganida oʻn yettiga kirib qolar ekan. Sen bilan bir kunda tugʻilgan edi, rahmatlik... — dedi.

Gʻiyos akaning bu gapi oraga biroz jimlik soldi. Nima uchundir u bugun marhum oʻgʻlini esga oldi.

O'g'li ikki yasharligidayoq qizamiqdan nobud bo'lgan. Shundan keyin u ikki qiz ko'r-di-yu, lekin o'g'il ko'rish nasib bo'lmadi. U ba'zan To'raning yurish-turishi, pishiqqligini zimdan kuzatib havas qilar, o'g'li bo'lib, o'zining sevgan kasbi — podachilikni qo'lidan olishini juda-juda istar edi. Uning nazarida bundan suyumliroq, bundan ham zavq va shavqliroq ish yo'q edi dunyoda. O'g'li omon bo'lib qo'lidan tayog'ini olsa... qani endi! Undan keyin... undan keyin mana bu Kamoladek qizga uylantirsa, nabira ko'rsa...

G'iyos aka negadir shu haqida ko'p o'ylardi. Kim biladi, bu og'ir o'ylar unga qaydan yopishdi? Balki To'raning bo'y-basti sabab bo'lgandir. Balki Kamolaning beg'uborligiga havasi kelgandir. Ehtimol To'ra bilan Kamola o'rtasidagi murg'ak va tiniq, beg'araz munosabatlarga havasi kelayotganidandir. Ehtimol... Har holda buni bilish qiyin edi!

To'ra bilan Kamola birpas jim o'tirishdi-yu, G'iyos akaning kayfiyatini tag'in unutishib, gapga tushib ketishdi. To'ra dasturxonda turgan bitta qurutni olib sindirmoqchi bo'lgan edi, kuchi yetmadi. So'ng o'rnidan turib, fufaykasi cho'ntagidan qalamtaroshni oldi-da, yana joyiga o'tirdi, qurutni qalamtarosh tig'i bilan sindirdi, bir bo'lagini Kamolaga uzatdi, bir bo'lagini G'iyos akaga... Shu payt Kamola chaqqonlik bilan To'raning qo'lidan qalamtaroshini yulib oldi.

— Buyoqqa ber, — dedi To'ra qo'lini cho'zib.

— Ho, berib bo'pman...

— Ber dedim, senga!

— Aha, berib bo'pman. Ololmaysan, hi-hi...

— Ber dedim... — To'ra o'rnidan turdi.

Kamola ham o'rnidan uchib turib, ariq bo'yiga qarab qochdi. To'ra uch hatlashdayoq unga yetib oldi.

— Buyoqqa ber!

— Kuching yetsa, ola qol... Hi-hi...

G'iyos aka boshini ko'tarib qichqirdi:

— Hoy, bor bo'lgurlar, qo'ysalaring-chi. Tag'in hazil-laringdan o't chiqib ketmasin. Hazilning tagi zil, deyдилar.

Bu mahalda To'ra bilan Kamola olishib, bir-birlarini surishib ariq bo'yiga yaqinlashib qolishgan edi. G'iyos aka o'rnidan og'ir turib tag'in bir marta qo'yinglar, deguncha, ikkalasi quchoqlashgancha shalop etib suvga yiqilishdi.

G'iyos aka o'rnidan turib ketdi.

— Hazillaring bor bo'lsin!

Kamola chaqqon harakat qilib suvdan chiqdi. Shuncha harakat qilsa ham, uning qo'lidan qalam-taroshini ajratib ololmagan To'ra: «Shoshmay tur, senimi!» — deganicha qirg'oqdagi o'tlarni ushlab chiqqa boshladi. Kamola esa qiqirlab: «Tutib bo'psan, hi-hi...» deb ariq bo'ylab yuqoriga qarab qochdi. To'ra ariq bo'yiga chiqdi-yu, to'xtab qoldi.

— Rais bobomlar...

Shahar tomondan yolg'iz salt otliq yo'rtib kelardi. U otda bir yoniga qiyshayib o'tirar, bu holat hammaga tanish, o'rganish bo'lib ketgan, shuning uchun ham hamqishloqlari uni uzoqdan tanir edi. G'iyos aka ham uni tanib peshvoz chiqdi. To'ra xijolat tortib, ariq bo'yida turganicha, shalabbo bo'lib ketgan kiyimlarini siqa boshladi.

Rais bobo ularning yonginasiga kelib otdan tushdi, to'riq yo'rg'ani o'z holiga qo'yib, dasturxon yoniga horg'in cho'kdi. Ba'zi Soli oqsoqolga o'xshagan tengi-to'shlari uni Yo'ldoshvoy, Yo'ldosh oqsoqol deyishadi-yu, ammo ko'pchilik unga «rais bobo», deb muomala qilardi. Shunga o'rganib, odatlanib ketishgan.

Rais ham bugun, negadir, xafadek ko'rinar edi. Odamlarga bir narsa bo'lganmi o'zi?

— Abdig'iyos, ishlar qalay? — dedi u sal miyig'ida kulishga harakat qilib. Rais kimni chaqirmasin,

uning ismi oldiga «abdi» qo'shmasdan aytmas edi. — Choydan bormi, bir piyola quy.

G'iyos aka qora qumg'ondan zarangga choy quyib uzatdi. Rais bobo choydan bir ho'plab, boshini chayqadi.

— Shu deyman, qora qumg'onning choyi bo'lak-cha bo'ladi-da... — u ustma-ust choy ho'plar, har ho'plaganda «ha-a...» deb qo'yar, tamshanib boshini chayqar edi. Bu choy G'iyos akaga o'rganish bo'lib ketgan. Shuning uchun ham rais boboning bu gapi uni taajjublantirmas, issiqda, ot ustida yurib chanqab kelganidan, deb o'ylardi. Rais bobo choyni ichib bo'lib, zarangni G'iyos akaga uzatdi. — Qalay, sigirlarga so'na dorimadimi?

— Hozircha tinch, — dedi G'iyos aka qora qumg'ondan zarangga choy quya turib. — Yaqin orada chiqib qolmasa deb qo'rqqapman.

— Yoshlar bor, bir amallar, — dedi rais. Bunaqa paytda rais G'iyos akaning tug'ma podachi ekanini, uning oldida hal bo'lmaydigan hech qanday muammo yo'qligini, u bor joyda so'na... boringki, bo'ri ham hech gap emasligini ta'kidlab, uning ko'nglini ko'tarishga harakat qilar edi. Bugun esa kaltagina qilib: «Yoshlar bor, bir amallar», deb qo'ya qoldi. Nima gap o'zi? Nega G'iyos akani qo'shmadi? G'iyos aka buni sezib, raisning yuziga tikildi. U gapni chalg'itish uchunmi, nariroqda ho'l kiyimlarini siqayotgan To'raga qaradi.

— Ha, Abdito'ra, voy-bo'y, ust-boshing shalabbo-ku. Ishlar tuzukmi, ota o'g'li? Abdikamol qani?

— Shu yerda, — dedi To'ra iymanibroq.

— Ha, mayli, mollaringga qaray turinglar bo'lmasa. Abdig'iyos akang bilan ozgina gapimiz bor... — dedi rais. — Ha, aytganday, Abdito'ra, buyoqqa qara, anavi to'riq yo'rg'ani yalang'ochlagin-da, suvga olib tushib, bir pishib tashla. Maza qilsin, bechora. Ko'pikka tushib ketdi, jonivor. Sovisin.

— Xo'p.

Kattalarning suhbatidan qanday qilib nariroq bo'lishni o'ylab turgan To'ra chaqqon borib to'riq yo'rg'aning ustidan egar-to'qimini sidirdi. Bechora-ning to'qimlari terdan sasib ketibdi. Shaharda ochiqib qolganmi, suvga tushsa ham ariq chetidagi o'tlarni chimdib kurt-kurt chaynar, boshiga, ko'ziga yopirilgan chivinlarni ko'rib, boshini, dumini beto'xtov silkir edi. To'ra ot ustini bir sidra yuvib, so'ng qashlag'ich bilan bo'yinlarini, o'mrovini, qaptalini qashiy boshladi. To'riq yo'rg'a boyagiday o't chimdimas, boshini silkib, dumini likillatmas, ko'zlarini yumgancha rohat qilib jim turar edi. To'ra G'iyos aka bilan rais boboga ko'z qirini tashladi. Rais bobo ajriqqa bemalol yonboshlab nimalarnidir gapirar, G'iyos aka cho'kkalagancha... hayajonmi yo o'ychanmi, haytovur, tushunib bo'lmaydigan bir holatda uning gaplarini jimgina tinglar, ammo gaplarini To'ra eshitmas edi.

Yo'rg'ani yaxshilab yuvib-tarab bo'lib, ariq bo'yiga olib chiqdi. Ot suvdan chiqishi bilan miriqib silkindi, tevarak-atrofga suv purkalgandek bo'ldi. Pishqirib oyog'i bilan yer tirnab kishnadi.

— Jonivorga birpasda joni kirdi-qoldi.

To'ra bunday qarasa, rais bobo bilan G'iyos aka o'rinlaridan turib buyoqqa kelishayotgan ekan.

— Biroz sabr qiling, usti qurisin, — dedi G'iyos aka. — Hozir egar urib bo'lmaydi... Ust-boshingizni ho'l qiladi.

— Vaqtim bormi qurishini kutib o'tirishga. Abdi-to'ra, qani, egarni ol!

Rais bobo to'riq yo'rg'aga minib, tizginini qo'liga oldi-yu, G'iyos akaga:

— Gap shu! — dedi-da, otning boshini qishloqqa burdi.

G'iyos aka asta boshini qimirlatib uning ketidan qarab qoldi. Rais bobo unga bir muhim gap aytib ketgani shundoqqina bilinib turar edi.

— Kamol kelmadimi?

To'ra yelkasini qisdi.

— Gap bunday, To'ra. Mening zarur ishim chiqib qoldi. Men hozir ketaveraman. Podani asta haydab yo'lga tushaversanglar ham bo'ladi. Kun peshindan og'ib qoldi. Borgunlaringcha kech kirib qoladi.

— Mayli.

...To'ra G'iyos akani kuzatib qo'yib, mollarini bir aylanib chiqdi hamki, Kamoladan darak bo'lmadi. Nima bo'ldi ekan unga? Yo To'rani qo'rqitish uchun biror joyda bekinib yotganmikan? Bekinsa shuncha vaqt yotadimi?

To'ra Kamolaning o'zini boplab qo'rqitmoqchi bo'ldi. Oyoq uchida asta ariq bo'ylab yuqoriga yura boshladi. U har qadamda to'xtar, qalinroq o'tlar orasiga avaylab qarar, suv bo'yidagi tollarning taglarini ehtiyotlik bilan shitirlatmay ochib mo'ralar, tag'in oldinga yurar edi. Biror tup giyoh tagidan Kamola qo'qqisidan chiqib, «vah!» deb yuborishi mumkin-da!

To'ra o'zini shunga tayyorlab hushyorlik bilan oldinga siljir, bir lahza to'xtab atrofga quloq solar edi. Bir mahal suvdan chalpillagan tovush chiqqanday bo'ldi. To'ra o'sha tomonga quloq soldi. Suv yana chalpilladi. «Ha, mana endi qo'lga tushding... Kamolvoy!» deb o'yladi To'ra. U lip etib tol tagiga berkindi. Shu joydan turib qo'rqitadi uni. Tol shoxlarini ehtiyotlik bilan ikki tomonga ayirib mo'raladi, birpas o'zini yo'qotib, turgan joyida og'zi ochilganicha qotib qoldi...

...To'ra orqasiga burildi, bo'shashib uzoqlasha boshladi. Xuddi birov o'lası qilib kaltaklab tashlaganday, oyoqlari zil-zambil, ko'tarib bosishga majoli

yo'qday sudrab bosardi. Nima bu, tushimi yo o'ngimi? Nima bo'ldi o'zi?!

U suvotga kelib birpas qaqqayib turdi, xayolini jamladi. Shuncha urinsa ham orqasiga, hozir o'zi kelgan tomonga jur'at qilib qarayolmadi. Nima bo'ldi o'zi? Shuncha o'ylab ko'rsa ham xayoliga biror tuzukroq fikr kelmadi. Endi fikrimni jamlayman deganida, o'ylari tovuq patlariday to'zg'ib ketar, hamon a'zoyi badani qizib sirqirar edi.

U bazo'r engashib qo'lga tayog'ini olib, miriqib kavsh qaytarayotgan sigirlarni qo'zg'ata boshladi...

Poda yoyilibroq yo'lga tushgan mahalda, narigi tomonda — egniga o'sha qalin ro'dapo fufayka, oyog'ida eski og'ir kirza etik, boshida bog'ichi tepasiga qaytarib bog'langan rangpar quloqchini, qo'lida tayog'i — chekkaga chiqqan sigirlarni qaytarib kelayotgan Kamolaga ko'zi tushib qoldi. U: «Nahotki o'sha, boyagi Kamola bo'lsa!» deb o'yladi, biroq qiz kelayotgan tomonga botinib qarayolmadi...

IKKINCHI BOB

To'ra to'riq yo'rg'ani suvga olib tushib yuva boshlaganda, G'iyos aka, nima gap, deganday raisga o'girildi. Rais yumshoq ajriqqa yonboshlab biroz sukut qilgach:

— Gap bunday, Abdig'iyos, — dedi salmoq bilan, — senga yana poviska bor...

G'iyos aka churq etmadi. U o'zicha taxmin qilardi: «...bir marta chaqirib: «Ko'zing yaramaydi», deb qaytarishgan edi. Endi bu gal olib ketishi aniq. Navbat menga o'xshaganlargaki kelibdimi, demak...»

Ular xuddi ustlariga og'ir tog' qulab tushganday, bir fursat jimib qolishdi. «Men ham ketadigan bo'lsam, chorvaning ahvoli nima kechadi?» deb o'ylardi G'iyos aka. Rais bo'lsa: «Agar urush shu zayl qahriga

olaversa, mamlakat ahvoli nima bo'ladi? Urush boshlanganiga mana endi ikki yil bo'ldi. Hamma yer ham o'zimizning kolxozimizday... urushning asorati bilindi-qoldi. Barcha ishga yaroqli, bilagida kuchi bor yigitlarimiz ketib bo'ldi. Kolxoz ishi xotin-xalajga, menga o'xshagan chol-u kampirlarga, To'raga o'xshagan bo'g'ini qotmaganlarga qarab qoldi. Hali-zamon bular ham askar yoshiga yetib... Oxiri baxayr bo'lsin-da, ishqilib...» — deb xayol surar edi. U chuqur tin olib, hamma o'yini bitta so'zga jamlab aytdi:

— Qiyin!

— Ha, oqsoqol, chorvaga qiyin... — deb uning gapiga qo'shilgan bo'ldi G'iyos aka. Uning bu gapi boyagi o'yining davomi edi.

— E, Abdig'iyos, — rais tutaqib ketdi, — g'alati gaplarni gapirasan. Chorvani jin urarmidi? Anavilarga qiyin, — suvda to'riq yo'rg'ani yuvayotgan To'raga ishora qildi u. — Hali o'qiydigan, bilim oladigan mahali. Poda ketida tezak bosib, chang yutib yurishibdi. Suyagi qotmagan bolalar-a! — U yonboshlagancha birpas xayol surib yotdi. G'iyos aka ham shu gapdan so'ng og'iz ochib bir nima demadi. Birozdan so'ng rais tirsagiga suyanib o'rnidan tura boshladi. — Gap shu, Abdig'iyos, qishloqqa ertaroq qaytib hozirligingni ko'raver. Men ketdim. Yana urushdan ko'chib kelgan uch-to'rtta oilani berishdi kolxozimizga. Ularga ham joy hozirlashimiz kerak...

U otiga minib yo'rtib ketdi. G'iyos aka raisning orqasidan qaragancha boshini chayqab o'ylardi: «Bu bechora cholga ham qiyin, juda qiyin. Yoshi bir joyga borib qolgan bo'lsa ham tinim bilmaydi. Yurt qatori ikki farzandini urushga jo'natdi. Kenjasi Rahimjondan kelgan qoraxat qaddini bukib ketdi bechoraning. Ustiga-ustak, yurt tashvishi...»

Kunning tafti boyagisidan qayta boshlagan, shunday bo'lsa ham havo kishini lohas qiladigan darajada

dim va issiq edi. Shuning uchunmi yo haligi gaplarning ta'siridanmi, G'iyos aka qora terga tushib ketgan, halovatini yo'qotgan, yuragining allaqayeridir bilinar-bilinmas titrar edi. Rais ketganidan so'ng u yana biroz yumshoq ajriq ustiga cho'zilmoqchi, orom olmoqchi bo'ldi-yu, ammo yotolmadi. U, suvot atrofida kavsh qaytarib yotgan, tikka turgancha bir-birini yalayotgan sigirlarni beixtiyor aylanib chiqdi, o'zicha nimalardir deb g'udrandi. G'iyos akani boyadan beri kuzatib turgan To'ra uning tushunib bo'lmaydigan holatidan hayron edi. G'iyos aka aylanib kelib, boyagi o'zi yonboshlagan ajriq tepasida biroz yelkasini qashib, nimalarnidir o'ylab turdi-da:

— To'ra, hoy To'ra! — deb chaqirdi.

— Labbay... — deya qo'lida g'ijimlangan ko'ylagi, uning oldiga keldi To'ra.

— Kamol qani?

To'ra yelkasini qisdi:

— Hali ariq bo'ylab yuqoriga ketuvdi...

— Gap bunday, To'ra. Mening zarur ishim chiqib qoldi. Men hozir ketaveraman. Endi... sigirlarni o'z-laring haydab borasanlar. Borgunlaringcha kech kirib qoladi.

— Mayli.

— Eshakni olib kel.

To'ra asta borib ariq yoqasidan eski o'choq yonida kulga ag'anayotgan eshakni turg'azib olib keldi, egar urdi, so'ng ustiga ilashib qolgan xashak-xushak va changlarni tozaladi. G'iyos aka sholcha xurjunini egar ustiga tashlab, uzangiga oyoq qo'ydi. To'ra uni qo'ltig'idan olib, mindirdi.

— Xo'p, men ketdim. Sekin yo'lga tushaveringlar.

To'ra, xo'p deganday bosh silkidi. G'iyos aka egarda bir tomonga qiyshayibroq o'tirgancha xalacho'p bilan eshagining boshini qishloqqa burdi.

Odatda podachining ulovi qattiq yurmaydi. Poda ketidan asta yurib o'rganib qolganidan bo'lsa kerak, yo'l-yo'lakay o't chimdib, odatdagidek bir-bir bosib kelar, G'iyos aka ham shunga o'rganib qolgani uchunmi yo xayol bilan bo'libmi, eshagini ko'pam qistamas edi. Go'yo egasining vazni ustiga uning og'ir o'ylari ham qo'shilib bosganday, sur eshakning beli mayishib, oyog'ini zo'rg'a ko'tarib bosardi... G'iyos aka ahyon-ahyonda: «Hih, bor bo'lgur», deb taqimini qimtib qo'yardi.

G'iyos aka bosh podachi. Kamola bilan To'ra unga yordamchi. U juda do'lvor, gapirgan gapiga o'zi kulmay, boshqalar kuladigan odam. Uning eng qattiq so'kishi: «Bor bo'lgur! Bor bo'lgur!», xolos. Shundan nariga o'tgan emasdi. Yoshi elliklarga borib qolgan, sodda, oqko'ngil kishi. Uning ba'zi soddalik bilan gapirgan gaplariga, qilgan ishlariga hamma kuladi. U bo'lsa parvoyifalak. Bu gal uning harbiyga ikkinchi marta chaqirilishi. Ilgari chaqirganida, Harbiy Komissariatga kanop qop orqalab borib, orqalab qaytib keldi. Harbiyga yaroqsiz deb topishibdi. Ko'zida traxoma kasali bor ekan.

O'sha avvalgi chaqirilishi esiga tushdi shekilli, G'iyos aka asta miyig'ida kulib qo'ydi.

...Ayni qish, hammayoq oppoq qor: daraxtlarda, o't-o'lan va jing'il shoxlarida oppoq bulduruqlar osilib turibdi. Havo ochiq bo'lsa ham, kun ancha qahrli, achchiq izg'irin quloq va burunlarni ayovsiz chimdir, achishtirar edi. Askarlikka chaqirilgan yigitlar minib olishgan ridivon arava g'ichir-g'ichir qilib shaharga kirib kelyapti.

...Arava g'ildiraklari qor ustida xuddi amirkon kavush misol g'arch-g'urch tovush chiqarib, shahar Harbiy Komissariati hovlisi yoniga kelib to'xtadi. Yigitlar aravadan yengil sakrab tushib, hovliga kirib

ketishganida, G'iyos aka aravadan bir qop yukni arang ko'tarib oldi-yu, orqalagancha kirib keldi. U bir zum tevarak-atrofga qarab ag'rayib turgach, hovli chekkasidagi daraxtga qopini suyab, yoniga o'zi ham cho'nqaydi: hovli to'la odam, qiy-chuv, birov birovning gapiga quloq soladigan emas. Eshik oldidagi daraxtlarga ot, eshaklar bog'lanib tashlanibdi. Farzandlarini kuzatib qo'yishgami yo komissiyaning qarorini o'z quloqlari bilan eshitishgami — harqalay, chol-kampirlar, xotin-xalaj ham kelgan. Ba'zilarining ko'zlarida yosh... Kim o'g'lining bo'yniga osilib yig'lar, kim jigarporasini o'tqazib qo'yib nimanidir kuyib-pishib uqtirar, kimlar ovqat olib kelishib, yigitlarni ziyofat qilishar edi. Hov anovi chekkada garmoshkaning avji baland: yoshgina qiz-juvonlar qandaydir ruscha ashulani aytishib, yer depsinishib o'yin tushishyapti... Bir rus yigit, xotini bo'lsa kerak, yosh, oppoq, suluvgina juvonne chetroqqa olib chiqib, bag'riga bosib, beto'xtov o'pard. Unga G'iyos aka-ning ko'zi tushib qolib, yuzini teskari burdi: «Bor bo'lgurning uyalmaganini qara!»

Ahyon-ahyonda ichkaridan harbiy kiyimdagi bir rus yigit chiqib kimlarningdir ismi sharifini aytib chaqirar, chaqirilganlar to'polonda, qiy-chuvdan eshitishmasa harbiy kishi tag'in takrorlar, tovush bergan yigitni ichkariga boshlab kirib ketar edi.

— Abdirayim, u nima deb qichqiryapti? — deb so'radi G'iyos aka haligina o'zi bilan birga kelgan yigitdan. Abdirayim nima uchundir hayajonda, u yoqdan bu yoqqa yurib maxorka tutatardi.

— Kamasiyaga chaqiryapti, — dedi u maxorka qoldig'ini bir chekkaga otib.

— Bizlarniyam chaqirarmikan?

Abdurayim ajablanib bir qarab qo'ydi...

— Chaqiradi.

— Ziyrakroq bo'lib tur, uka, bexabar qolmaylik tag'in.

Abdurayim G'iyos akaga tag'in bir qaradi-yu, indamay yurishda davom etaverdi. «Ataylab poviska yuborib chaqirtirib kelishadi-yu, ichkariga taklif qilishmaydimi? G'alati gaplarni gapiradi. Hazilmi yo chinimi?!»

G'iyos aka xayolga ketib qolgan ekan, og'ir qo'l zarbidan o'ziga keldi. Bunday qarasa — Abdurayim.

— Ha? — dedi u ag'rayib.

— Turing, chaqirishyapti.

— Kim? Qayoqqa?

— Qayoqqa bo'lardi? Ichkariga-da. — Abdurayimning tovushi o'ktamroq chiqdi.

G'iyos aka shosha-pisha, orqa-oldiga qaramasdan daraxtga suyoqlik turgan qopini orqalagancha ichkariga qarab yurdi. Abdurayim hay-haylagancha qolaverdi...

G'iyos aka ichkariga kirib, bo'g'ma kanop qopini gup etkazib polga qo'yganida, odamlar avvaliga taajjub bilan bir-birlariga qarashdi-yu, keyin yuzlariga tabassum qo'ndi. G'iyos aka ham hayron bo'lib qoldi: ro'parada tepakal bir harbiy kishi oq xalat kiyib olgan, jiddiy, oldida qog'oz degani uyulib ketibdi... nimalarnidir qirt-qirt yozib o'tiribdi. O'ng tomonda esa besh-oltita yigit, onadan qanday tug'ilgan bo'lsa shunday — qipyalang'och, oq xalatli bir vrach ayolning oldida navbat kutib turishipti. «Buni qara-ya! — Tag'in ayol kishining oldida... — G'iyos aka uyatdan sholg'omdek qizarib ketdi. — Men ham yechinamanmi? Nahot?!»

Tevarak-atrofdagilar — haligi yalang'och yigitlar, oq xalatli hamshiralar uning egni-boshiga, oppoq devorga suyab qo'yilgan kanop qopiga qarab piqir-piqir kulishar, ammo buni G'iyos aka payqamas edi. Ayollarning piqir-piqirini tepakal harbiy kishining nigohi G'iyos akaga tushdi shekilli, hayron bo'lib:

— Eto chto yesho?! — dedi.

— Nima deyapti?! — dedi G'iyos aka atrofiga alanglab.

Rus tilini bilmasligini payqagan hamshiralardan biri G'iyos akaga yaqinlashdi. Tatar ekan.

— Qabchig'izdog'i niy diya, — deb tushuntirdi u G'iyos akaga.

G'iyos aka qopiga qaradi. U harbiyga chaqirilganini eshitib, bir kun avval Sharifa xolaga anchagina non yoptirdi. Shaharga boraman-u poyezdga o'tirib ketaveraman, deb o'ylagan edi. Bunaqa komissiyaga tushishini tush ko'ribdimi?

— Non, — dedi G'iyos aka tepakal harbiyga qarab.

Kanop qopdagi non ekanligini eshitishib, atrofda turganlar birdan kulib yuborishdi.

— Ox, artist! Ox, Chaplin!.. — dedi haligi tepakal harbiy kulgidan o'zini zo'rg'a tiyib. — Nu, ladno. Davay voyenniy bilet!

— Nima deyopti! — deb tag'in hamshiraga qaradi G'iyos aka.

— Voyanniy biletingizni berigiz.

G'iyos aka etigining qo'njidan uch-to'rt qavat qog'ozga o'ralib buklangan hujjatlarini olib, haligi harbiy kishiga uzatdi. Ochib qarasa: g'ijimlangan kolxoz mehnat daftarchasi-yu, yirtilgan harbiy bilet... Harbiy biletning yarmidan ko'proq qismi yo'q. Harbiy kishi hayron bo'lib G'iyos akaga qaradi:

— Eto chto?!

G'iyos aka hamshiraga qaradi.

— Bul niy diya? — dedi hamshira yuzida tabassum o'ynab. Uning yuzidagi tabassum G'iyos akaga sal dadillik baxsh etdi.

— Belat...

— Bilet ikanini bila. Yortisi qoya oning?

— Ha, yarmimi? — deb harbiy kishiga bir qarab oldi G'iyos aka. Keyin hadeb hamshiraga qarayverгани tortinibmi yo esa o'zi ham bir o'rischalab gapiray dedimi, tutila-tutila tushuntirib ketdi: — Buni men sandiq chetiga qo'yganskiy, tuzukmi? Sichqon yarmini mujib ketganskiy, tuzukmi?..

— Chto, chto?!

G'iyos aka tushuntirilmadim shekilli, deb o'ylab qaytadan izoh bera boshladi:

— O'rtoq nachalnik, sichqon kemirganskiy, panamayish, mujiganskiy.

— Ladno-ladno, — dedi tepakal harbiy jiddiy. Aftidan nihoyatda jahli chiqqan, atrofdagilar kulay desa undan hayiqishar, og'izlarini berkitib teskari o'girilib olishgan, faqat yelkalari silkinar edi, xolos. Tepakal harbiy G'iyos akaning biletini bir boshdan varaqlab ko'ra boshladi: uning tepa qismi — tug'ilgan yili-yu, ismi sharifi yozilgan joyi yo'q edi. Buyog'ini G'iyos akaning o'zidan so'rashga majbur bo'ldi: — Familiya?

— Otangizning esmi nechik? — gapga aralashdi hamshira.

— Mamasoli.

— O'zingizniki?

— G'iyos.

— God rojdeniye? — dedi tepakal harbiy xuddi hamshiraning yoshini so'rayotganday unga qarab.

— Tug'ilgan yilingiz? — dedi hamshira ham o'z navbatida G'iyos akaga qarab.

Shu joyga kelganda G'iyos aka biroz tutilib qoldi.

— Tug'ilgan yiling'izni so'riy.

— Abdalim bilan tengman, — dedi G'iyos aka, — anu, Korizdagi Abdalim bor-ku...

Ana xolos! Koriz degan qishloq qayerda-yu, Abdalim necha yoshda? Buyog'ini endi o'zingiz bilib olavering!

Xullas, G'iyos aka komissiyaga tushdi, ko'zi traxoma deb topilib, kerak bo'lsang o'zimiz chaqiramiz deyishgach, yana qopini orqalab Qarqaraliga qaytdi. Shu-shu bo'ldi-yu, uni qishloqdagi Boyzoqqa o'xshagan ba'zi sho'x yigitlar «G'iyos Mujiganskiy» deb atab ketishdi...

...G'iyos aka ko'k eshagi ustida shu voqeani eslab kelarkan, u go'yo hozir sodir bo'layotganday a'zoyi badani sovqotib, tanasi junjikib, bir qimtinib qo'ydi. «O'tgan gap o'tdi-ketdi. Endi buyog'i nima bo'ladi?»

U onadan tug'ilib esini tanibdiki, umri shu poda ketida o'tib kelyapti. U faqat poda boqish uchun tug'ilgan. G'iyos akasiz — podani, podasiz — G'iyos akani tasavvur qilisholmaydi hamqishloqlari. Go'yo boshqalarning, hatto o'zining ham nazdida boshqa ish unga yarashmaydiganday. Uning uchun qishloqda podadan ham muhimroq ish yo'q. Negaki, qishloq ahli molsiz yashay olmaydi. Ayniqsa, hozirgi kunlarda! Urush bo'layotgan, oziq-ovqat tanqis kezlarda odamlarning joniga oro kirayotgan narsa nima? Sut, qatiq! Sut-qatiqsiz, qurt-yog'siz tirikchilik qiyin, juda qiyin! U boya: «Endi buyog'i nima bo'ladi?» deganda, mana shularni nazarda tutgan edi. Darvoqe, buyog'i nima bo'ladi? Kamola bilan To'ra podani eplay olishadimi? G'iyos akaning o'rnini bosa olishadimi, yo'qmi? Oldi yoz, hademay so'na degan balo chiqadi. Ana unda bu bebosh sigirlarni boshqarish qiyin. Juda qiyin!

Bu gal, albatta, uni askarlikka olishadi. Faqat ko'zidan sal-pal suv oqishini hisobga olmasa, nima, u boshqalardan kammi? Bir yigitdan qolishmaydigan kuchi bor... Yo To'ra bilan Kamolaning yonlariga tag'in bir odam qo'shishlarini iltimos qilib ko'rsamikan? Kimni? Ishga yaroqli odamlarning hammasi dalada, paxtada, bedada. Hademay bug'doy o'roq mahali ham kelib qoladi. Ishchi qo'li yetishmaydi. Davlatga

g'alla kerak. «Bordi-yu... bordi-yu, qishloqqa ko'chib kelishgan o'rislarning bolalarini yordamchi qilib olinsa-chi? Masalan, anavi cholning nabirasini. Oting qurmag'ur nima edi? Ha, Sergiy! O'zi ham pishiqqina, chaqqongina, yugurdakkina...»

G'iyos aka o'zining bu fikridan xuddi yombi topib olganday xursand bo'lib, qo'rg'oniga yaqinlashib qolganini ham sezmedi. Kulrang hangi har kungi yurib o'rgangan yo'lidan to'g'ri bog' eshik tomonga qarab kela boshladi. Bog' eshik past, buning ustiga tor edi. Eshak to'g'ri ichkariga qarab yo'l oldi... G'iyos aka peshanasi eshik tepasiga tegib, orqasiga chayqaldi-yu, tuprog'i o'ynab ketgan bo'sag'aga gup etib yiqilib tushdi. Yaxshiyamki, egnida yumshoq guppisi bor. Bo'lmasa... otdan yiqilgandan ko'ra eshakdan yiqilgan yomon, deyishadi. Xatoyi azim bo'lishi hech gap emasdi-da!

Eshak G'iyos akani egar-to'qimiga qo'shib sidirib, eshik oldiga astagina tashladi-da, yem yeb o'rgangan oxuriga qarab ketdi. G'iyos aka shosha-pisha o'rnidan turib, «Ha, bor bo'lgur», deb ust-boshini qoqayotgan mahalda ichkaridan Sharifa xola yugurib-yelib chiqib keldi.

— Ha, otasi, nima bo'ldi?..

— Hech nima bo'lgani yo'q. Men bir idoraga borib kelay.

Sharifa xola hayron bo'lganicha, erining orqasidan qarab qoldi. G'iyos aka esa, haligi yordamchi bola haqidagi fikrini raisga tezroq aytish uchun shoshilardi...

UCHINCHI BOB

To'raning xayoli joyida emasdi: «Nahotki, shu boyagi Kamol bo'lsa!»

U Kamola tomonga botinib qarayolmasa ham ko'nglidagi shu gap uning xayolini to'zg'itib yuborar,

fikrini bir joyga to'plashga harchand harakat qilmasin, baribir bu savolga javob topishdan o'jiz edi. Ikkalasi bir qishloqda tug'ilib, bir maktabda, hatto bir sinfda ahil, totuv, do'st bo'lib o'qishgan bo'lsa-yu, kelib-kelib bugun, bir lahzalik tasodif ularni o'rtalaridagi oltinga ham bermas qadrdonliklaridan judo qilib qo'ysa! Axir xafa bo'lmasinmi? Shunday yaxshi do'stidan, sirdoshidan-a? Albatta xafa bo'ladi-da!

U Kamolaning qiz bolaligini bilar edi. Shunday bo'lsa ham ular bir-birlaridan yotsiramay, sen — o'g'il, sen — qiz, demay o'sishgan, shu bugun, kutilmaganda o'sha e'tiqodlarining chilparchin bo'lganidan, bitta ajoyib do'stidan ayrilib qolganidan xafa edi.

U o'zini: «Kamola qiz bola emas», deb ishontirishga harakat qilib, zimdan u tomonga qaradi: Kamola egnida qalin fufayka, paxtalik cholvor, oyog'ida og'ir kirza etik, boshida bog'ichini tepaga ko'tarib bog'lab olgan rangpar quloqchin, poda ketida sas-sadosiz, o'ychan kelar edi. To'ra bu manzarani ko'rib boyagi holatni esladi.

Tarvaqaylab o'sgan tol tagida hozirgina suvdan chiqqan Kamola uning ko'z oldida gavdalandi. Onadan qanday tug'ilgan bo'lsa shunday... «Vo ajabo! Hali Kamol qiz bolamidi?!» To'raning boshiga da'atan shu fikr keldi. Uning ko'z o'ngi qorong'ilashib ketganday bo'ldi. O'ziga o'zi ishonmay, ko'zlarini qayta-qayta yumib ochdi, ko'z o'ngida haligi surat! Yopiray!

Ana, ho'l sochlari anchagina bo'rtib qolgan oppoq ko'kraklari ustiga yoyilib tushgan, barmoqlari bilan tarayapti... O'rmoqchi shekilli! «Bu ro'dapo ust-boshlar, qo'pol fufayka, dag'al kirza etiklar ichida shunday go'zal badan yashirinib yurganmidi?!»

Nima bo'lganini o'zi ham bilmaydi, da'atan To'raning a'zoyi badani qo'rg'oshindek og'irlashib, dir-dir titrab, o'zini idora qilolmay qoldi. U asta o'rnidan

turib, beixtiyor bir-ikki qadam oldinga siljidi. Xayolida faqat bir narsa hukmron: «Kamol qiz bolamidi?!»

To'ra Kamolaning qiz bola ekanini bilar edi-yu, ammo uning o'g'il bolalarcha muomalasi, o'zini tutishi-yu, yurish-turishlari e'tiqodiga o'g'il bola bo'lib singib ketgan ekanmi, u hamon bitta savolni takrorlar edi: «Yopiray, Kamol qiz bolamidi?!»

To'ra shunday xayol bilan beixtiyor siljiy-siljiy Kamolaning yoniga borib qolganini sezmedi. To'satdan unga Kamolaning ko'zi tushib qoldi-yu, avvaliga shoshib «voy!» deb ko'kraklarini bekitdi, keyin jonholatda baqirdi:

— Ket! Ket!

Tovushining achchig'ini! Olamni buzib yuboray deydi-ya! Naq ko'zlaridan o't chaq nab ketdi. To'raga xuddi shunday tuyuldi. U qizning tovushidan qattiq uyqudan cho'chib uyg'ongandek, sapchib ketdi-da, birdan o'ziga keldi.

— Ket deyapman senga!!!

To'ra Kamola kelayotgan tomonga hamon jur'at qilib qarayolmas edi...

...To'ra o'kinch bilan to'la nihoyasiz xayollari, ahyon-ahyon qayerinidir jiz etkazib, qayerinidir qitiqlab o'ynagan va nima ekanligini o'zi ham tuzukroq anglab yetmagan shirin hislari og'ushida, podani haydab, qishloqqa kirib kelganini sezmay qoldi.

Odatda, qishloqqa yaqinlashganida sigirlar ildamroq yurishadi. Poda ketidan ko'tarilgan chang xuddi yer bag'irlab suzib yurgan bulutday... odam odamni ko'rib bo'lmas darajada to'zon ko'tarilgan. Har kuni qiyqirishib bir-birlarini turtishib poda ketida xushchaqchaq kirib keladigan To'ra bilan Kamolalarda un yo'q. Ko'cha boshiga kirib kelishi bilan o'rganib qolgan ba'zi sigirlar o'z qo'ralari tomon jadal yo'l olishdi. Bir to'p bola qiy-chuv ko'tarib, chang-

to'zon orasidan o'z sigirlarini qidirishar, topganlari esa oldiga solib quvlashar edi.

Qishloq idorasiga yaqinlashib qolishgan mahalda, to'satdan hammayoq qiy-chuv bo'lib ketdi: uzoqda kimningdir yig'lab qochgani, kimningdir uni quvlab, qarg'ab kelayotgani ko'ziga elas-elas chalindi. Qochib kelayotgani — qishloqqa yaqinda ko'chib kelgan Frantishek degan polyak bola, quvlab kelayotgani esa — G'iyos akaning kelini Zulayho xola edi. Bir to'p bola Zulayho xolaning ketidan ko'cha changitib chopib kelardi: ba'zilar Frantishekni tutish niyatida, ba'zilar esa tomoshaning payida. Frantishek o'zini sigirlar orasiga urdi. Zulayho xola qo'lida tayog'i, jag'i tinmay qarg'ab astoydil quvlar, bolalar esa Frantishekni tutib berish niyatida sidqidildan harakat qilishar edi. Bir mahal Frantishek qutulolmasligiga ko'zi yetdi chamasi, qochib kelib To'rani pana qildi. Uning yakkaligini ko'ribmi yo boshqacha bir mehr uyg'ondimi, To'ra uni bag'riga bosib Zulayho xoladan panaladi. Qo'rquvdan ko'zlari qinidan chiqayozgan Frantishek dir-dir titrar, jovdirab To'radan najot istar edi.

— Nimaga uryapsiz? Nima qildi bu bola sizga? — deb so'radi To'ra shovqin-suron solayotgan xoladan.

— Nima qilgani bilan sening ishing bo'lmasin! Buyoqqa tur, o'ldiraman!

— Axir, tushuntirsangiz-chi?

— Qo'yvor deyman!

— Suzmasini o'g'irlapti... — dedi bir qoramaloq bola.

Darvoqe, xolaning qo'lida suzma xalta, tuproqqa tushib ketgan shekilli, bir tomoni loy, og'zidan oqqan oppoq suzma xalta ustidan tuproq aralash sizib turar edi. Birpasda odamlar to'planib qoldi. Zulayho xola hamon jahl ustida, ko'chani boshiga ko'tarardi:

— O'lar bo'lsak o'lib bo'ldik bularning dastidan! O'zimizning juldurvoqilar yetmaganidek...

Ko'rinib turibdiki, ayb Frantishekning o'zida. To'ra uni nima deb himoya qilsin? O'g'irlik ayb emas desinmi? Nimasiga rahmi keladi? U o'zi ham sezmagani holda Frantishekni hamon pana qilib turar, Zulayho xolaga bermas edi. Uning nimasiga rahmi keldi? Musofirligigami yo shuncha odamning o'rtasida yolg'izligigami? Harqalay, nimadir uni himoya qilishga undardi. U nima o'zi? Bunga To'raning aqli yetmas edi. Axir, bu Frantishek bechora qishloqqa o'zi kelibdimi? Urush bo'lmaganida u nima qilardi bu yerlarga kelib? Axir, u och-ku! Och bo'lgandan keyin nimadir yeyishi, tamaddi qilishi kerak-ku!

To'ra shularni o'ylardi-yu, buni dilidan tiliga chiqara olmas, jahldanmi yo hayajondanmi dir-dir titrar, miq etmay Frantishekni pana qilib turar edi. Zulayho xolaga hozir biror gap uqtirib bo'lmadi: bir hafta bo'ldi — eridan qoraxat oldi. Alam o'tida o'rtanib, kimni qoralashni, kimni qarg'ashni, kimdan o'ch olishni bilmay yurgandi u. Aslida suzma bahona. Bo'lmasa uncha-bunchaga jahl qilib o'tiradigan ayol emasdi...

Zulayho xola To'rani aylanib o'tib Frantishekni savamoqchi bo'ldi. To'ra bunga yo'l qo'ymadi. Keyin Zulayho xolaning lo'liligi tutib ketib, yig'i aralash shovqin ko'tardi:

— Kelib-kelib nemisni himoya qilasanmi, juvon-marg!

— Bu bola nemis emas, xola!

Buni qarangki, Zulayho xola olib kelingan bir xonadon polyaklarni nemislar, deb yurgan ekan. U jahl ustida tayog'ini ko'tardi. To'ra tap tortmadi. Bu payt idora tomondan shovqin-suronni eshitib rais bobo, G'iyos aka, yana uch-to'rtta kishi yetib kelib, janjalning

boisi nima ekanligini tushunolmay hayron bo'lib turishganlarida, to'satdan To'raning orqasiga Zulayho xolaning tayog'i shaq etib tegdi. Qayoqdan paydo bo'lib qolganini kim bilsin, o'rtada Kamola ko'ndalang turib qoldi.

— Kelinoyi!.. — uning tovushi achchiq chiqdi.

— Qoch nari, yuzsiz!

— Kelinoyi!..

— Sen hali uni himoya qiladigan bo'lib qoldingmi, a? Ha, yashshamagur, bitta bolaning onasi bo'lay deb qolganingda... nimaga birga poda boqishib yuribdi, desam...

— Kelinoyi!.. — Kamola shunday dedi-yu, ko'zlariga yosh olgancha chopib ketdi.

Atrofdagilar bu gapni eshitib, hayratdan qotib qolishdi.

Frantishek hamon To'raning orqasida dir-dir titrab turar, Zulayho xola hali ham kimnidir chandib, kimnidir qarg'ab, shovqin solar edi.

Rais indamay kelib xolaning oldiga ko'ndalang bo'ldi:

— Kelin, yaxshi emas... Yaxshi emas. Bilamiz, senga og'ir. Eringdan kelgan qoraxat, bilsang, butun qishlog'imiz uchun og'ir. Nima qilaylikki, urush ekan... — dedi u salmoq bilan. Shu topda uning ko'z oldidan o'g'li Rahimjondan kelgan qoraxat lip etib o'tdi, tomog'iga nimadir tiqilganday bo'ldi. Og'ir tin olib, gapida davom etdi: — Qishlog'imizda qoraxat olgan yolg'iz senmi? Sen Isoning achchig'ini Musadan olyapsan, kelin. Bu nemis emas, polyak bolasi. Bu bechoralar ham urush tufayli uy-joyidan ayrilib, tentirab yurishibdi. Ha, bola bolaligini qilibdi, och. Shunga ham ota go'ri qozixonami?

Zulayho xola raisga javob qaytarolmadi. Alamiga chidayolmay qo'lidagi tayog'ini bir chetga zarb bilan

uloqtirdi-yu, uyga qaytar ekan, uvvos solib yig'lab yubordi. G'iyos aka kelinining ahvoliga rahmi keldimi yo kechagina qoraxat kelgan ukasi esiga tushdimi, ko'zlariga jiqqa yosh olib: «Ha, kelini bor bo'lgur», deb boshini chayqadi. Rais birpas indamay turdi-da, bu ayolga hozir osonlikcha gap tushuntirish qiyin, deb o'yladimi, yelkasini qashigancha, idora tomon ketdi. Unga G'iyos aka ham ergashdi...

To'ra Frantishek bilan bolalar qurshovida yo'lga tushdi. Bechora hali ham o'zini bosolmas, nimjon va kamquvvat gavdasi titrar, hadeb yaltoqlanib tevarakat-rofiga qarar, To'raga qanday minnatdorchilik bildirishini bilmas edi. Sal yurmasdan, kim yetkaza qolgani noma'lum, Frantishekning otasi o'pkasini bosolmay, halloslab yetib keldi. Bechora chol qaddi dol bo'lib qolgan, rangi o'chib ketgan, shlapasini qo'lga olib tez-tez aylantirar, nima gapligini bilmay, entikar edi. Soqol bosib ketgan za'faron yuzlari g'ijimlangan qog'ozdek oppoq. U kelishi bilan o'g'lga bir qaradi-da, qovoq solib, nimalardir dedi. O'g'li nimadir deb gap qaytargan edi, u:

— Shalyon, — deb bitta tarsaki urdi. Frantishek tag'in To'rani panaladi. Chol voqeani sal angladi shekilli, tepakal boshini egib To'raga ta'zim qildi, g'ujurlab minnatdorchilik bildirdi. To'ra Frantishekni asta otasiga qarab itardi. Bechora chol ta'zim qila-qila o'g'lining yelkasiga bir turtib, uyiga boshlab ketdi...

Qiy-chuv bilan ovora bo'lib, To'ra podaning tarqalganini ham sezmay qolibdi. U o'rnidan jilmay xayolini jamlashga harakat qilib ko'rdi. Miyasiga hech narsa kirmas, lo'qillab og'rir edi. U bir-bir bosib uyga ketdi. Kamolalarning eshigi oldiga yaqinlashib qolganida birdan qulog'i tagida Zulayho xolaning tovushi jaranglab ketganday bo'ldi: «...Bitta bolaning onasi bo'lay deb qolganingda...»

Bu gap boya uncha ta'sir qilmagan edi. Quloqlari shang'illab ketdi. Xuddi miyasini nimadir parmalab o'tganday bo'ldi. «Bechora Kamol! Bu gapga qanday chidadi ekan? Nimaga unchalikka bordi Zulayho kelinoyi? Meni himoya qilgani uchunmi? Rostdanam, u meni nega himoya qildi? Achinganidanmi? Yo ayaganidanmi?»

To'ra uylariga shu ahvolda kirib keldi. Bitta xayol unga mahkam yopishib olgan edi. «Nega Kamol meni himoya qildi? Ayagani uchunmi?» U shu alfozda, bir joyda qo'nim topmay, qosh qorayguncha yurdi. Nima qilishini bilmasdi. Har kuni bu mahalda o'zi sigirlarni og'ilga olib kirib bog'lar, ularning oldiga xashak tashlab, hovliga suv separ, keyin o'ynagani ko'chaga chiqar edi. Bu ishlarning birontasini ham qilmadi. Boshi g'uvillar, bugungi voqealar ko'zidan hech nari ketmasdi. U hovli o'rtasidagi shiyponda boshiga bitta bolishni qo'yib yotib oldi. Oyisi uning bu kayfiyatini charchaganlikka yo'ydi, bezovta qilmay qo'ya qolay, deb gapirmadi.

Biroz muddat o'tgach, eshikdan qo'shni Xadicha xola gapirib kirib keldi. «O'tga kirgan xotinning o'ttiz og'iz gapi bor», degan so'z aslida shu Xadicha xolaga aytilgan bo'lsa kerak. Uni qishloqdagilar «Inform-byuro xola» deyishadi. U: «Voy aylanay, ovsin...» deb gap boshlasa bas, qishloqning u boshidan kirib bu boshidan chiqadi-yu, o'zining bu yerga nima uchun kirganini ham unutib qo'yadi.

— Voy aylanay, ovsin... — deb gap boshladi odatdagidek Xadicha xola. To'ra uni ko'pam yoqti-ravermasdi. «Bo'ldi, gapning xaltasi ochildi!» deb teskari o'girilib oldi. Xola gapida davom etdi: — Urushi bor bo'lsin, ovsin, G'iyos akaga ham poviska kelibdi-ya! Ko'zining suvini oqizib shu kishini ham olgandan keyin...

«G'iyos akaga poviska kelibdi!» Bu gapni eshitib, To'raning yuragi shig' etib ketdi. «Demak, G'iyos aka ketar ekan-da? Poda nima bo'ladi?» To'ra, «poda nima bo'ladi?» deganida, G'iyos aka o'ylagan ma'noda emas, bu ish mening bo'ynimga tushib qolmasa edi, degan ma'noda o'yladi. Chunki u sentabrda shaharga o'qishga ketgunicha shu ishdan bir amallab bo'shab, boshqa biror jiddiyroq yumushning boshini tutishni ko'ngliga tugib yurar edi. Uning nazarida, bu ishda o'sish qiyin. Undan keyin bu ish bilan nom chiqarib ham, dong taratib ham bo'lmaydi!

Kattalarning bir majlisida: «To'ra bilan Kamola G'iyos akaga yordam berishsin. Ishning katta-kichigi bo'lmaydi. Bu ham xalqqa xizmat qilishning bir yo'li», deb qo'yishmaganidan keyin noiloj yurgan edi-da. Nima, ish qurib qoptimi? Kolxozda mingta ish: paxta chopig'i, o't o'rish, akushnik haydash, aravakashlik, traktorчилarga yordam... Hademay bug'doy o'rog'i boshlanadi. Xirmon, kombayn, degandek...

Bu fikr uni anchadan beri qitiqlab yurgan edi-yu lekin uni shu bugun amalga oshirmoqchi bo'lganida mana bu gap chiqib qoldi. G'iyos aka ketib qolsa, bu fikrni raisga aytib bo'ladimi? «Olib ketishsa kerak. Bu ikkinchi chaqirishi. Avvalgi chaqirishganida: «Kerak bo'lib qolsangiz o'zimiz chaqiramiz», — deb jo'natishgan ekan.

To'ra bunday xayolini jamlab qarasa Xadicha xola haliyam gapirayotgan ekan:

— Bitta o'zi emas shekilli, aylanay ovsinjon, Abdusamat traktorchisi, innaykeyin anu Nusrat perma, innaykeyin Karim juvozkashning o'g'li...

— Voy o'lmasam, Fotimaning o'g'li-ya?!

— Ha, aylanay ovsinjon...

— U hali yosh emasmi? — Salima xolaning qayeridir jiz etib ketganday bo'ldi, bo'shashib yertandir

ustiga o'tirib qoldi. Chunki o'sha Karim juvoz-kashning o'g'li To'radan yo bir, yo ikki yosh katta edi. Eridan ayrilgani yetmagandek, o'g'liga ham navbat kelib qolganini o'ylagan ona bechora ich-ichidan zil ketdi. «Tezroq kuz kelib, otam aytgan o'sha maktabga bora qolsa, balki o'qiydigan bolani olmasmidi?..» Uning bu holatini sezmagani «Informbyuro xola» hamon javrar edi:

— Voy aylanay, ovsin, eshitdingizmi? Anu polyak bola bor-ku, Prantishka degan. O'sha Prantishkasi tushmagur Zulayhoning osig'liq turgan suzmasini o'g'irlagan ekan, biram bobillab ko'chani boshiga ko'tardiki, asti qo'yaverasiz. Nima qilsin, sho'rlik. Eridan qoraxat kelganidan beri o'zini qo'yarga joy topolmay yuribdi. Buni qarang-a, Prantishkani urmoqchi ekan, o'g'lingiz bilan Kamola yo'lini to'sibdi. Voy, sho'rim, keyin nima debdi deng? Aylanay, ovsin, sizga yolg'on menga chin: «Ha, yuzsiz, bitta bolaning onasi bo'lay deb qolganingda To'raminan mol boqib yurgani uyalmaysanmi!..» debdi-ya! Aylanay, ovsinjon, o'g'lingiz ham, yomon ko'zdan asrasin, tuf-tuf, suxsurdek yigit bo'lib qoldi-da! — deb ma'noli qilib kuldi «Informbyuro xola».

To'raning boshi aylanib ketganday bo'ldi: «Darrov butun qishloq eshitibdi-ya! «Informbyuro xola» omon bo'lsa, butun qishloq eshitgani rost!» Keyingi gaplar uning qulog'iga kirmadi. Asta o'rnidan turib, ko'chaga chiqdi. Atrofga qorong'ilik tushib qolibdi. Hali bolalarning ko'chaga chiqadigan mahali bo'lmabdi. Saldan keyin bolalar ko'chaga chiqishib «Oq terakmi, ko'k terak», «Botmon-botmon» o'ynashar, ularning o'yini to onalari ko'chaga chiqib hovlilariga haydab kirmaguncha davom etaverar edi.

To'ra boshi g'ovlab, qayoqqa borayotganini ham bilmas, xayolida bugungi voqealar palapartish aylanar,

«G'iyos buva askarlikka ketsa, buyog'i nima bo'ladi?» degan gap unga tinchlik bermas edi.

Bir mahal, u o'zining Kamolalar eshigi oldida turganini payqab qoldi, xuddi o'g'rilik ustida qo'lga tushib qoladiganday, shosha-pisha orqasiga qaytdi...

TO'RTINCHI BOB

Hamma uy-uyiga kirib ketgani uchunmi, chigirtkalarining chirillashi-yu, ahyon-ahyonda itlarning vovillashini hisobga olmaganda, tevarak-atrof jimjit. To'ra o'z xayollari bilan bo'lib uylariga yaqinlashib qolganida ko'cha eshigi g'iyt etib ochilib, ichkaridan kimdir chiqib kela boshladi. To'ra uni yurishidan tanidi: harbiydan yaqindagina yarador qaytgan Boyg'ozi cho'loq. «Biznikida nima qilib yuribdi?»

— E, bo'tam, qayda jursin? — dedi u To'raga yaqinlashib. — Jur, bastiq shaqirib jatir.

— Nimaga?!

— Borg'anda bilesin, marsh!

To'ra yelkasini qisib, uning ketidan ergashdi: «Nega chaqiradi? Nima ishi bor ekan? Yo... menga ham poviska keldimikan? Qaniydi kelsa!»

U shunday xayollar bilan idora oldiga yetganini ham sezmay qoldi. Idora derazasidan besh-olti kishining qorasi ko'rinib turar edi. «Nimaga chaqirtirdi ekan-a?!»

— Kiraver, — deb Boyg'ozi cho'loq oqsoqlanganicha ichkariga kirib ketdi. To'ra uning ketidan iymajibgina ergashdi-yu, eshik oldida quloqchinini buklab ushlagancha tik turib qoldi. Xuddi maktab direktorining oldida turganday tuyulib ketdi unga.

O'tirganlar bir muhim masala ustida gaplashayotgan bo'lishsa kerak, kiruvchilarga ahamiyat berishmay, gaplarida davom etaverishdi.

Hali tashqaridan ichkaridagi odamlar ozginaday ko'ringan edi. Anchagina ekan, hammasi raisning og'ziga tikilib o'tiribdi. Shishasining singan joyiga qog'oz yopishtirib qo'yilgan o'rtadagi o'ninchi chiroqning xira nuri odamlarning yuzlarinigina yoritib turar, ketma-ket chekilayotgan maxorka tutuni buralib-buralib shiftga o'rlar, sal nariroqdagi odamni dafatan tanib olish ancha mushkul edi. Biroz ko'zi o'rgangach, To'ra devor yoniga taqab qo'yilgan uzun o'rindiqda qator o'tirgan kishilarni tanidi: G'iyos aka, Nusrat ferma, Abdusamat traktorchi, Karim juvozkashning o'g'li Roziq... Hamma o'ychan, indamay o'tiribdi, Roziqning ko'zlari chaqnaydi. Qarashlarida o'zining askarlikka chaqirilganidan faxrlangannamo bir kayfiyat bor.

«Demak, Informbyuro xolaning gapi to'g'ri ekan, — dedi To'ra ichida. — Nahotki, G'iyos akani ham olishsa?! Nahotki, Roziqni chaqirishsa-yu, menga indashmasa? Axir u kechagina ko'cha changitib men bilan birga o'ynab yurgan bola edi-ku?»

To'raning xo'rliigi kelib ketdi. Roziqni chaqirishsa-yu, bunga indashmasa! Oralarida yo bir, yo ikki yosh farq bor, xolos. Yo... ehtimol, buni ham chaqirishgandir... «Koshki edi shunday bo'lsa! Bordi-yu, unaqa bo'lmasa-chi? Tag'in shu podaning ketidan chopqillab, chang yutib yuraveramanmi? Boshqa ish qurib qolibdimi menga? Mana shu gaplarimni hozir ko'pchilikning oldida raisga aytsam-chi? Baribir aytaman!...»

Shu gaplarni ko'ngliga tugib turganda, raisning ko'zi unga tushib qoldi.

— Ha, Abdito'ra, keldingmi, o'g'lim? Birpas kutib turatur, — dedi-da, engashib bosh buxgalterga gap uqtira boshladi. Raisning nima haqda gapirayotgani To'raning qulog'iga kirmas, miyasi turli-tuman o'ylar og'ushida zirqirab og'rir edi. Bir mahal u raisning

ishorasi bilan Roziqning yoniga borib o'tirdi. Xayolini bir joyga to'plab, bo'layotgan gaplarga bundoq quloq solgan edi: «Chekanka, suv, beda, o'roq, chopiq...» degan uzuq-yuluq gaplarni ilg'adi.

— Omborchiga naryad ber: harbiyga jo'naydiganlarga don-dundan yordam qilsin, — dedi rais tovushini bir bahya ko'tarib. — Qanchadan beramiz?

— O'n kilodan bo'lsa, yetar...

— Besh kilodan! — dedi rais qat'iy. — Yetadi. Hali dalada ishlayotganlarning issiq ovqatlari bor. Urush bo'layotgan joylardan ko'chib kelayotgan oilalar bor... Nima dedinglar?

Hech kim churq etmadi.

— Bo'lmasa gap shu. Ha, aytganday, Boyg'ozi, ko'chib kelayotganlarga joy nima bo'ldi?

— Bo'ldi, oqsoqol.

— Qayerdan?

— Birevi G'iyos og'aning uyine o'rnasatin bo'ldi. Ekinshisi Mahkamboy ustaning ko'rasina... Bosqasina tag'in bir joy tabarmiz.

— Toparmiz emas, topish kerak. Indinga olib kelamiz, — rais gapni tugatib To'raga burildi. — Endi gap bunday, o'g'lim. G'iyos akangni harbiyga chaqirishibdi. Podani o'zlaring eplab turasizlar. — To'ra, «ana, aytmadimmi», deganday bir qimtinib oldi. «Boyagi o'ylab qo'ygan gaplarimni aytsammikan», degan o'yda bir og'iz juftlab ham ko'rdi, lekin bo'lmadi, indayolmadi. Rais hamon uning og'ziga qarab, jim turardi. To'radan sado chiqmagach, gapida davom etdi: — Ikkalangga qiyin bo'lar, tag'in yonlaringga bitta-yarimta bola topib berarmiz...

— Endi bundan buyog'iga qiyin bo'ladi, — dedi G'iyos aka. U bu gapni qiynalib, bo'lib-bo'lib aytdi. To'ra buni sezdi, qayeridir jiz etib ketdi. — Shunday qilmasangiz bo'lmas...

— Kimni ajratsak ekan? — deb rais o'tirganlarga savol nazari bilan qaradi.

G'iyos aka o'ylab qo'ygan gapini aytishning mavridi endi kelganini payqab, «endi...» deb gap boshladi-yu, buyog'ini aytolmay chaynalib, mo'ylovini siladi.

— Aytaver, — dedi rais dalda berib.

— Shu... Haligi Prantishka bor-u, o'sha bolani otasi bilan bir gaplashib ko'rsangiz qandoq bo'larkan?

U boya podadan kelayotganida anavi Afanasenko boboning Sergey degan o'g'lini mo'ljallab qo'ygan, bu fikridan o'zi ham xursand bo'lib ketib, uni qachon raisga aytguncha shoshilgan, orada Frantishek mojarosi chiqib qolib, bu gapini ayta olmagan edi. Sergeyning o'rniga Frantishekni aytayotganining sababi ham bor. Buni hamma tushunmasa ham rais tushundi.

Odamlarning eslariga Frantishek bilan Zulayho xola o'rtasidagi mojaro tushdimi, jim bo'lib qolishdi. Bir mahal Boyg'ozi cho'loq luqma tashlab:

— Zameshatelniy pikr, — dedi xursand bo'lib. Ammo gapining oxirini hazilga aylantirib yubordi: — O'zingiz bo'lganda o'risshalab jo'lg'a solatin edingiz-a, Mujiganskiy og'a.

Gur etib kulgi ko'tarildi.

— Bu bor bo'lgurga bir gap aytsang hazilga oladi, — deb gina qildi G'iyos aka. — Men o'rischada sendan o'tolmayman.

Rais kulgidan o'zini arang to'xtatib, jiddiy gap boshladi:

— Abdig'iyosning gapida jon bor, — dedi u salmoq bilan. Odamlar jim bo'lib qolishdi. — Polyaklar bitta xonadon, o'rislar uchta, ukrainlar bitta. Hammasida ham jo'jabirdek jon. Bitta tovuqqa ham suv kerak, ham don deganlaridak... ko'chib kelayotganlarni-ku, bilmaymiz, o'rislarmi, ukrainlarmi, polyaklarmi?.. Yo'lini qilib, ularni ham yengil-yelpi ishlarga tortishimiz

kerak. Bo'lmasa zerikib qolishadi. Shunday qilsak, bugungidaqa xijolatpazliklar ham bo'lmaydi. — Rais bir yangilik aytayotganday, idorada o'tirganlar uning og'ziga tikilishib turar, aftidan, uning gapi hammaga ma'qul bo'layotgan edi. Rais buni odamlarning yuzlaridan uqib, gapida davom etdi: — Ko'chib kelganlar boshqa kolxozlarga ham taqsimlangan. Bilishimiz kerak, ular nima ish bilan shug'ullanishyapti ekan? Har holda, qarab o'tirmagandir-ov!

— Juda to'g'ri! — dedi G'iyos aka o'zining taklifi ma'qullanganidan xursand bo'lib. — Prantishka yo o'n uchda, yo o'n to'rtida. Kamol bilan To'raga ozgina bo'lsa ham yordam qiladi-ku, esh bo'ladi-ku. Otasi qorovullik qilsa ham...

— Hunarmandmish, — gapga aralashdi Roziq.

— Qanaqa hunar?

— Hunardaqa hunar-da... Lampa shisha qiladigan...

— Qayoqdan bilding?

— Bilganim yo'q, ko'rdim, — dedi Roziq bo'ynini cho'zib. — Shishadan qilarkan. Bittasini yarim kilo jo'xoriga... Oyim ham bittasini olibdi. Tuppa-tuzuk...

— Iye, qizig'u?

— Apanas chol patinka tikar ekan...

— Ana, — dedi rais quvonib. — Ishdan chiqqan no'xta, ayil, bo'yinchalarimizni tikib bersa ham harna-da. Ham o'zi ovunadi, ham mehnat haqi oladi. Innaykeyin, bularni bir amallab pishiqchilikka ilintirishimiz kerak, ularni bizga hukumat ishonib yuborgan. Bundan keyin oziq-ovqatini ham, tirikchiligini ham o'ylashimiz lozim.

Gap shu yerga kelib taqalganda odamlarning unlari ichlariga tushib ketdi... Yo'g'on cho'zilib, ingichka uzilay deb turgan payt. Kolxoz omboridagi bor don-dun frontga jo'natilgan.

Hech kimdan sado chiqmagach, rais asta o'rnidan turib, suhbatga yakun yasab qo'ya qoldi:

— Ha, mayli, o'ylashib ko'rarmiz, bir ilojini qilarmiz. Abdito'ra, bo'lmasa ertaga Prantishkani yonlaringga olinglar. — To'ra hayron bo'lganday yerga qaradi. Rais uni tushundi. — Qanday qilib ko'ndiraman, demoqchisan-da, a? Unday bo'lsa... — U mo'ylovini silab o'ylab turdi-da, tovushini bir bahya ko'tardi, — boshqalarga javob. Boyg'ozi, To'ra, ikkalang qol.

Hamma gur etib o'rnidan turdi.

— Endi gap bunday, — dedi rais boshqalar chiqib ketgach, To'ra bilan Boyg'oziga. — Agar xo'p desalaring, o'sha ko'chib kelganlarning uylariga borib xabar olamiz, gaplashamiz. Sen o'rischaga ustasan, Boyg'ozi, gaplashasan. Bir yo'la Abdito'raning ishini ham bitiramiz. Bo'ptimi?

— Bo'pti!

— Qani, ketdik bo'lmasa. Chiroqni o'chir.

Uchalovi oldinma-keyin tashqariga chiqishdi. Ko'zlari chiroqqa o'rganib qolganidanmi yo hali oy chiqmaganidanmi, kun ancha qorong'i edi. Oldinda rais, o'rtada To'ra, orqada Boyg'ozi — tayog'ini taq-taq bosib kelardi. U askarlikdan yaqinda, chap oyog'idan yaralanib kelgan. Uning otasi kolxozda mashhur cho'pon, dongdor ovchi. Irskeldi ovchi desa shu atrofdagilarning hammasi taniydi. Ilgari u otasiga yordamchi cho'pon edi. Qaytib kelgach, boshqarmaga sekretar qilib tayinlandi. O'zi xushchaqchaq, hazil-mutoyibaga suyagi yo'q. Askarlikka borib unchamuncha ruscha gapirishni o'rganib, o'zining kundalik oddiy gaplariga ham beixtiyor ruscha qo'shib gapiradigan bo'lib keldi. Ba'zan ruschani buzib, o'zining tiliga moslab, «ch»ni «sh» deb talaffuz qilishlari yarashib turadi. Shahardan uzoq, chekka qishloq

uchun shu ham katta gap. Hozir rais uni bu yoqqa boshlab kelayotganini ham shu ruschani bilishi tufayli edi.

Eski hammomga yaqinlashib qolishganida rais orqasiga o'girildi:

— Polyaknikidan boshlaymizmi?

— Serovna, — dedi Boyg'oji.

— Qizitaloqning bolasi, yaqinlashganingdanoq o'rischalay boshladingmi? — dedi rais kulib. To'ra bilan Boyg'oji miriqib kulishdi. — Qaysi eshik? Qani, boshla!

Boyg'oji oldinga o'tib, qorong'iroq burchakdagi eshikni tayog'i bilan taq-taq urdi. «Harqalay, o'rislarning elini ko'rganda, bu qizitaloq, taqillatdi. Biz bo'lsak to'g'ri kirib boraveramiz», deya ko'nglidan o'tkazdi rais. Boyg'oji ikkinchi bor taqillatganda qo'rquv aralash bir xastaroq tovush chiqdi:

— Kto?

— Pan Dvorjek, biz... — dedi Boyg'oji ovozini ko'taribroq.

Ichkarida kimdir g'udrandi, unga qandaydir ayol tovushi qo'shildi. Ularning nima deyayotganini tushunib bo'lmas edi. Birozdan so'ng eshik qiya ochilib, kimdir mo'raladi.

— Pan Dvorjek, oching, bu bizmiz...

Eshik sal ochilib, pan Dvorjekning tepakal boshi ko'rindi. U eshik oldida turganlarni tanidi shekilli, tashqariga chiqdi. Egnida rangi bilinmay ketgan ko'ylak, o'mizi keng o'yilgan ixchamgina nimcha. Orqasi qora selondan ekan, ichkaridan tushib turgan chiroq shu'lasidan yiltillab ketdi. Shu mahalda bularning kelishini kutmaganidanmi yo o'g'lim Frantishekning bugungi g'alvasi tufayli kelishdi», deb o'yladimi, negadir hayajonda, qayta-qayta egilib yolvorganday: «Pane, pane», der, ularning yuzlariga shubha bilan javdirab qarar edi.

Pan Dvorjek eshik oldida turganlarning yuz ifodalaridan, qarashlaridan shubhalanishga arziydigan birorta alomat topolmadi, ko'ngli sal o'rniga tushganday bo'ldi.

— Kak pojivayem? — dedi Boyg'ozil jilmayib.

Pan Dvorjekning rangsiz, sersoqol yuziga ham tabassum qo'ndi.

— Pasibo... — dedi cho'zib. So'ng ta'zim bilan ichkariga taklif qildi, — proshen, pane...

Boyg'ozilar ichkariga kirishlari bilan dimog'lariga qandaydir bir yoqimsiz hid gup etib urildi. Darhol raisning ko'nglidan: «Shunday issiq havoda uyga tiqilib o'tirishgani nimasi? Havosi buzilib ketibdi-ku!» — degan gap o'tdi.

O'rtada yettinchi chiroq porlab yonib turar, xona ichi ancha yorug', bir chekkada qora dekcha vaqillab qaynar, undan ko'tarilgan qandaydir sho'rtang hid va bug' xona ichini tutib ketgan edi. Rais zimdan xonadagi odamlarga razm soldi: to'rda, poxol ustida qoqsuyak bo'lib qolgan, aftidan yetmishlarni urib qo'ygan kampir bujmayib o'tirar, uning o'ng biqinida chamasi o'n yetti-o'n sakkizlardagi oqi oqiga, qizili qiziliga ajrab, balog'atga yetib qolgan bir qiz: qoshlari kamonday... sochlari kalta qirqilgan, orqasi bilan bir bo'lib yoyilib yotibdi. Qoshi, ko'zi, sochi qop-qora... Hayt desang, uchib ketay deb turgan ohuday hurkak nazar bilan tikilib turibdi. O'rtada rangi zahil, ammo hali ancha chayir (aftidan pan Dvorjekning xotini), o'rta yashar ayol qaysarona boqib, tik turibdi. Frantishek, qo'rqib ketganidan bo'lsa kerak, onasining pinjiga tiqilib olgan, ko'zlari olazarak.

«Taglariga bitta sholcha kerak ekan. Yer zax, poxolda yotish qiyin, — dedi rais ichida. — Uy anjomlari ham haminqadar ekan...»

Eshikdan kiraverishda, dekcha qaynayotgan burchakda turgan oppoqqina, sirti guldor tog'orachani,

anavi yonib turgan yettinchi chiroqni, xo'sh, tokchada turgan ikkita jomadonni demasa, bu uyda nima bor arzigulik? Hech narsa olib kelolmabdi, sho'rliklar. Nimani ham olib kelsin. Dunyo ko'ringanmi ko'zlariga, jonlarini asrab, shundoq kelaverishgan-da! Hech kimning boshiga tushmasin bu savdo!

Rais xayolidan forig' bo'lib bunday qarasa, Boyg'ozining ko'zlari xuddi o'lja ko'rgan burgutning ko'zlariday yonib, haligi kampirning yonida o'tirgan qizga tikilib turibdi. Qo'yib bersa yeb qo'yguday. U To'raga ayyorona ko'z qisib: «Narmalno!» deb qo'ydi. Rais buni sezib, asta tomog'ini qirdi. Boyg'ozi o'ziga kelib, raisga qaragan edi, rais ko'zlarini shunday olaytirdiki, Boyg'ozi nigohini yashirolmay qoldi.

Pan Dvorjek taxtadan yasalgan uzun kursini kiraverishdagi deraza tagiga qo'yib, mehmonlarni o'tirishga taklif qildi:

— Proshen, pane...

Ular oldinma-ketin kursiga qator o'tirishdi.

Pan Dvorjek to'rda o'tirgan qoqsuyak kampirga ishora qilib:

— Matka, — dedi. So'ng uning yonidagi hurkak nazar tashlab turgan qizni ko'rsatdi. — Dochurka... Kristina...

Pan Dvorjek mehmonlarga oila a'zolarini tanishtirayotgan edi.

— Pani Kolosovskaya, Raila. Malijaj... Supruga, — dedi o'rtada hamon qaysar boqib turgan ayolga qarab. Ayol sal jilmayib, yarim ta'zim qildi.

Pan Dvorjek lozim ko'rmadimi yo bugungi xijolatpazlikni eslatmaslik uchunmi, Frantishek haqida lom-mim demadi, tanishtirmadi.

Haligi o'zining beadabligini raisning ko'nglidan chiqarish uchun bo'lsa kerak. Boyg'ozi burchakda qator turgan shishalarga imo qilib:

— Pan Dvorjek... — «Siz ichasizmi?» deganday tomog'iga chertdi. Pan Dvorjek darhol tushunib iljaydi, so'ng shishalardan birini qo'lga oldi. Shisha bo'm-bo'sh edi, uni aylantirib ko'rsatib, tushuntira boshladi:

— Shteklo... — Keyin chiroqqa ishora qildi. — Lampa...

Rais bilan To'ra hayron bo'lib turardilar.

Pan Dvorjek, bularga tushuntirolmadim shekilli, deb o'ylab cho'ntagidan bir qatim kanop olib, shishaning tagini bir tekisda tortib bog'ladi, so'ng dahlizga chiqib bir shisha kerosin olib kirdi. Cho'pga ozgina paxta o'rab kerosinli shishaga botirdi-da, haligi shisha sirtidan bog'langan kanopga aylantirib tek-kazdi. Kanop kerosinni so'rib oldi.

Boyg'ozilar nima bo'lar ekan, deb diqqat bilan tikilib turishar edi.

— Shpishki? — dedi pan Dvorjek atrofga alanglab.

Boyg'ozni cho'ntagini kavlab chaqmoqtosh va pilik oldi.

— Ne, — dedi pan Dvorjek boshini chayqab. So'ng bir parcha quruq qog'oz topib, qaynab turgan dekcha tagiga tiqib yondirdi-da, shisha atrofidagi kerosin singdirilgan kanopga yaqinlashtirdi. Kanop lop etib, aylanib yona boshladi. Pan Dvorjek shishani uchidan ushlab avaylab aylantirib turardi. Bir mahal shisha chirs etdi-yu, tagi sinib yerga tushdi, Pan Dvorjek shishani olib kelib haligilarga ko'rsatdi. Olmos ham bunaqa silliq, tekis qilib kesolmas. Keyin pan Dvorjek tokchadan allanarsa oldi. Haligi shisha kengligiga moslashtirib kesilgan tunuka kamparak ekan. Yonib turgan chirog'ini oldi-yu, maxsus moslama kamparakni chiroq kamparagi sirtidan joylab, ustidan haligi shishani qo'ydi. Chiroq binoyidek yonar edi. «Roziqning gapida jon bor ekan, — deb o'yladi rais. — Nima qilsin bechora, sababi tirikchilik-da!»

— Vot, lampa... — dedi pan Dvorjek yuziga tabassum yugurib. Chiroq yorug'ida siyrak tishlari orasidan qip-qizil tillari ko'rinib ketdi.

— Durust, — dedi rais ajablanib. — Ilgari o'z elida nima ish qilar ekan? So'ragin-chi, Boyg'ozi?

Boyg'ozi bu savolni bir amallab tushuntirgan bo'ldi. Pan Dvorjekning yuzidagi tabassum so'ndi. U og'ir tin olib:

— Toje.. shteklo... — dedi. — Krakove, gorod Krakove. Xoroshiy bolshoy gorod... Jnayte?

Boyg'ozi yelkasini qisdi. Pan Dvorjek lablarini tishlab, achingannamo boshini chayqadi. Rais o'rtada porlab turgan yettinchi chiroqning sal qiyshiqroq, ammo yiltillab turgan tiniq shishasiga ishora qilib, Boyg'ozidan so'radi:

— O'zi qilganmikan?

Pan Dvorjek bu savolni o'zicha taxmin bilan tushundi.

— A, da, sham, sham... — deb ko'rsatkich barmog'i bilan ko'ksiga nuqidi.

— Bo'lmasa, — dedi rais yuzlarida quvonch porlab. — Mana shunday shishalar qilib berib tursin odamlarimizga...

Boyg'ozi bir amallab imo-ishoralar bilan raisning fikrini unga tushuntirgan edi, pan Dvorjek afsus bilan boshini chayqadi.

— Udovolshtviyem, no... net kvars... Nu, nu peshki, peshok... — deb engashib yerdan bir siqim tuproq olib ko'rsatdi. Ular pan Dvorjekning «qilardimu, biroq qum yo'q-da», degan fikrini taxminan tushunishdi.

— Pesok mnogo, von tuda... — deb Ko'ktepa tomonga ishora qildi Boyg'ozi.

— Ne, — deb boshini chayqadi pan Dvorjek. — Ne takoy... Shpetshalniy peshok... Kvars...

Boyg'ozi o'rtada porlab turgan chiroqning shishasini ko'rsatdi:

— Eto iz chevo delal?

— Probirka...

— Kakoy?

— Shteklyanniy...

Boyg'ozi hamma gapni raisga tushuntirdi: pan Dvorjekning aytishicha, bir xil shishalarni eritib, har xil shakldagi buyumlarni yasasa bo'lar ekan. Masalan, laboratoriyalardagi kolbalar, probirkalar, naychalar yasalgan shishalardan. Ular ozgina olov yallig'ida ham erir, keyin xamirga o'xshab iylanar, qolipga solib, mis naychada puflab, istagan shaklga keltirsa bo'lar ekan.

— Maktabning kimyo kabinetida singan, yaramay qolgan shishalar ko'p-ku, — dedi To'raga jon kirib. — Shularni yig'ib kelsak-chi?

Boyg'ozi To'raning gapini pan Dvorjekka tushuntirgan edi, uning chiroyi ochilib ketdi.

— Dobre, jdelayu...

Suhbat tobora qizib borayotganini, bu odamlarning yomon niyatda kelishmaganini his etgan kampir, uning yonida o'tirgan do'mboqqina qiz, o'rtada indamay turgan ayol va Frantishekning chehralari ancha ochilgan, o'zlarini boyagidan erkinroq tuta boshlagan edilar. Boyg'ozi o'qtin-o'qtin gap orasida haligi oppoqqina qizga o'g'rinch nazar tashlab qo'yar, qiz esa buni sezib qimtinar, tor va kalta yubkasini tez-tez pastga tortib, ochilib turgan oppoqqina bo'liq boldirlarini, sonlarini yashirishga harakat qilar edi. Qizning bu ahvoliga To'raning ham ko'zi tushib qoldiyu, allaqayeri jiz etib ketganday bo'ldi. Go'yo bir ayb ish qilib qo'yganday, darrov nigohini undan oldi. U qizlarni hech ham bunaqa ahvolda ko'rmagan edi-da! Qishloqdagi qizlar bunaqa o'tirishmaydi. Shu sabab bo'ldimi, nega ekanini o'zi ham bilmaydi, uning ko'z oldidan Kamolaning suv bo'yidagi bugungi qiyofasi lip etib o'tdi...

— Zavtra, on prinesyot, — dedi Boyg'ozini pan Dvorjekka.

— Dobre...

— Prantishkani gaplash endi, — dedi rais muddaoga kelib. — To'raga esh bo'larmikan?

Boyg'ozini tag'in turli-tuman harakatlar bilan raisning gapini pan Dvorjekka tushuntira boshladi. Pan Dvorjek bu gapga tushundimi yo tushunishni istamadimi, hayajon va shubha to'la ko'zlari bilan oila a'zolariga bir-bir qarab chiqdi. Ulardan sado bo'lmadi. Keyin u Boyg'oziga qarab yelkasini qisdi. Indamadi.

— Mayli, rozi bo'lmasa qistama, — dedi rais.

Pan Dvorjek ularning gapini, niyatlarini yaxshi tushunmadi chog'i, bir raisning, bir Boyg'ozining og'ziga tikilar edi.

— Ladno. Xayr, — dedi Boyg'ozini.

Rais boshini egib, unga minnatdorchilik bildirgan bo'ldi.

Ular chiqib ketishdi. Pan Dvorjek hayron bo'lga-nicha qolaverdi.

Tashqariga chiqib, biroz yurishgach, rais Boyg'oziga o'shqirdi:

— Qizitaloqning bolasi, ahvoli mushkul demay-san.

Boyg'ozini shoshib qoldi. Gapni boshqa tomonga burishga harakat qildi:

— O'y-boy, oqsoqol-ov, qizini emas, men anav burishta turg'an tag'arasin unatib qoldim. Qurttova quyuvg'a duris ekan, sotsa olar edim.

Raisning battar jahli chiqdi.

— Mendan senlarga nasihat shu! — dedi tovushini ko'tarib. — Bulingan eldan buyum olmanglar. O'zlar-ring ham bulinasanlar! Tushunarlimi?

— Tusinikti, oqsoqol.

— Tushungan bo'lsang gap shu! — dedi u oldinga tushib. — Qani, Apanasnikiga boshla! Prantishkani ko'ndirolmadik chog'i, Sergiyni gaplashamiz...

Afanasenko bobo bilan gaplashish pan Dvorjekka qaraganda ancha oson va yengil ko'chdi. Xullas, Sergey ertaga To'ra bilan birga podaga chiqishga rozi bo'lgach, ular kech xuftonda uy-uylariga tarqalishdi...

BESHINCHI BOB

Kamola Zulayho xolaning noo'rin ta'nalariga chidayolmay, chopqillaganicha uylariga kirdi-yu, o'zini tappa karavotga otdi. Ko'z yoshlari yuzlarini yuvib ketgan, ich-ichidan saraton nafasidan ham o'tkirroq olovli bir o'ksik, alam otilib chiqmoqchi bo'lar, qiz bechora go'yo o'sha olovni tashiga chiqarolmay to'lg'anar edi.

Boya suv bo'yida To'ra bilan bo'lgan tasodifdan u qattiq uyaldi. Shunday bo'lsa ham unga chidasa bo'lardi, chidadi. Negaki, bu sirni ikkalasidan boshqa hech kim ko'rgani, sezgani yo'q. Zulayho xolaning ko'pchilik o'rtasida qilgan shallaqiligi-chi?! O, xudoning o'zi asrasin! «Nima uchun oraga tushib uni himoya qila qoldim? — deb o'ylardi u. — Bir chekkada tura qolsam bo'lmasmidi? To'rani kaltaklayotganini ko'rib turib-a? Yo'q!...»

Keyin u yig'i va xo'rsiniq, isitma va alam aralash To'raga nisbatan bu yaqinlik va hamdardlikning o'zida qachon paydo bo'lganini, nima uchun paydo bo'lganini eslashga harakat qilib ko'rdi. Eslayolmadi. O'yladi-o'yladi, baribir eslayolmadi. Ko'zlarida yosh, a'zoyi badanida harorat-u, ammo murg'ak qalbida bir g'alati nur yilt etganday bo'ldi, bora-bora bu nur uning qalbiga avval iliqlik, so'ng esa chehrasiga tabassum yugurtirdi. Ko'zlarida yosh-u yuzlarida tabassum!

Ajabo, bu qanday tuyg'u bo'ldiki, qorong'i diliga hayotbaxsh chiroq yoqsa! Bu qanday tuyg'u bo'ldiki, ko'zlari yoshga to'lib turgan bir soniyada yuzlariga tabassum qo'ndirsa!

Kamola bu tuyg'uni tushunolmadi. Uning To'ra bilan munosabati buloq suviday tiniq, bahor havosiday musaffo edi. Kattalarning dag'al muomalasi ularning bu buloq suviday tiniq munosabatlariga cho'p tashladi, musaffo osmonlariga bulut chiqardi. Ayni zamonda ularning shaffof va bokira munosabatlarini yalang'ochlab, g'ariblashtirib ketganday bo'ldi.

Eh, siz kattalar, kattalar! Hamma balo o'zingizdan chiqadi-yu, tag'in yoshlarga ta'na qilasisiz. Nima naf ko'rasiz, birovlarining beg'ubor tuyg'usi bilan o'ynashib? Nima baraka topasiz, ularning tiniq va beg'ubor tuyg'usiga, iffatiga gard yuqtirishga urinib?..

Kamola o'zining nurli o'ylari bilan qorong'i uyni yoritib yotganida tashqaridan kimningdir oyoq tovushi eshitilganday bo'ldi. U o'rnidan turib qaramoqchi edi-yu, ammo og'riqdan og'irlashib ketgan boshini ko'tarishga majoli yetmadi. Eshikdan kimdir kirganday bo'ldi.

— Kamola! — bu oyisining tovushi edi. — Nega chiroq yoqmay qorong'ida yotibsan?

Rizvon kelinoyi har kuni ishdan qosh qorayib qolganida qaytar, bu mahalda Kamola ham kelib, uylarni supurib-sidirib, chiroq yoqar, tandirga olov qo'yib, ovqat taraddudiga tushar edi. Bugun esa...

Rizvon kelinoyi jadalgina yechinib, chiroqni yoqdi. Uy ichi yorishdi. U karavot ustida qizarib, bo'rtib yotgan qizini ko'rdi-yu, qo'rqib ketdi. Darhol peshanasiga qo'lini tekkizdi, isitmasi qo'lini kuydiray dedi.

— Voy o'lmasam, senga nima bo'ldi?!

Kamolaning yuzlari qizarib, bo'g'riqib ketgan, chakka tomirlari zarb bilan urar, ko'zlarida yosh

g'iltillab turar, onasi tag'in bir og'iz gapirsa yig'lab yuborguday ahvolda edi.

— Nima bo'ldi, gapirsang-chi?

— Boshim... — deb o'pkasini bosolmay yig'lab yubordi Kamola.

— Hali bu ko'rgilik ham bormidi, sho'rlik boshimga!

U Kamolani o'rab-chirmadi, boshini qiyiqcha bilan qisib bog'ladi-da, «bosilib qolar», deb uy yumushlariga qaradi; samovarga olov tashladi, yarim kosagina achchiq yovg'on xo'rda ichsa o'ziga kelib qolar, oftob urgan-da, deb ovqatga taraddud ko'ra boshladi.

U hamma narsani o'zi qilishi, hamma narsaga yugurishi kerak. O'zi qilmasa kim ham qilardi? Eri Rasul aka, mana bir yarim yildirki, frontda. Ahyon-ahyonda bir xat kelib turadi. Leningradni himoya qilayotgan emish...

Qishloqqa pochta kelganda odamlar yuragini hovuchlab turadigan bo'lib qolgan. Ayniqsa, raisning kenja o'g'li Karimjon bilan Zulayho xolaning eridan qoraxat kelganidan buyon ahvol shu. «Kamolaning o'qishi juvonmarg bo'ldi. Qo'chqorni o'zim o'qitaman», deb Kamoladan keyingi Qo'chqor degan o'g'lini bobosi shaharga olib ketgan. «Mayli, o'qisa o'qisin, Kamola yonimda bo'lsa bo'lgani, uncha-buncha og'irimni yengil qilib turadi-ku», deb Qo'chqorning o'qishiga rozilik bergan edi Rizvon kelinoyi. Endi kelib-kelib suyangani Kamola yotib qolsa, buyog'i nima bo'ladi?

Rizvon kelinoyi shu o'ylar bilan bo'lib, nima qilib, nima qo'yayotganini ham bilmas, nazarida qilayotgan ishlari unmayotganday edi. Ha, aytganday, sigiri hali sog'il-mabdi-ku. Chelagini ko'tarib bostirma tagiga bordi. Ola sigir hali bog'lan-mabdi. Har kungi yem yeb o'rgangan oxuri yonida xashak kavshab turgan ekan. U Rizvon kelinoyi chelak ko'tarib kelayotganini

sezib, cho'zib: «M-mm...» deb qo'ydi. «Sigirni ham bog'lamabdi. Nima bo'ldi bu qizi tushmagurga!»

Rizvon kelinoyi ming xayol bilan sigirini sog'ib bo'lib, tandir boshiga olib kelib qo'ydi-da, qozonning qopqog'ini ochib, xo'rdadan xabar oldi. Samovarga payraha tashladi.

Eshikdan To'raning onasi Salima xola kechqurungi sutini olib kirib keldi. Salima xola bilan Rizvon kelinoyi tengqur, sirdosh dugona, birga ishlashadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ikkalasi tegushik olishadi. Buning ustiga ular taqdirdosh: ikkalasining eri ham bir kunda, birga askarlikka ketishgan, dardi bir. Salima xolaning uyi ikki hovli narida — G'iyos aka bilan uning kelini Zulayho xolaning uyi ajratib turardi bularni. Salima xola bugun zarur ishlari borligini aytib, brigadirdan ertaroq ruxsat olib uyiga kelgan edi.

— Ha, o'rtoqjon, nima harakat? Hormang...

— Keling, Salimaxon, — dedi Rizvon kelinoyi chehrasi ochilib, — keling. Ishdan kelsam sigir ham bog'lanmabdi, uy ham yig'ishtirilmabdi, deng. Kamo-langiz isitmalab...

Salima xolaning esiga lop etib «Informbyuro xola»-ning gaplari tushdi-yu, indamay qoldi.

— Oftob urdimi, sho'rlikkina bolamni, qimir etishga majoli kelmay yotibdi...— deya davom etdi Rizvon kelnoyi kuyib-pishib. — Shunga bir achchiq xo'rda qilib bersam, zora tuzalib qolsa deb...

Salima xola Rizvon kelinoyi gapini tugatishiga ham sabr qilmay:

— Uyda yotibdimi?.. — dedi-da, sekin uyga kirdi. Orqasidan Rizvon kelinoyi ham ergashdi.

Kamola boshini qiyiqcha bilan mahkam bog'lab olgan, harorati zo'rligidan qizarib-bo'rtib yotardi.

— Ha, qizim, nima bo'ldi? Tobing qochib qoldimi? Hechqisi yo'q, tuzalib qolasan, oppoq qizim, — deb

unga dalda bergan bo'ldi. Lekin ko'nglidan: «Yosh bola narsa, Zulayho o'lgurning gapini ko'tarolmagan bu», degan fikr o'tdi. Shu topda, nega ekanini o'zi ham bilmaydi, qizga nisbatan ko'nglida bir iliq nur yilt etganini, qandaydir mehr uyg'onganini his qildi. Uning qalbida uyg'ongan ilqlik, yuzlarida aks etgan nur Kamolaga ham ma'lum darajada ko'chgan edi.

Salima xola Rizvon kelinoyiga tasalli berdi:

— Tuzalib ketar. Negadir bugun To'ravoyingizning ham mazasi yo'q. Indamas bo'lib qoldi. Hali anu Formbo'yra kirgan edi. To'rangiz shu xotinni ko'pam yoqtiravermaydi, indamay ko'chaga chiqib ketganicha hali yo'q... Formbo'yra biram ezmaki...

Ikki dugona chiqib ketishdi. Kamola bu gaplarning mag'zini chaqishga harakat qilardi: «Demak, boyagi hangomadan u ham xafa bo'libdi-da!»

Salima xola olib kirgan sutini tandir boshiga o'tirib olib o'lchab berdi. Rizvon kelinoyi uni hozirgina sog'ib kelgan suti ustiga ag'dardi. Salima xola hamon ichida Zulayho xolani koyirdi: «Yosh bolaga ham shunday deydimi? Hali bunaqa gaplarni eshitmagan-da, birpasda o'zini oldiribdi-qo'yibdi, sho'rlik bolagina. Eridan qoraxat olgan faqat senmi? Suzmangni o'g'irlatgan bo'lsang o'g'irlatibsan-da!» U bu kayfiyatini tashiga chiqarmadi, gapni boshqa yoqqa burib yubordi:

— Urush tugamay tinchlik yo'q shekilli, o'rtoqjon. Ajdarhoday hamma narsani domiga tortyapti: butun topgan-tutganimizni beryapmiz, azamatlarimizni beryapmiz. Tezroq tugay qolsin, deb borimizni ayamayapmiz...

— Qachon tugarkin-a? — dedi Rizvon kelinoyi ham og'ir tin olib.

— Ha, shunga ham shukr, o'rtoqjon... — dedi Salima xola Rizvon kelinoyiga tasalli bergan bo'lib. —

Xudoga shukr, uyimiz — o‘lan to‘shagimizdamiz. Baholi-qudrat ishlab turibmiz. Anu kelgan po‘lyaklarga o‘xshab uy-joyimizdan ajrab, tentirab yurganimizda nima qilardik?

— Ha-ya, o‘rtoqjon.

— Ming qatla shukrki, erlarimizdan xat kelib turibdi, kechikib bo‘lsa ham...

Ularning ko‘ngli ancha taskin topgan, asablari xotirjam bo‘lib, hozirgi turmushlariga shukrona aytadigan holatda edilar.

— Kuvi pishdingizmi, o‘rtoqjon?

— Qayoqda? Shu bugun yig‘ilib qolgan qatig‘imni pishib olarman, deb keluvdim. Ko‘rmaysizmi endi... — deb Rizvon kelinoyi Kamola yotgan uyga ishora qildi. Gapi cho‘zilib ketmasin dedimi, Kamola haqida lom-mim demadi. — Tezroq qo‘lim tegib pishisam, Boltavoy soliqchiga ikki kilo yog‘ berib qutulib qo‘ya qolardim. Yugurgani-yugurgan.

— Men ham hali berganim yo‘q, — Salima xola o‘rnidan turdi. — Hay, bir gap bo‘lar, uyga chiqay...

— Hay-hay, o‘rtoqjon, ovqatim pishib qoldi-ya!

— Bora qolay, To‘rangiz ham kelib qolgandir, — dedi Salima xola o‘g‘lidan faxrlangannamo. — Anu Boyg‘ozi cho‘loq ham yo‘qlab kirgan edi. Rais so‘ratgan emish. Xudoga shukr, To‘rangizni ham kattalar so‘ratadigan bo‘lib qoldi. Chiqib bilay-chi, nima gap ekan?

— Bir piyola choy ichganingizda bo‘lardi-da, — dedi Rizvon kelinoyi Salima xolaning hadeb o‘g‘lini ko‘taribroq gapirishidan sal g‘ashi kelib. — Chiqar-dingiz-da...

— Chiqa qolay. Ovqati ham sovib qolgandir bolaginamning.

U paqirini ko‘tarib chiqib ketdi. Ikki gapining birida: «To‘rangiz, o‘g‘ilginam», deb faxrlanib gapirishi

Rizvon kelinoyining ko'nglida bilinar-bilinmas g'ashlik uyg'otdi-yu, bu g'ashlik bora-bora shubhaga aylandi: «Yo To'ra bilan ikkalasining o'rtasida bir gap o'tdimikan? O'libdimi, hali go'dak-ku...»

Rizvon kelinoyi dasturxon yozib, yarim kosa-yarim kosadan yovg'on xo'rda olib keldi.

— Qani, tush, qizim, garmdori ezib, ichib ol issig'ida.

Kamola asta o'rnidan turdi, dahlizga chiqib, yuz-qo'lini yuvib kirdi-da, dasturxon chekkasiga omonatgina o'tirdi. U negadir onasiga tik qarayolmas edi. Rizvon kelinoyi qizining bu holatidan hayron bo'ldi.

— Ichaqolgin, qizim, issig'ida. Nega burushib o'tiribsan?

Qizining bu ahvolda o'tirishini ko'rib, uning boyagi shubhasi g'ovlay boshladi: «Yo'g'-e, yosh bolaku hali...» deydi bir o'yi. «Sen o'zing Rasuljon bilan ko'z urishtirganingda necha yoshda eding? Juda nari borganingda o'n olti yo o'n yettida eding-da! Shu Kamola yoshida! Nega endi senga mumkin-u qizingga mumkin emas? Nega...» deydi ikkinchi o'yi.

U keyingi o'yidan cho'chib tushdi. Kamola oshini ichib, o'rniga chiqib cho'zildi hamki, onaning yuragini shu o'y kemirar edi. Onaizorning qayeridir jizillab ketdi. Jahli chiqa boshlaganini sezib o'zini bosishga harakat qildi.

— Yechib yot anavi jandalariningni.

Tovushi sal qattiqroq chiqib ketganini Rizvon kelinoyining o'zi ham sezib qoldi. Kamola onasiga yalt etib qaradi. Qizini xafa qilib qo'yishdan qo'rqqan ona sal yumshadi.

— Endi, qizim, kap-katta bo'lib qolding. Bu kiyimlar endi senga yarashmaydi. Pastroq matodan tikilgan bo'lsa ham, tunov kungi bobong olib kelgan ko'ylakni kiyib ol, — deb o'rnidan turib sandiqni ocha boshladi. Kamola o'rnidan itoatkorlik bilan turib

fufaykasini, paxtalik shimini yecha boshladi. Qalin fufayka ichida bilinmas ekan, Rizvon kelinoyining ko'ziga qizining bo'yi cho'zilib, ko'kraklari bo'rtib qolganday tuyuldi. — Mana, ertalab yuvinib kiyib ol! Chit bo'lsa ham yengilgina.

U ko'ylakni o'zining bo'yiga bir o'lchab ko'rdi-da, devordagi qoziqqa ilib qo'ydi. So'ng derazalarni baralla ochdi, qizining ustiga yupqagina ko'rpa yopdi. Xullas, u ancha vaqtgacha uy ichida g'imirsilab yurdi. Nima qilib, nima qo'yayotganining tayini yo'q, xayoli joyida emas, yotay desa hali barvaqt. Shunday bo'lsa ham, ko'chadagi bolalarning tovushi tinib, ba'zi jag'i ochiq itlarning hurishi tingan mahalda chiroqni o'chi-rib yotdi. Baribir uyqusi kelmasdi: Rasuljon akasini o'yladi, xayoli beixtiyor o'sha yoshlik chog'lariga sayr qilib ketdi. Bir vaqt negadir uning ko'z oldiga To'ra keldi. U avvalgi o'zining xayolidan cho'chidi-yu, keyin ko'zlarini yumdi. «Yomon bola emas... Suxsurdekkina. Qosh-ko'zi qop-qora, betgachopar emas...» Onaizor-ning qalbida orzuga o'xshagan allaqanday bir tumanli tuyg'u paydo bo'ldi. Bu narsa goh tuman ichida xiralashib, goh beg'ubor osmonday tiniqlashib, goh uzoqlashib goh yaqinlashib ko'z o'ngiga keldi-da, bora-bora tushga ulanib ketdi...

Kamola onasining ingranayotganini eshitib, yosti-qdan boshini ko'tardi. «Tush ko'ryapti shekilli?» deb yostiqa qayta bosh qo'ydi. U boyagidan ancha o'ziga kelib qolgan, harorati ham ancha pasaygan edi. O'ng tomoniga ag'darilib yotdi, bo'lmadi, uyqusi kelmadi. U chap yoniga ag'darilib yotmoqchi bo'lgan edi, yonboshiga nimadir qattiq botdi, qo'li bilan ko'rpani siypadi, bunday qarasa — qalamtarosh! To'raning qalamtaroshi! Boyagi suv bo'yida tortib olgan... «U bu yerda nima qilib yotibdi? E, boya fufaykamni yecha-yotganimda cho'ntagimdan tushgan...»

Qalamtarosh Kamolaning kaftini cho'g'day kuydirar, xayoli tutqich bermas, qayoqqa ag'darilib yotsa ham, To'raning qiyofasi ko'z oldiga kelar, unga bir zum ham tinchlik bermas edi. «U hozir nima qilyapti ekan? Uxlayotgandir...»

Yo'q, To'ra ham uyg'oq edi. U rais, Boyg'ozi cho'loqlar bilan pan Dvorjeklarnikidan chiqib Sergeylarnikiga kirdi. Ular Sergeyni bir amallab podaga chiqish uchun ko'ndirganlaridan so'ng, xayrlashib, uy-ulariga tarqalishdi. U yo'l-yo'lakay «Oq terakmi, ko'k terak» o'ynash uchun ko'chaga chiqqan bolalarning oldiga bordi. Ular chuvillashib To'rani o'rab olishdi. Bu payt To'raning qulog'iga gap kirmas, bolalarning orasidan kimnidir izlar, biroq u izlayotgan odam bular orasida yo'q edi. U hafsalasi pir bo'lib, uylariga qarab asta keta boshladi. Bolalar qiy-chuv qilishib orqasidan ergashishdi, uni o'yinga qistashib, yalinishib, ancha joygacha kelishdi. To'ra bo'lsa, go'yo hech narsa sezmaganday, beparvo ketaverdi. Bolalar uni o'yinga ko'ndirisha olmagach, umidsizlik bilan orqada qolishdi...

U hovlilariga kirdi-yu, o'rtadagi supaga solingan ko'rpasiga cho'zildi. Salima xola o'g'lining tepasiga kelib, unga birpas indamay qarab turdi-da, keyin:

— Ovqatingni isitib beraymi, o'g'lim? — dedi.

To'ra tayinli bir javob aytmadi. Salima xola o'g'lining bugungi kayfiyatiga tushunolmadi. Unga biror gap aytishga yo undan biror gap so'ragani jur'at qilolmay, boshida biroz indamay turdi. To'ra u yonidan bu yoniga ag'darildi. U o'g'liga xalaqit bergisi kelmay, oyoq uchida asta yurib uyiga kirib ketdi.

To'ra yolg'iz o'zi supada yotar, xayollari palapar-tish, tutqich bermasdi. Ko'z o'ngiga goh G'iyos aka ke-ladi, goh rais; goh Zulayho xola istehzo bilan qah-qah uradi, goh Frantishek ko'z yoshlarini oqizib mungli

termiladi. Bir mahal uning ko'z oldiga — charog'on xonada keksa buvisining pinjiga kirib ketgan, qosh-ko'zi qop-qora, qisqa yubkasini tortqilab, oppoq boldirlarini, sonlarini berkitishga urinayotgan pan Dvorjekning qizi Kristina keldi. U ham asta-sekin tumanga aylanib, o'rnida bugun suv bo'yida ko'rgani — Kamolaning qiyofasi paydo bo'ldi. Tiniq va charog'on!..

To'ra uh tortib, chap tomoniga ag'darildi. Ichidan hovur chiqib ketganday bo'ldi. Chalqancha yotdi. Hammasini unutishga harakat qilib, xayolini jamlab yulduz sanay boshladi. «O'-ho'! Yulduzlar bugun buncha charog'on! Har kuni shunday charog'onmidi ular? Bir, ikki, uch, to'rt...» Bir mahal yulduzlar orasidan charog'on bir tasvir — Kamolaning suv bo'yidagi holati ko'rinib, u hisobdan adashib ketdi. Qayta sanay boshladi: «Qiziq, bu nima o'zi?» To'ra sira ham bunday ahvolga tushmagan edi-ku?

«Bir, ikki, uch...»

OLTINCHI BOB

Kamola o'zini kechagidan bugun yengilroq his qildi. Kecha u podaga o'zini yomon his qilgani uchun chiqmagan edi. Bugun esa...

Kichkina qishloqning shunisi yomon-da. Yaxshi gap ham, yomon gap ham bir zumda tarqaladi-ketadi. Xotinlarning qulog'iga bir gap borib yetmasin. Yetdimi, bas, u qishloqqa telegraf xabaridan ham tezroq yoyildi deyavering!

Kecha kechqurun Rizvon kelinoyi ishdan qaytib keldi-yu, alamiga chidayolmay Kamolani rosa koyidi. Og'ziga kuchi yetmagan Zulayhoni chiqib bir boplay, degandi. To'raning onasi: «Qo'ying, o'rtoqjon, jahl ustida aytgan bo'lsa aytgandir. U hammas, bu hammas, erining alami...» deb uni zo'rg'a ra'yidan qaytardi.

Keyin u insofga kelib: «Bo'ldi, qizim, endi katta bo'lib qolding, poda boqishni yig'ishtir, anu ustingdagi jandalarini ham tashla!.. Boshqa ish qurib qolgani yo'q!» — dedi. Xayriyat, gap shu bilan tamom bo'ldi. Rizvon kelinoyi boshqa hech nima demadi. Ertalab turib, ishga o'tlanib, chiqib ketdi...

Kamola onasi ishga ketgandan so'ng nima qilishini bilmay, bir o'zi uyda kalovlanib yurdi. Bunday qarasa, sigirlarni podaga olib chiqadigan mahal bo'lib qolibdi. Kecha sigirlarini podaga oyisi olib chiqib qo'shgan edi. Bugun-chi? O'zi olib chiqadimi? Qanday qilib? Odamlarning ko'ziga qanday qaraydi? U shu andisha bilan nima qilishini bilmay ancha mahalgacha yurdi. Olib chiqmasa sigiri podadan qolib ketsa, olib chiqay desa uyalsa!

U shu andisha bilan biroz ikkilandi, so'ng oyna oldiga borib u yoq-bu yog'ini tuzatgan bo'ldi. U ustiga yangi chit ko'ylagini kiyganidan beri o'zini oynaga solmagan edi, o'zini taniyolmay qoldi: u fufayka-yu paxtalik shim, kirza etik kiyib yurgan Kamolaga sira ham o'xshamas edi. Poda ketidan yuraverib, oftob yalagan bug'doyrang yuzlari biroz to'lishganday, o'ng yonog'idagi qop-qora xoli bilan quyuq qoshlari ilgarilari ham shunday ko'zga tashlanarmidi, buni o'zi ham bilmas edi. Ustidagi chit ko'ylagi ham kiyganida biroz erish tuyulganday bo'luvdi, endi qarasa, yarashibdi. Janda ichida yurib sezmagan ekan, ko'kraklari ham ancha bo'rtib qolibdi. Kechagina qatiqlab yuvib, ikkita qilib orqasiga tashlab qo'ygan sochi ilgari qalpoq tagida yurganiga sira-sira ishongisi kelmasdi, biroz ikkilanib turdi-da, sigirni podaga o'zi olib chiqishga qaror qildi. «Nima, odamlar meni yeb qo'yarmidi?» U qalbida jindek hayajon bilan «ola»sini darvozadan haydab chiqdi. Qasdiga olganday «ola» ham darvozaning oldiga chiqdi-yu, cho'zib «mo'-o'»

dedi-da, yo'l chetidagi sarg'ayib ketgan ajriqlarni chimdiy boshladi. Kamola darvoza tashqarisiga chiqishga majbur bo'ldi. U «ola»ni sal nariroqqa haydab sigirlarga qo'shmoqchi edi, daf'atan oldidan To'ra chiqib qoldi. Kamola nima qilishini bilmay, unga qarab jilmaydi. To'ra ham biroz o'zini yo'qotib qo'ydi, so'ng o'ziga kelib «ola»ni oldiga soldi-yu, indamay haydab ketdi...

«Bir o'ziga qiyin bo'ladigan bo'ldi... Qanday ep-laydi? G'iyos aka yo'q, men... Qiyin bo'ladigan bo'ldi. Zerikadi...» U shunday xayol bilan hovliga kirdi-da, To'radan ko'nglini uzolmay, darvozaning tirqishidan mo'raladi. «Ana, To'ra podani haydadi. Faqat mening «ola»mni kutib turgan ekan-da! Bechora... Iye? Anuv sigirlarni qaytarib yugurib yurgan kim bo'ldi. Sergey-ku! Yaxshi bo'pti. Yaxshi bo'pti qo'shib olgani. Har holda, esh bo'ladi-ku...»

Kamola poda ko'zdan g'oyib bo'lguncha darvoza tirqishidan qarab turdi-da, nimaga ekanini o'zi ham bilmay, bir xo'rsinib qo'ydi, keyin ichkariga yo'l oldi. Uyni supurdi-sidirdi, ertalabki sutni oyisi tayinlaganday, o'choqqa olov yoqib pishirib, katta, sirlik ko'k kashkulga quydi, biroz sovigach, tomizg'i solib, ustini o'rab-chirmadi.

Uning boshqa ishga qo'li bormadi. Kattagina hov-li, bo'm-bo'sh uyda bir o'zi — yuragi siqila boshladi. Keng dalada yurib o'rganib qolgan emasmi, uy unga zerikarli, ayniqsa, yolg'iz odam uchun diqqinafasdek tuyulib ketdi. Ha-da, katta uy, hammayoq sukunat, naq yutib yuboray deydi. Hovliga chiqdi. Zerikmaslik uchun nimadir qilishi kerak edi: quduqdan suv tortib, hovliga yupqa qilib sepdi, keyin chinnidek qilib supurdi. O'zining ham bahri ochilgandek bo'ldi. Kechadan beri dadasiga bir xat yozishni ko'ngliga tugib yurgan edi. Qog'oz-qalam olib derazaning tagiga

kelib o'tirdi. Qani endi, birorta tuzukroq gap topilsa? Qalam chaynab ancha o'tirdi. Nima deb yozsin? Bundoq dadasiga xabar qilgudek qishloqda birorta yangi gap sodir bo'lmapti. O'rnidan turib hovliga chiqdi. Idora tomondan odamlarning baqirib-chaqirib gapirganlari qulog'iga chalindi. Borib darvozaning tirqishidan qaragan edi, idora oldida turgan brichka arava, uning atrofida turgan bir-ikkita xotin-xalaj, erkaklarga ko'zi tushib qoldi. G'iyos aka ham Sharifa xola ham, rais bilan Rahbar opa ham shu yerda. «Nima qilib turishibdi ular? E, esim qursin, axir ular bugun harbiyga jo'nashmoqchi-ku».

Kamola bir-bir bosib, idora oldiga borganini bilmay qoldi. Arava ustiga xashak tashlanibdi. Ustida uch-to'rtta tuguncha. Odamlar arava atrofida gangir-gungur gaplashib turishibdi. Aslida namlanib yuradigan ko'zini o'qtin-o'qtin artib G'iyos aka turibdi. Uning bu odatini bilmagan odam yig'layapti, deb o'ylashi turgan gap. Yonida Sharifa xola. Yig'idan ko'zlari shishib ketibdi. Zulayho xolaning ahvoli ham unikidan kam emas. Lablari pir-pir uchib, tez-tez nafas olib, oz bo'lmasa o'kirib yig'lab yuboray deyapti. Axir G'iyos aka uning qaynag'asi-da! Eridan ayrilgani yetmaganday... Endi bu ham bormidi?

Kamola ham ko'ziga g'ilt-g'ilt yosh olib, ularga tikilib turgan edi, yelkasiga kimningdir mehribon qo'li tekkanday bo'ldi. O'girilib qarab, o'zini o'qituvchisi Rahbar opaning pinjida ko'rdi. Shu bahona bo'ldimi, uning ko'zlaridan yosh tirqirab ketdi, o'zini bosolmadi. Rahbar opa uni bag'riga bosib, yupatgan bo'ldi-yu, o'zining ko'z yoshlarini qanday yashirishini bilmay qoldi.

Qayoqdandir Afanasenko bobo bilan Dvorjek chol yetib keldi. Arava oldiga yaqinlashib nima deyishlarini bilmay, indamay turib qolishdi. Dvorjek cholning

qaddi bukilgan, nimagadir hayajonda, qo'lidagi eski shlapasini tinmay aylantirar, qandaydir bir so'zni tinmay takrorlar, tevarak-atrofdagilar uning nima deyayotganini tushunishmas, o'zlari bilan o'zlari ovora edilar. Afanasenko bobo ham brichkaning shotisiga suyanib xayol surar, tish yorib bir nima demas edi. Ehtimol, u hozir dushman qo'lida qolgan Ukrainasini o'ylar, ehtimol, o'zi boshidan kechirgan mash'um kunlarini mana bu harbiyga ketayotgan azamatlarga ravo ko'rmayotgandir. Ehtimol...

Ular Nusrat ferma, Abdusamat traktorch, Karim juvozkashning o'g'li Roziqlarni kutib turishgan ekan. Mana, ular ham to'rva-xaltalarini orqalab kelib qolishdi. Ularning ketlarida ham bir-ikkitadan xotin-xalaj. Ularning ham ko'zlari qizarib ketgan. Axir, osonmi? Ularni o'ynagani jo'natishyaptimi? Frontga jo'natishyapti-ya! Ayniqsa, qoraxat potirlab kelib turganda... ko'z yoshi qilmay jo'natish juda og'ir!

Roziqning ko'zi Kamolaga tushdi-yu, daf'atan taniyolmay ag'rayib qoldi. «Yopiray, shu o'zimizning Kamolami?» Ha, haqiqatan ham Kamola yig'laganda juda chiroyli bo'lib ketarkan. Hozir u faqatgina Roziqning emas, Abdusamat traktorchining ham, Nusrat fermaning ham xayolini o'g'irlagan edi. G'iyos aka ezgu orzusini yana xayolidan o'tkazdi. «Attang, Mansur o'g'lim bo'lganda Kamolani kelin qilgan bo'lardim!» Sharifa xola ham shunga yaqinroq xayolda edi. Rozig'i tushmagur esa hali ham ko'zini undan olmas, ololmas edi. Avval kuni askarlikka ketayotganidan qanday g'ururlangan bo'lsa, hozir Kamoladan uzoqlashib ketayotganidan afsusga tushgan edi. «Nega shu vaqtgacha e'tibor bermagan ekanman-a? Zulayho xolaning gapida jon bor ekan, yetilib qolibdi!...»

Uning xayolini Boyg'ozi cho'loqning qichqirig'i buzib yubordi:

— Qani, jo'ldastar, kengsege marsh! Oqsoqol shaqirib jatir.

U idora oldida turganlarni ichkariga, rais buvning oldiga chorlar edi. Askarlikka jo'naydigan yigitlarning hammasi birin-ketin idoraga kirib ketishdi. To'planib turganlar biri olib-biri qo'yishardi:

— Ko'zidan suvini oqizib G'iyos akani ham olgandan keyin...

— Ha, shuni ayting, ovsin!

— Endi kim qoldi ketmagan. Xotin-xalaj qoldi!

— Bu yergina yutgur Gitler qurimasdan tinchlik yo'q shekilli?..

— Manavilari ortiqcha... — deb Zulayho xola Dvorjek chol bilan Afanasenko boboga qarab qo'ydi.

— Voy ovsin, g'alati gaplarni gapirasiz-a, — dedi Sharifa xola qizishib. — Bu sho'rliklar o'ynagani keptimi? Uyasi buzilgani uchun tentirashib yurishibdi-ku. Bularga ham oson tutib bo'lmaydi!..

Boyadan beri xotinlarning gapiga indamay quloq solib turgan Rahbar opa gapga aralashdi:

— O'qimagan bo'lsa ham, Sharifa yangam to'g'ri aytdi. Bular o'ynagani kelishgan emas. Hozir bularning yerlarida fashistlar turishibdi. Boshpana qidirishib kelishgan. Joyimizda tinch-omon mehnat qilib turibmiz, nolisak uyat bo'ladi, Zulayho opa.

— Nega nolimay. Men bularni deb erimni berdim, — deb labini burdi Zulayho xola. — Nega nolimas ekanman. Tag'in gapirasiz-a...

— Faqat bularning tinchligi uchun emas, hammamizning tinchligimizni deb...

Zulayho xola javob qaytarish o'rniga yig'lab yubordi. Ichkaridan rais va harbiyga jo'naydiganlar chiqib qolishdi.

— Tushunding-a, Boyg'ozi, — dedi rais ichkari-dagi gapni qayta takrorlab. — Bularni olib borib

voyenkomatga topshirasani raispolkomning hovlisiga kirib, bizga ajratilgan odamlarni olib kelasani.

— Ma'qul, oqsoqol.

— Maynabozchilik qilma, ular urush azobini chekib kelganlar, ko'ngli nozik odamlar...

— Yest, oqsoqol.

— Bo'пти bo'lmasa, qani aravaga mininglar! — dedi rais. — Kechga qolmanglar!

Askarlikka jo'naydigan yigitlar G'iyos aka boshliq yopirilib aravaga chiqib boshlaganlarida o'zi zo'rg'a turgan ayollar birdan chuvillashib yig'i ko'tarishdi.

— Bas qilinglar! — jerkib tashladi rais. — Nimaga yig'laysanlar? Borishi bilan poyezdga o'tirib ketarmidi. Bular komissiyaga ketishyapti. Hali nima deydi, nima qo'yadi — xudo biladi...

Ayollar birdan jimib qolishdi. O'zini to'xtatolmaganlar og'izlarini ro'mollari bilan o'rab, ko'ngillari ezilib, ichdan yig'lar, lekin qaynoq ko'z yoshlari ularni oshkor qilib turar edi.

— Qani, chuv de, Boyg'ozi!

— Yest, oqsoqol, — dedi Boyg'ozi. U hali ham hazilning payida edi. — No'-o', pashol!

Arava o'rnidan jildi. Odamlar arava ketidan ancha joygacha borishdi. Qaytayotganida raisning ko'zi Kamolaga tushib qoldi. Rais uni bu kiyimda ko'rib o'rganmaganidanmi, avvaliga hayron bo'ldi-yu, keyin tortinibroq so'radi:

— Iye, Abdikamolmisan? — dedi u engashibroq. — Sal tobing yo'qroq, deb eshituvdim. Qalay, endi tuzukmisan?

— Shukr, — dedi sekin Kamola uyalib.

— Qachon ishga chiqasan?

— ...

Kamolaning o'rniga Rahbar opa javob berdi:

— Bu Abdikamol emas endi, rais bobosi, — dedi u Kamolaning yelkasidan quchib. — Kamola... Kamola-

xon degan shirin qiz bu! Endi bu shirin qizga poda boqish yarashmaydi, rais bobosi, boshqa ish qiladi. O'ziga yarashadiganroq...

Rais ham sal uyaldi chamasi, ichida o'zining odatini o'zi qoraladi. Qarang endi, noppa-nozanindek qizga ham Abdikamol deb o'tirsa! Shu yaxshimi? Kechirim so'rash, umuman, raisning odatida bo'lmagani uchun indamay qo'ya qoldi. Nima ish qilishini ham so'ramadi. U idoraga yaqinlashib qolganida, oldidan Dvorjek chol to'sib chiqdi. Aftidan, raisga bir nima demoqchi bo'ldi shekilli:

— Pan prishedatel... — dedi u qo'rqibroq. Keyin barmoqlarini o'ynatib. «Shteklo, gde shteklo?» — dedi. Rais hech nimaga tushunmadi. Qasdiga olib Rahbar opa bilan Kamola ketib qolishgan edi. O'zi esa til bilmaydi. Boyg'ozi cho'loqning qadri o'tdi hozir. U nima deb javob berishini bilmadi chog'i, imo-ishora bilan:

— Kechqurun... bechirim... — dedi.

Pan Dvorjek tepakal boshi bilan ta'zim qila-qila uyiga qarab ketdi...

Rahbar opa Kamolaning yelkasiga qo'lini tashlab, o'ylanib kelardi: «Bu urush xotin-qizlarning nazokatini ham barbod qildi! Barbod qilmagan bo'lsa, mana bunga o'xshagan suxsurdek bo'y yetgan qizlar ro'dapo ust-boshda yurib, «Abdikamol» degan ism orttirarmidi? Urush hammaning asabini buzmagan bo'lsa, arzimagan narsa deb, Zulayho xolaga o'xshagan mo'min musulmon ayol boshqalarni haqorat qilarmidi? Qachon nihoyasiga yetarkin bu la'nati urush?! Bu sho'rliklarda nima ayb? Ayni o'qiydigan, ayni o'ynab kuladigan chog'i-ku! Buning o'rniga kattakon kirza etik kiyib, mol ketidan chang yutib yursa...»

Rahbar opa ich-ichidan uh tortdi.

— Hali nima uchun rais boboning gapiga javob qilmading, qizim?

Kamola Rahbar opaning yuziga yalt etib qaradi.

— Qaysi gaplariga?

Kamola yerga qaradi.

— Ishga qachon chiqasan, deganlariga-da.

— Endi podaga chiqmayman...

— Nega?

— ...

Rahbar opa orada nima bo'lib o'tganini bilardi, shuning uchun ishga chiqmasligini o'zicha taxmin qildi.

— Bilaman, qizim...

Kamola hayron bo'lib Rahbar opaning yuziga tikildi.

— Nimani?!

— Nima sababdan podaga chiqmasligingni-da!

Kamola qizarib ketdi.

— Sen, uyalma, qizim. Og'ziga kuchi yetmaganlar nima deyishsa deyishaversin, — dedi Rahbar opa unga dalda berib. — To'g'ri qilasan. Poda boqish sening ishing emas. Lekin ishlamasang zerikib qolasan. Biror narsa bilan ovunishing kerak. Xo'p desang, men seni maktabga joylashtirib qo'yaman. O'zing o'qigan joying...

Kamola yuzlari yorishib «qanday ish» deganday, Rahbar opaning yuziga qaradi.

— Qanaqa ish, demoqchisan-da, a? Masalan, bolalarga yetakchilik... Beshinchi sinfga biriktirib qo'yaman. Ukalaringga qarab turasan...

— Qaydam.

— Oying bilan o'zing maslahatlashasanmi yo o'zim aytaymi?

— O'zim...

— Bo'pti. Bo'lmasa xabar qilasan-a? Xayr.

— Xayr.

Kamola muallimasini ochiq chehra bilan kuzatib qo'yib, uyga kirdi-yu, o'zini tamoman sog'ayib ketganday his qildi...

YETTINCHI BOB

Qarqaralidan chiqqandan so'ng taxminan uch chaqirim narida, qishloq bilan yaylov orasida yo'lning ikki chekkasi bug'doyzor bo'lib, yo'l nihoyatda tor edi. Podachilar shu yerga kelganda sigirlarning bug'doyzorga urib ketishidan ehtiyot bo'lishardi. Ba'zi-ba'zida kolxozning dala brigadiri Soli oqsoqol shu joyda hozir bo'lib turar, birgalashib podani bu yerdan o'tkazishib qo'yar edi. G'iyos akaning yo'qligini eshitgan bo'lsa kerak, u bugun ham o'sha joyda, ot ustida kutib turgan ekan. Poda yaqinlashishi bilan qamchisini havoda o'ynatib qichqirdi:

— Jadalroq haydanglar! Ha, hayt! Ikki yonidan...

To'ra bir tomondan, Sergey bir tomondan ta-yoqlarini havoda o'ynatishib qichqirishardi:

— Chu! Hayt!..

— Sop! Nu, sop!..

Sigirlar ariq bo'ylaridagi o'tlarni chimdishga ham ulgurishmay ikki ariq o'rtasidagi moy tuprog'i o'ynab yotgan arava yo'lni changitganlaricha oldinga intilishar, orqada kelayotgan To'ra bilan Sergeyni changdan tanib olish mushkul edi. Soli oqsoqol otda oldinga tushib, sigirlarni boshlab ketdi... Bir mahal bug'doyzordan keng, yoyiq dalaga chiqib olishganida Soli oqsoqolning ko'zi Sergeyga tushib qoldi.

— Iye, yangi yordamchi qutlug' bo'lsin!

— Bir o'zim qolib... — dedi To'ra ming'illab.

— Tuzuk, oyoq-qo'li chaqqongina ekan, — dedi oqsoqol xursand bo'lib.

To'ra indamay yo'lga tushdi. Oqsoqol ham otining boshini orqaga burdi-yu, bir nima esiga keldi shekilli, sal yurmay qichqirdi:

— To'ra, hoy To'ra!

To'ra orqasiga o'girilib, Soli oqsoqol otining jilovini tortgancha, o'zi tomonga qarab turganini ko'rdi, sekin uning oldiga qaytib bordi.

— Shu deyman... — dedi oqsoqol nimaningdir xayoliga borib. — Ertaga arpaga o'roq tushadi. Odamlarimiz tanqisroq. Xirmonga qarab, hisob-kitob qilib turadigan bir odam kerak. Qalay, o'tasanmi?

— Poda nima bo'ladi? — dedi To'ra oyog'i bilan tuproq chizib.

— Anavinga o'xshagan o'ris bolalardan yo'qmi? Bir-ikki kun o'rgatarding, eplab ketishardi.

— Qaydam... — dedi To'ra o'ylanib. — Topiladi-ku, biroq rais bobomlar nima der ekanlar?

— Uyog'ini menga qo'yib beraver, — dedi Soli oqsoqol kulib. — Sen bolalardan tag'in bir-ikkitasini topgin-da, uch-to'rt kun o'rgatgin. Xirmonga o'tganingdan keyin ham o'zing o'qtin-o'qtin qarab turasan, maylimi? O'ylab ko'rgin-a.

— Mayli...

Bu ayni To'raning ko'nglidagi gap edi. «Bu boshqa gap. Har holda xirmon xirmon-da. Odamlar ko'p... Muomala qilasan, kulishasan, biroz bo'lsa ham ko'ngling yoziladi. Poda ketida yuraverib diqqinafas bo'lib qolish hech gap emas. Bolalarni qanday topdim endi? Frantishkani-ku, bir amallab ko'ndirarman, lekin Seryoja ikkalasi eplay olmas. Ayniqsa, hozir. Rais bobomlar tag'in ko'chib keladiganlar bor, dedilar-ku. O'shalarining ham bolalari bor bo'lsa yaxshi bo'lardi... Kamola...»

Uning xayoli Kamolaga kelib taqaldi-yu, go'yo ichidan oftob chiqib, chehrasi yorishib ketganday bo'ldi, vujudini allaqanday shirin tuyg'u chulg'adi-da, beixtiyor jilmaydi.

Odarning tabiati qiziq, hayotida ro'y bergan yaxshi va yomon hodisaga qarab, xuddi bahor havo-

siday o'zgarib turadi: goh charog'on, goh bulutli osmon misol. To'raning shu topdagi kayfiyati g'oyatda ko'tarinki edi. Negaki...

U o'zini shu lahzada kattalarday his qildi. Oldingiga qaraganda boshqacharoq bo'lib qolganligini sezdi. Ko'z oldiga Kamolaning ariq bo'yidagi qiyofasi keldi... Ertalabki uchrashuvni esladi...

Hali oftob chiqib ulgurmagan edi. To'ra o'rnidan apil-tapil turib, to'g'ri Afanasenko boboning uyiga borib, Sergeyni ergashtirib chiqdi. Ular har kuni poda to'planadigan joyda odamlar sigirlarini haydab chiqishlarini kutib turishardi. To'raning ko'zlari Kamolalarning darvozasi tomonda. «Kecha Rizvon kelinoyining o'zi olib chiqqan edi «ola»sini. Oyimlarning aytishlariga qaraganda, Kamola kasal bo'lib qolganmish. Shuning uchun kecha chiqolmagan. Bugun tuzuk bo'lib qolgandir, chiqar...» U shu xayolda turar ekan, anchagina sigir to'planib qolganini sezmadi ham. Uning ko'ngli, ko'zi hamon o'sha yoqda. U esa ko'rinmaydi. Poda ketadigan mahal ham bo'lib qoldiki, undan darak bo'lavermadi. Odatda, Kamolalarning «ola»sidan boshqa birovniki bo'lib, o'z vaqtida olib chiqishmasa, kutib o'tirmay podani haydab ketaverishgan bo'lardi. Bugun jo'nash vaqtidan ancha vaqt o'tib ketdi, u esa hali ham nimaningdir ilinjida turar, Kamolalarning darvozasidan ko'zini uzmas edi. Bir mahal darvoza qiya ochilib yopilganday bo'ldi. Yuragi orziqib ketdi. Keyin tag'in darvoza lang ochilib, ichkaridan avval ola sigir, keyin, keyin... boshqa birov chiqdi. Bu kim bo'ldi ekan? Rizvon kelinoyining o'zi desa, boya ketmonini yelkasiga tashlab, ishga ketganini ko'rgandi. To'ra beixtiyor o'sha yoqqa qarab yurdi: qaysi ko'z bilan ko'rsinki, taniyolmay qolgani — Kamola ekan. Ustida bejirim

qilib tikilgan ko'k gulli chit ko'ylak. Sochini ikkita qilib o'rib orqasiga tashlab olibdi. Naq taqimini o'pay deb turibdi. O'ng yonog'idagi xoli, timqora qoshlari, iboli qarashlari uni mutlaqo o'zgartirib yuboribdi. «Vo ajabo! Shu o'zimizning Kamolami? Nega buncha o'zgarib ketibdi?»

Dafatan ularning ko'zlari ko'zlariga tushib qoldi. Kamola jilmaydi. To'ra xuddi bilmasdan cho'g' yutib yuborganday, butun a'zoyi badani jizillab ketdi. Nima deyishini bilmay, asta «ola»ni oldiga solib haydab keta boshladi.

Kamola bir tabassum hadya qildi. Bu tabassumdan uning ko'ngli tog'day ko'tarildi. Ayni paytda bir daydi fikr zarbidan g'arib bir ahvolga tushib qoldi. «Bu ko'ylakda u poda boqishga chiqmaydi!»

U bu fikri va xulosasidan cho'chib tushdi, o'zining bir noyob narsasidan ayrilib qolganday, ich-ichidan o'rtanib ketdi...

Shu ahvolda qishloqdan chiqib kelayotganida Soli oqsoqolga duch keldi, uning gapi, iltimosi ko'nglini bir bahya ko'targanday bo'lsa, bu taklif Kamolaning tabassumi kabi dilini yayratib yubordi. To'ra poda ketida qarama-qarshi xayollarga g'arq bo'lib asta kelar ekan, o'sha xayollarning tafti bilan uning yuzi goh charaqlab ketar, goh tundlashib qolar edi. U boshidan kechayotgan hislarga sira ham aqli bovar qilmasdi. Kechagina oddiy ko'ringan narsalar bugun negadir boshqa bir fazilati, boshqacha bir qirrasi bilan namoyon bo'lar va bu ko'rinishlar uning ko'nglida qandaydir shoirona kayfiyat uyg'otar edi. Uningcha, bugungi tong boshqa tonglarga mutlaqo o'xshamas, kayfiyatiga bunchalik faol ta'sir ko'rsatgan emas edi. Nazarida kun har kuni chiqadi, tushlik payti bo'ladi va kech kiradi. Bundan boshqa uning ko'zga

tashlanadigan jihati yo'qday edi. Bugun hamma narsa sehrli, hamma narsada o'ziga xos ma'no bor.

To'ra atrofiga razm soldi. Quyosh terak bo'yi ko'tarilgan bo'lsa ham, hali tungi salqin o'zining harir etagini Qarqarali yaylovlaridan yig'ishtirib olishga ulgurmagan giyohlarning barglaridagi zumrad shudringlar hali-zamon oftob tig'iga bardosh berolmay bug'ga aylanib ketishini sezganday, ko'zchalarini javdiratib mungli boqishar, go'yo najot tilaganday boldirlarga suykilib, ko'z yoshlari bilan pochani ho'l qilishar edi. Chinnidek musaffo osmonda yana bir go'zal tong otganidan minnatdor so'fito'rg'ay-u sarg'altoqlar o'zlarida yo'q shod; pir-pir uchishib, qanot qoqishib, vijir-vijir sayrashadi. Yo'l chekkasidagi sarg'ish tortib qolgan bug'doylar, erta-indin o'roq tushay deb turgan boshhoqlari go'yo saxovatli quyoshga ta'zim qilayotganday... bo'liq boshhoqlarini egib, bir tekis chayqalib turibdi. Undan tevarak-atrofga kishini mast qiluvchi muattar hid taraladi...

Qiziq, To'ra bu joydan deyarli har kuni poda haydab o'tardi-yu, tabiatning bu qadar dilbarligini, shabnamning munchoq ko'zga o'xshashligini-yu, mungli boqishini, osmonning chinnidek musaffoligini-yu, so'fito'rg'ay va sarg'altoqlarning sehrli sayrashlarini, somonning kishini bu qadar mast qila oladigan hidi borligini sezmagan-sezolmagan, bil-magan-bilolmagan edi. Nima bo'ldi o'zi unga? Nega u endi tevaragidagi hodisalarni tiniqroq ko'radigan, chuqurroq his qiladigan bo'lib qoldi? Nega?

Bu savol uni hozirgina emas, avvalgi kundan, yulduz sanagan kundan beri — osmondagi yulduzlarni charog'on ko'rganidan, ko'nglini qandaydir, o'zi ham anglab yetmagan sehrli iliq his chulg'aganidan, dilini mavhum, ammo huzurbaxsh bir nur yoritganidan beri qiynaydi. Lekin u bunga hanuz javob topolgani

yo'q. Bundan qutulishga harchand urinmasin, harakat qilmasin bu uning qo'lidan kelmas edi. Birpas podaga ovungan bo'ladi-yu, tag'in o'sha kayfiyat, o'sha o'ylar xayolini band qiladi...

U dafatan yumshoq sho'rxok yerda kelayotganini sezib, sergak tortdi. Bunday qarasa, yalanglikdagi jing'ilzorga kelib qolibdi. Bu joy har kuni tushlik qiladigan yerdan ancha chet, issiqning quturadigan joyi. Mabodo sigirlarga so'na doriydigan bo'lsa, ular tumtaraqay bo'lishar, birorta panalaydigan soya joy yo'q edi. Darhol sigirlarni qaytarish, Belariqqa — suvga yaqinroq joyda o'tlatish kerak. U bir chekkada kesak otib o'z kuyi, o'z ohangida yurgan Sergeyga qarab qichqirdi:

— Seryoja!

Sergey uning tovushini eshitmadi chog'i, qayrilib ham qaramadi. Chunki oftob ancha tikkaga kelib qolgan, harorat zaptiga ola boshlagan, uncha-muncha tovushni sho'rxok tuprog'-u harorat yutib yuborar edi. To'ra bor kuchi bilan tag'in qichqirdi:

— Seryoja!

Sergey buyoqqa qarab biroz ag'rayib turdi-da, qo'lini peshonasiga soyabon qilib:

— Chevo? — dedi.

To'ra tayog'ini havoda o'ynatib ishora qildi:

— Goni suda! — u shunday dedi-da, sigirlarni bir chekkadan Belariq tomonga haydashga tushdi. Sergey oyoq-qo'li chaqqongina bola emasmi, u yoqdan bu yoqqa sigirlarni hayday boshladi.

— So-op! Nu, sop!

— Hey, «sop»ga balo bormi? «Hayt» degin, «chuv» degin... — dedi To'ra unga kulib.

Sergey unga ag'rayib biroz qarab turdi-da:

— Nu ladno, — deb sig'irlarni qistay boshladi, — So-op! Nu...

— Sekinroq!..

...Shahardan Qarqaraliga keladigan katta arava yo'liga yaqinlashganda sigirlarni o'z holiga qo'yishdi. Harorat o'z kuchini ko'rsata boshlagan, ikkalasi ham terlab-pishib ketgan edi. Bu yo'l ariqqa ancha yaqin, mabodo so'na dorib qolsa, tezda suvotga qarab haydashadi-yu, ariq bo'yidagi tollar tagida soyalatishadi. Hozircha biroz o'tlagani ma'qul.

To'ra jadal yurib podaning old tomoniga o'tdi. Sigirlar to'xtab o'tlay boshladi. Atrof jimjit. Sergey bilan gaplashay desa tilini yaxshi bilmaydi. Issiq avjiga ola boshlagan, haligina o'zlari kelgan tomonda kumush sarob kattakon dengiz misol chayqalib o'ziga imlaganday bo'lar edi. Yo'l chekkasidagi yantoqlar xuddi zang bosgan simday qovjirab yotar, chigirtkalar orqa oyoqlarini siltab sakrashar, saratonning taftiga bardosh bera olmay, chirillashar edi. Bir so'fito'rg'ay osmonga chiqib olib, bir joyda qanot qoqar, beto'xtov vijirlab sayrar edi. Undan nariroqda qora kalxat o'z san'atini namoyish qilayotganday, qanot silkimay bir tekis suzib yuribdi. Bularning hamma-hammasi To'raning nazarida, xayolida, ko'z o'ngida. U tayog'iga suyalib turar, yana o'sha shoirona kayfiyat uni chulg'ab olgan edi. Nimaga ekanini o'zi ham bilmasdi; negadir yig'lagisi kelar, oh, desa ichidan olov chiqib ketadiganday bir ahvolda edi nazarida. Bir mahal kuylagisi, she'r aytgisi kelib qoldi. O'zicha she'r ham to'qidi:

*Osmondagi bo'zto'rg'ay,
Bo'zlamasang na bo'lg'ay...*

To'qidi-yu, o'ziga yoqmadi. Xayolida bu qo'shiqni qayerdadir eshitganday bo'ldi. Xuddi birovdan qolgan oshni ichganday, o'zidan o'zi nafratlanib ketdi. O'zining yolg'izligidan, ko'nglining vayronligidan xo'rliги keldi. Buning ustiga dadajonini sog'ingani qo'shildi...

Ichidan xo'rsiniq keldi, ko'zlari namlandi... Yana Kamolaning qiyofasi ko'z o'ngida gavdalandi...

Bir mahal kimlarningdir gangir-gangur gapidan, kulgisidan o'ziga keldi. Bunday qarasa, Kamolalarning ola sigirini quchib, uning bo'ynini qashib turibdi. Xuddi ayb ish qilib qo'yganday qizarib ketdi. Sekin boshini ko'tarib yo'l chetida to'xtab turgan brichka aravani, unda o'tirgan besh-olti kishini, kimlarningdir kulishib aravadan tushib kelayotganini ko'rdi.

Aravadagilar harbiyga chaqirilganlar edi. Podani ko'rib to'xtashibdi. G'iyos aka aravadan sakrab tushib, Sergeyning oldiga asta kela boshladi. Orqadan Boyg'ozi qichqirdi:

— Mujiganskiy og'a, bir o'risshalab jibering o'g'on. Aravada qattiq kulgi ko'tarildi. U:

— Haziling bor bo'lsin, — dedi-da, Sergeydan so'radi. — To'ra qani?

— Vo-on...

G'iyos akaning ketidan Roziq, Boyg'ozi cho'loq, Abdusamat traktorchilar ham kelishar edi. To'ra ham bularga qarab yurdi. G'iyos akani ko'rishi bilan boyadan beri o'zi to'lib turgan emasmi, uning ko'ksiga boshini qo'yib tovushini chiqarmay o'ksib yig'lab yubordi. G'iyos aka shoshib qoldi.

— Hoy, bolasi bor bo'lgur, qo'y, yig'lama. Darrov olib ketayotgani yo'q-ku. Avval kamasiya qilarkan... — dedi ko'zlari battar qizarib. — Buni qara, bolasi tushmagur, bag'ir bosib qolgan ekan-da...

To'ra G'iyos akadan zo'rg'a ajraldi. Bu ahvolni ko'rib, atrofda turganlar ham xomush tortib qolishdi. G'iyos aka belidagi chorsisini yechib ko'z yoshlarini artdi, rahmdil tovushda gap qotdi:

— Hozirdan boshlab suvotga haydayveringlar, ha, kun ham qizib ketdi, tag'in kim biladi, bir gap bo'lib qolsa eplolmay qolasanlar...

Bu gapdan haligina xomush tortib, ko'zi namlanib turgan Roziq piq etib kulib, teskari o'girildi. Bosh-qalarning ham yuziga tabassum yugurdi. Boyg'oziga gap topildi:

— Bu Mujiganskiy og'am armiyaga borg'anda-da, poda boqsa kerak, — dedi kulib. — O'l jaqtag'i siyirler sizning «Hayt! Chu»ingizni tusunmeydi. Mana Sergeydan «Sop!» deyuvdi o'yrenip oling...

— Cho'p, degani nimasi, bor bo'lgur?

— Sho'p emas, sop... — dedi kulib Boyg'ozi cho'loq. — So'layma, Seryoja?

Sergey kulib yerga qaradi.

— Bo'pti, jo'nadik. Kun qizib ketdi...

Ular To'ra bilan xayrlashib, aravaga o'tirishdi. To'ra bilan Sergey arava ko'zdan g'oyib bo'lguncha qarab turishdi-da, izlariga qaytishdi...

Zulayho xolaning sigiri birdan cho'zib «Mo'-o'!» dedi-da, bezovta bo'lib, chopganicha o'zini sigirlar orasiga urdi. To'raning boshiga bir fikr yashinday urildi: «Boshlandi! So'na!» Podaga bezovtalik indi, boshqa sigirlar ham qimirlab qolishdi. Yaxshiyam ariq bo'yiga yaqin joyga olib kelishgan ekan. To'ra darrov sigirlarni suvotga qarab qistay boshladi.

— Cho', cho'! Hayt... Seryoja, davay!..

Sergey nima bo'layotganiga tushunmay, bir chek-kada hayiqibroq, hayt desang qochib qolguday bir ahvolda turar edi. To'raning harakatini ko'rganidan so'ng shunga taqlid qilibroq, ammo qo'rqa-pisa, sigirlardan uzoqroqda chopib yurib qichqira boshladi:

— Nu-u! Xayt... So-op!

Shu zahoti bir sigir dumini xoda qilib, bo'kirganicha suvotga qarab changitib chopib ketdi. Ketidan boshqa sigirlar ham ergashganday bo'ldi. Ular ariq bo'yiga bir zumda yetib kelishdi.

Sigirlar allaqachon yetib kelishib, suvga o'zlarini urishgan, og'izlari ko'pirib, bir-birlariga gal berishmay bo'kirishar, bir joyda jim turisholmay dumlari bilan ustlarini qo'rishar, dumlaridan sachragan suv ariq roshlariga xuddi yomg'irdek sepilar edi. To'ra bilan Sergey ariq bo'yida qaqqayib turibdi. Go'yo sigirlar ariqdan chiqib qochib qoladiganday. Sigirlarning dumidan sachragan suv ularning ustlarini shalabbo qilib yuborgan, yuz-ko'zlaridagi chang suv bilan qorishib loy bo'lib ketgan edi.

— Hormanglar-ov...

To'ra bilan Sergey tovush chiqqan tomonga yalt etib qarashdi. Qo'shni qishloq podachisi Ilyos bobo eshak ustida kulib turardi. To'ra yuzlarini yengi bilan artib, unga tomon yurdi.

— Assalomu alaykum...

— Vaalaykum assalom — deb Ilyos bobo ham eshakdan tusha boshladi. — Nima, so'na tegdimi? G'iyos qayoqda?

— G'iyos akamni askarlikka chaqirishipti.

Ilyos bobo uning gaplariga ishonqiramay biroz tikilib turdi-da:

— Ha, — dedi cho'zib. So'ng eshagining ustidan xurjunini olib, ariq bo'yidagi yumshoq ajriq ustiga avaylabgina qo'ydi-da, qamchisiga tayanib o'tirdi. — Shunday degin. Anavi sariq bola qay bola?

— Seryoja...

Ilyos bobo kaftini peshonasiga soyabon qilib tikildi.

— Seryoja dedingmi? O'rismi?

To'ra bosh irg'adi. Bobo hayron bo'ldi. To'ra unga izoh berdi:

— Ko'chib kelganlardan.

— E-e, shundoq demaysanmi? Qalay, chaqqongina ekanmi?

— Tuzuk.

— Ha, durust, durust, — dedi Ilyos bobo dast-ro'moli bilan peshonasini, bo'yinlarini artib. — Buni qara-ya, askarlikka chaqirdi, degin. Bir ko'rgim, gaplashgim bor edi-da. Podani bolalarga tashlab keluvdim. Hay, tushlik qildinglarmi?

— Yo'q, hozir keldik o'zi, — dedi To'ra.

Rostini aytganda ularning tushlik qiladigan hech vaqolari yo'q edi. G'iyos aka edi eshak ustiga u-bu ortib, bularni tushlik qildirib yuradigan. U yo'q bo'lgandan keyin uning eshagi ham yo'q-da. To'ra podada bitta eshak bo'lishi kerakligini, u-bu narsalar-ni uning ustiga yuklab, ba'zan esa oyoqqa dam berish ham lozimligini bugun his qildi.

Ilyos bobo To'raning bo'shroq javob qilganidan hali bu sho'rliklarning tushlik ovqatlari ham bo'lmasa kerak, degan o'yda yoniga o'girilib, xurjunini oldiga tortdi. Xurjundan mesh olib og'zini yecha boshladi:

— Men senlarni bugun bir mehmon qilay. Chaqir o'ris o'rtog'ingni.

To'ra ariq bo'yida, shundoq issiq kunda guppi chopon-u quloqchinni bostirib kiyib olgan cholga qarab hayron bo'lib turgan Sergeyning oldiga bordi.

— Davay, — deb yuzini uqalab, suvga ishora qildi. Keyin o'zi ariq bo'yiga cho'qqayib yuz-qo'lini yuva boshladi. Buni ko'rib Sergey ham engashdi.

Ular artinib, Ilyos boboning oldiga oldinma-keyin kelishganida ikkita zarangga to'ldirib ovqat qo'yilgan, u ayron bo'lib ayronga, go'ja bo'lib go'jaga o'xshamasdi.

— Qani, olinglar, azamatlar, — dedi Ilyos bobo ularga. Sergey ikkilanib turardi. Bobo unga hazil aralash kulib gap qotdi: — Chavo? Mening ust-boshimni ko'rib hayron bo'lib turibsanmi? Sening mana bu yupqa ko'ylagingdan kun o'tib ketadi. Me-

nikidan o'tmaydi. Bir terlaganimdan so'ng muzdakkina bo'lib yuraman. Ponil? Qani, kushayt!

Sergey iljayib, ajriq ustiga cho'kdi. To'ra zarangni qo'lga olib bir ho'plagan edi, qarasa bu oshda ayron ham, tuyulgan bug'doy go'ja ham, kesilgan uvra osh ham bor. U hayron bo'lib bobodan so'radi:

— Bobo, bu qanaqa ovqat o'zi?

— Nima, yomonmi?

— Yo'q, juda shirin...

— Oshihalol-da, — dedi bobo iljayib. — Ko'pchilikning ovqati mana shunaqa shirin bo'ladi. Nima, senlar oshihalol yig'maysanlarmi?

To'ra ovqatni ishtaha bilan ichar ekan, ko'ngliga kelgan bir fikridan dili yorishib ketdi. Shu fikr ovqat ichib bo'lganlarida ham, llyos boboni eshagiga mindirib jo'natganlarida ham, biroz hordiq chiqarib, peshinda podani qishloqqa qarab haydab ketayotganlarida ham uni tark etmadi. U shu fikr bilan qishloqqa xursand kirib keldi...

SAKKIZINCHI BOB

Yordamchisi yangi bo'lgani uchun ishonmadimi yo xayoliga kelgan fikrni tezroq raisga yetkazmoqchi bo'ldimi, To'ra bugun podani qishloqqa har kungisidan ancha ertaroq haydab kirib keldi. Ertaroq kelishga keldi-yu, ba'zi sigirlarni egalari olib ketib, besh-oltitasi ko'chada qoldi. Chunki bularning egalari hali daladan qaytishmagan edi. To'ra ularni bittabittalab hovlilarga olib kirib, molxonalariga bog'ladi. Shundan keyin tinchib, Sergey bilan to'g'ri uylariga keldi, unga bir kosada qatiq ichirdi, bitta tunuka tovoqqa to'ldirib qatiq quyib berdi. Sergey og'zi qulog'ida, tunuka tovoqdagi qatiqni avaylab ko'targanicha uyiga ketdi.

Odatda qishloq idorasiga odamlar biror muhim ish bo'lib qolgandagina to'planishardi. Shunda ham kolxozchilar daladan qaytishgach, kech xuftonda. To'ra qanday qilib kunni kech qilishni bilmasdi: sigiriga xashak soldi, quduq qovg'asi mayishib qolgan ekan, tuzatdi... Bostirma tagidagi oxurning bir-ikki kesagi ko'chgan ekan, yarim ketmongina loy qorib kesaklarni joyiga qo'ydi, suvadi. Hovlilarini ko'zdan kechirdi. Uch paxsali devorlarining tepa tomoni nurab qolibdi. «Bir qo'l tekkanda lo'mboz qo'yishim kerak ekan...»

To'rada, ayniqsa keyingi kunlarda, ajoyib o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. Kattalardek fikr yuritadigan, foydali ishga urinadigan, o'ylabroq gapiradigan bo'lib qoldi. U kechagina yosh bolalarga qo'shilishib, ko'chada «oq terakmi, ko'k terak» o'ynab yurgan edi. Hozir ham kechqurunlari o'sha o'yin xumor qilar edi-yu, ammo negadir istihola qilar, go'yo o'ynasa odamlar undan kuladiganday tuyulardi nazarida.

U hovlida mayda-chuyda ishlar bilan ivirsib yurganida Salima xola ishdan qaytib keldi. To'ra shundagina qosh qorayib qolganini sezdi. Oyisi kelishi bilan uyga chiroq yoqib, ovqatga unnay boshlaganida, To'ra idoraga qarab yo'l oldi.

Xayriyat, idoraning chirog'i yoqilipti. Demak, kimdir bor. «Raisning o'zi bo'lsa kerak. Hali Boyg'ozi cho'loqning qaytib keladigan vaqti bo'lgani yo'q». U asta borib derazadan mo'raladi. Raisning xonasida uch-to'rt odam gaplashib o'tirar edi. U o'tirganlar orasida faqat bitta kishini tanimadi. Boshqalari — rais bobo, Soli oqsoqol, Abdixoliq brigadir, boshlang'ich komsomol yacheykasining sekretari Tojixon opa... «Idoraga yig'ilishganidan biror muhim masala hal qilinayotgan bo'lsa ajab emas. Kirsammikan yo... Soli oqsoqol ham shu yerda ekan. Ertalabki gapni

aytdimikan? Aytmagan bo'lsa kirsam esiga tushar. Kirganim yaxshi!..»

To'ra asta ichkariga mo'raladi. Rais buva ko'zi tushib qolib baland ovozda dedi:

— Abdito'ra?

To'ra begona odamdan iymanibroq ichkariga qadam qo'ydi.

— Assalomu alaykum.

— Vaalaykum assalom. Ke, o'tir. Qalay, sheriging tuzukmi? Bir ish chiqadiganmi?

To'ra iymanibroq javob qildi:

— Yomon emas.

— O'rtoq polnomochin, — deya murojaat qildi rais o'girilib. — Bu bola kolxozimizning mana men degan yoshlaridan. Podachi. Manavi Soli oqsoqol xirmonga berasan, deb ikki oyog'ini bir etikka tiqib, tiqilinch qilyapti...

«Soli oqsoqol aytibdi».

Boshida ensasi baland oq kalaminka kepka, ustida yoqasi guldor oq ukraincha ko'ylak, belini uchi popukli chizimcha bilan bog'lab olgan, galife shim-u jigarrang brezent etik kiygan notanish kishi «yaxshi» deb iljaydi. Iljayganida aslida uzunchoq yuzi yana ham cho'zilganday, qo'ng'izdaygina qora mo'ylovi burnining tagiga surilganday bo'ldi.

Har yili paxta terimi, bug'doy o'rimi mahalida ba'zi vakillar kelib mavsum tamom bo'lguncha kolxozda yurar, ba'zan kolxoz rahbarlarining joniga tegib ketar edi. Rayondan chiqqandan keyin hamma narsani bilaman, deb o'ylasa kerak-da. Bobodehqonlarga dehqonchilik haqida aql o'rgatmoqchi bo'lar, shu bilan asl dehqonlarning g'ashiga tegar edi. Ba'zilari qishloqda masxara bo'lishar, hatto esdalik uchun biror laqab ham orttirib ketar edi. «Bu ham o'shanaqalarning biridirda», degan gap To'raning

ko'nglidan lip etib o'tdi. «Hali boshini yarim egib, «yaxshi» deganiga qaraganda, arpa o'rog'i munosabati bilan kelgan vakil bo'lsa ajab emas. Xirmonga o'tsam «yaxshi» bo'lsa, albatta o'sha masalada keladi-da. Bu ham o'zining ishi ko'ngildagidek bitishini, rayon oldida yuzi yorug' bo'lishini istaydi-da!»

Rais bobo istehzoli iljaydi.

— Yaxshiligiga yaxshiku-ya, — dedi jiddiy. — Mamlakat uchun hozir g'alla zarur. Ammo o'sha g'allani amal-taqal qilib yetkazib beradigan odamlar ham biz uchun zarur-da. Ular ham o'sha moli bilan, sut-qatig'i bilan yashab kelyapti. Moli boquvsiz qolsa, bu ham yomon-da, — rais bu gaplarni Soli oqsoqolga javob tariqasida aytardi-ku, ammo qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit, qabilida vakilga shama qilardi. — O'ris bolalardan tortish kerak, deysan. To'g'ri... Ammo ularni o'rgatish kerak. Ikkinchidan, ular orasida chiqa solib mol boqib keta oladigani yo'q. Sen ot ustida yurib bilmaysan, chog'i. Ularning qanday yashayotganini bilmoqchi bo'lsang, uyiga kir. Men kecha hov chetdagi bir ukrainning uyiga kirdim. Bechoralar yetib kelguncha ozib-to'zib bo'pti. Qozonida nimadir qaynayotgan ekan. Bunday engashib qarasam, qaynayotgan narsa nima degin, shu o'zimizning haligi sho'ra bor-ku, o'shaning bargi. Ichida bir-ikkita qizil qalampir aylanib yuribdi. Ko'm-ko'k suv. Buning oti sho'rva. Bir keksa kampiri bor ekan, yuzlari salqib qolibdi. Qo'rqib ketdim. Qaytib kelib, uyimdan ikki kilocha jo'xori berib yubordim... Bundaylardan nima kor-u nima xayr?

O'tirganlar churq etmay qoldi. Rais uzun tin olib, jimlikni buzdi:

— Tag'in qiynalsak o'n besh-yigirma kun qiy-nalamiz. Buyog'i bug'doy o'roqqa ilinib ketsak...

Bu gaplarni eshitib To'raning kayfi uchib ketdi. Nazarida haligi yuzlari salqib qolgan ukrain kampir

o'lib qolgandek, shosha-pisha tomdan tarasha tushganday qilib:

— Mening bir taklifim bor, — dedi. Nimadir gapirmoqchi bo'lib, og'iz juftlab turgan rais bobo To'raga tikildi. O'tirganlar ham hayron; indamas bu bola jur'atni qaydan olganiga hamma hayron edi. To'ra tomog'ini qirib olib, gapini davom ettirdi: — Oshihalol yig'sak-da, keyin uni ko'chib kelgan oilalarga bo'lishib bersak...

Rais boboning nazarida hozir kesakdan o't chiqqanday bo'ldi. Ko'zlariga ishonmaganday, To'raga tikilib qoldi. Bu taklif komsomol a'zosidan chiqqanidan g'oyat mamnun bo'lgan Tojixonning yuzida tabassum o'ynab ketdi.

— Otangga rahmat, o'g'lim, — dedi rais behad xursand bo'lib. Keyin Soli oqsoqolga tegishdi: — Sen mana shunday tadbirkor bolani xirmonga olaman, deysan-a...

To'ra o'z taklifining yuragidagi orzusiga ko'ndalang bo'lganini sezib qolib, qayeridir jiz etib ketdi, ammo sir boy bermadi.

— Juda yaxshi taklif, — dedi rais vakilga qarab. — Oshihalol ota-bobolarimizdan qolib kelayotgan udum... Hozir bizni xijolatdan qutqaradigan udum... Juda soz, o'g'lim, juda soz. Ertagayoq boshlaysizlar. Nima deysizlar?

— Juda ma'qul gap.

— Ma'qul bo'lganda qanday, — dedi Soli oqsoqol ham gul-gul yashnab. — Ilgari podachilar qo'lga suv qovoq, yelkasiga xalta osib olib uyma-uy: «Oshiha-lol!» — deb yurardi. Birov qurut, birov osh, yana birov bitta non degandek... topganini olib chiqaverardi. Nonni xaltaga, ovqatini idishga quyib olishardi. Ertaga boshlaydigan bo'lsalaring bitta paqir, bitta kattaroq xalta olib olinglar...

To'ra ich-ichidan xijolat bo'lib ketdi. Taklifni qilishdan avval tuzukroq o'ylab ko'rmagan ekan. Buni qarang: endi bir qo'lga paqir, yelkasiga xalta osib, eshikma-eshik: «Oshihalol!!» — deb qichqiradimi? Gadoyga o'xshab-a? Ko'rganlar nima deydi. Kamola nima xayolga boradi? O'l-a! Kelib-kelib topgan gaping shu bo'ldimi, demaydimi? Buyog'i qiziq bo'ldi-ku!

To'ra shu alpozda ichidagi gapini tashiga chiqarolmay o'tirar, o'tirganlar biri olib, biri qo'yar, To'raning otasiga tortganligini maqtashar, haligi o'ylar bilan uning zil ketayotganini sezishmas edi.

Ular shu alpozda o'tirganlarida eshikdan qamchisini buklab ushlab olgan Boyg'ozi cho'loq kirib keldi. U hamma bilan bir-bir so'rashdi-yu, qo'ng'iz mo'ylovli vakilni tanimadi shekilli, sipogina qilib: «Salomat-sizba?» deb qo'yaqoldi. So'ng qo'ltig'iga qistirib olgan bir dasta gazetani stol ustiga tashladi. Gazeta orasida tumorcha qilib buklangan to'rt-beshta xat ham bor edi. To'ra avvalo, xatlarning orasida bir buklanib yelimlangan xat bormi, deb qaradi. Xayriyat, ko'rinmadi. Chunki qishloqqa kelgan qoraxatlar shunday bir varaqqa yozilib, ikki buklanib yopishtirilgan bo'lardi. Boshqalar ham, stol ustiga olib kelib tashlangan gazeta va xatlarga qo'l cho'zsa kuydiradiganday, unga bir-bir qarashdi-yu, indamay o'tiraverishdi.

— Qani, so'yla, — dedi rais Boyg'ozi cho'loqqa tikilib.

— Neni so'yleyin, oqsoqol? — dedi Boyg'ozi cho'loq vakilga bir qarab olib.

— Nimani bo'lardi? Olib borgan odamlaring nima bo'ldi?

— Odam ko'p. Kamasiyaga kirelmadi. Ertega ki-redi, — dedi u sal nafasini rostlab. Shiqitga shig'armayotir. Potirlatib olib jatir...

Rais «him» dedi-yu, biroz sukut qildi.

— Bizga ajratilgan odamlar nima bo'ldi?

— Olib keldim, oqsoqol. Ush uy yeken. Barlig'i o'n jon. Bo'lingen jaylarga o'rnalastirdim, — dedi Boyg'ozni raisga hisob berib. Rais indamadi, lekin unga ma'noli tikilib o'tiraverdi. Uning nima ma'noda tikilganini Boyg'ozni tushundi. — Ushevi qartang. Basqalari jaster. «Abirjig'en, qiynalg'an»... o'rissha so'yleydi...

«Abirjig'an, qiynalg'an». Ha, bunday paytda, albatta, tanasidan kuch yog'ilib turgan, kela solib ishga tushib ketadigan odamlar kelmas edi. Urushning barcha kulfati-yu jabr-u jafosini chekkan, uy-joyidan mahrum bo'lgan, majruh ahvolda qolganlar, aksari qari-qartanglar, ishga yaroqsiz yosh bolalar kelishardi. Albatta, bunday paytda ishga yaroqlimi yo yo'qmi, deb tanlab o'tirish — o'taketgan ablahlik bo'lur edi. Nachoraki, hozirgi dolzarb kunlarda sal-pal kolxozning og'irini yengil qiladigan odamlar kelsa yomon bo'lmasdi, degan bir fikr raisning, nafaqat raisning, boshqalarning ham ko'nglida yo'q emasdi. Bu, albatta, chorasizlikdan.

— Mana shunaqa, — dedi rais vakilga qarab. U hozirgi xayolidan o'tgan hamma gapni mana shu bir og'iz so'zga joylab aytgan edi. — Xo'sh, shunday qilib, arpa o'roqqa qachon tushamiz? Boyagi gap-gapmi, Soli oqsoqol, ertadanmi?

— Menga qolsa bir-ikki kunligi bor...

— Kungay tomonlarida o'roqni boshlayversak yomon bo'lmasdi, — dedi vakil muddaoga o'tib. — Rayon tiqilinch qilyapti...

— Bitta molotilka dedingizmi? Shuni ikkita qilishning iloji bo'lganida... Uch-to'rt joyga xirmon qilib... shu bilan ancha ishimiz yurishardi.

— Faqat beshta kolxozdagina bor. Boshqalarda bu ham yo'q, oqsoqol. Sizga, ishchi kuchingizning kamligini hisobga olib, tag'in bitta kombayn ham be-

rishdi, — dedi vakil hatto rayonda ham ahvol tangligini bildirib.

— Yo'q bo'lsa nachora. Ota-bobolarimizdan qolgan tumanni aylantiraveramiz-da, — dedi rais. Boshqa gap qolmagach, o'tirganlarga buyruqomuz gapira ketdi. — Bo'lmasa gap bunday. Tag'in ikki kundan so'ng o'roqni boshlaymiz. Tojixon, qizim, sen o'zingga o'xshagan qizlardan, ishga yaroqli ayollardan tanlab, o'roqqa chiqishlarini tayinlab qo'y. O'roqlarni tayyorlashsin. Ertadan boshlab Mahkamboy temirchi ularning o'roqlarini charxlash, toblash bilan mashg'ul bo'ladi. Gap shu. Senga ruxsat, qizim.

— Xo'p bo'ladi...

Tojixon sekin o'rnidan turib, xayrlashib chiqib ketdi.

U yoq-bu yoqdan biroz gaplashib o'tirgach, gap front ahvoli haqida bordi. To'ra, bunday gapning mazmuniga quloq solsa, Moskva ostonasida qo'shinlarimiz nemislarning adabini berib, qarshi hujumga o'tishibdi, bir-ikkita katta shaharlarimizni qaytarib olishibdi. Endi nemis-fashistlarining dodini berish uchun tang qilayotgan yigitlarimizga ust-bosh, ovqat va ruhan oziq bo'larlik katta-katta ishlar qilmoq kerak ekan. Shu paytda go'yo To'ra beish, front uchun hech narsa qilmayotgandek, poda ketida o'ynab yurgandek bo'lib, ayanchli bir ahvolda o'tirardi. «Hamma front uchun biror foydali ish qilsayu, men bo'lsam... Endi ertaga yelkamga xalta osib, qo'limga paqir ko'tarib, xuddi gadoylardek, oshihalol so'rayman, uyma-uy, hovlima-hovli yurib... Biror kattaroq ish qilsam bo'lmaydimi?»

To'ra shu xayollar bilan band bo'lib o'tirganda odamlar o'rinlaridan turishdi. Boyg'ozi bir-ikkita gazeta olib raisga berdi.

— Kimlardan xat kelibdi? — so'radi rais.

— O'rmondan, keyin... — Boyg'ozi xatlarni qo'liga olib ko'ra boshladi. — Salimjondan... Hoy To'ra, to'xta, Kamolning otasidanda xat bor, olib shig'ib ber...

To'raning qayeridir jiz etib, orqasiga qayrildi. Boyg'ozi cho'loq unga tumorcha qilib buklanib, uchburchak muhr bosilgan, adresi yirik-yirik qilib yozilgan xatni uzatdi.

Rais bobo vakilni boshlab chiqar ekan, orqasiga qayrildi.

— Ha, aytgandek, Boyg'ozi, — dedi u bir muhim gap aytayotgandek. — Anu Dvorjek chol ertalab bir nima dedi. Tushunmadim. Kechqurun kelarsan, dedim, kelmadi. Shundan bir xabar olgin. Nima gapi bor ekan?

— Xo'p, oqsoqol, mana bu kazetterdi tarqatip, qabar olamin.

Idoraning chirog'i o'chdi. Hamma uy-uyiga tarqaldi. To'ra qo'lidagi xatni avaylab ushlab kelardi: «Hozir o'zim olib kirib bersammikan yo oyimdan berib chiqarsammikan? Bemahalda kirganim qandoq bo'larkan? Oyimdan berib chiqarganim ma'qul».

TO'QQIZINCHI BOB

Kamola Rahbar opanikiga kirib kelganida kun xufton bo'lgan, hamma daladan qaytib, biror obiyovg'on qilish taraddudida o'choqqa o't yoqayotgan mahal edi. Rahbar opaning ishlari, ayniqsa, shu kunlarda ko'payib ketgan: pastki sinflar allaqachon ta'tilga chiqqan, oltinchi va yettinchi sinflar imtihon topshirayotgan payt. Biror haftadan so'ng ular ham bo'shab qoladi. Rahbar opa bolalarning yozgi dam olishi va ularning beboshvoq yurmay, kolxozning biror ishiga foydasi tegishi haqida qayg'uradi. Axir u shu maktabning direktori-da! Nafaqat hozir

o'qiyotgan o'quvchilar, u hatto yaqindagina maktabni bitirib ketgan To'ra bilan Kamolaga o'xshab shaharga borib o'qiy olmay, shu yerda biror ish bilan mashg'ul bo'lib yurganlar haqida ham qayg'uradi. Qaysi kungi Zulayho xola ko'targan mojaroni eshitib, Rizvon kelinoyidan kam qayg'urgani yo'q. Har holda Kamola uyati kuchli qiz ekan. Shu gapdan so'ng podaga chiqmay qo'ya qoldi. Rahbar opa Kamola bilan bir uchrashmoqchi bo'lib yurgan, lekin ataylab kelib uchrashsam, albatta, o'sha gap uchun kelgan, deb o'ylashini andisha qilar, shu sababli u biror tasodifni kutib yurar edi. Bugun ertalab shu tasodif yuz berdi. U Kamola bilan uchrashib samimiy gaplashdi, poda ketida yurish unga yarashmasligini, o'ziga munosib biror ish topishini, agar rozi bo'lsa uni maktabga ishga olishi mumkinligini aytgan edi.

Ishga o'rganib qolgan emasmi, kun bo'yi uyda o'tiraversa ham bo'lmas ekan. Kamola uy ishlarini ko'pi bilan bir soat ichida qilib bo'ldi, dadasiga xat yozdi... Hovliga chiqdi, uyga kirdi. Gaplashadigan hech kim bo'lmaganidan zerikdi. U poda ketidan yurib sezmas ekan; kunduz kunlari qishloq xuddi o'g'ri urib ketgan uyday huvillab qolarkan. Hadeb o'y suraversang ham bo'lmaydi, jinni bo'lib qolishing hech gap emas. Xullas, u bir amallab kunni o'tkazdi-yu, kechqurun taklifini aytdi.

— Oying bilan maslahatlashib ko'r, dedimi? — dedi Rizvon kelinoyi supada oyog'ini osiltirib, yechinmay o'tirarkan. — Nimasini o'ylashasan, qizim, mayli, deyavermaysanmi?

— Oldingizdan o'tay dedim-da. Opamlar shunday dedilar, — dedi Kamola oyisining muomalasidan xursand bo'lib. — Agar xo'p desangiz roziligingizni opaga borib aytib kelaman. O'zlari xabar qilgin, degandilar.

— Borib kelaqol, qizim. Ha, aytgandek, nima ish qilar ekansizlar, shuni ham bilib kel.

Rahbar opa uni ochiq chiroy bilan qarshi oldi. Hovlida, deraza yonidagi so'rida o'tirib u yoq-bu yoqdan gaplashdi. Ichkaridan so'riga tushayotgan chiroqning so'niq nurida Kamolaning biroz to'lishib qolgan gavdasi, shamol yalagan yuzi qizarib-bo'rtib lov-lov yonib turar, Rahbar opa undan ko'zlarini olmay tikilib o'tirar ekan, shaytoniy bir fikr ko'ngliga keldi, uni sinamoqchi bo'ldi. U ehtiyotlik bilan so'radi:

— Balki podaga chiqarsan?

— Yo'q, — dedi Kamola uni fikridan aynib qoldi hisoblab.

— Nega? — dedi u biroz jilmayib. — Balki seni To'ra xafa qilgandir?

Kamola opaning yuziga yalt etib tikildi-yu, jilmayib turganini ko'rib, yerga qaradi, indamadi. Opaning ichini havasga o'xshashroq bir his qitiqlaganday bo'ldi. Endi gapni kavlash — qizning nafsoniyatiga tegib qo'yish ekanini fahmlab, gapni boshqa yoqqa burib yubordi.

— Bo'pti, kelishdik, — dedi u mehr bilan yelkasiga qo'lini tashlab. — Ertaga maktabga kel. Beshinchi sinfni boshqaga berdik, oltinchi sinfga yetakchilik qilasan.

Kamola o'rnidan turdi.

— Men boray bo'lmasa, opa?

— Bo'pti, ertagacha.

Kamola Rahbar opaning uyidan ancha yengil tortib chiqdi. Hali bolalar chiqib o'ynaydigan mahal bo'lmaganidan ko'cha bo'm-bo'sh, qorong'i edi. Yolg'iz o'zi ko'cha o'rtasida xayol bilan kelar ekan, kimdir birov orqasidan moy tuproqni pop-pop bosib kelayotganini eshitdi. Kim ekan u?

— Kamol?!

Bu tanish ovozni eshitib Kamolaning a'zoyi badaniga titroq kirdi...

To'ra idoradan chiqib uylariga kirib kelganida onasi mayda-chuyda ishlarini qilib bo'lib, o'g'lini kutib o'tirgan edi. Salima xola uni ranjibroq qarshi oldi.

— Qayoqlarda yuribsan, o'g'lim. Ovqatingni isitib beraymi?

Kuni bilan bir foydali fikr ketida yurib, qorni ochganini ham sezmagani To'ra, onasining gapini eshitgach, bo'shashibgina supa chetiga yonboshladi.

— Opkeling...

U juda charchagan edi. Iloji bo'lsa ovqatni ham ichmasdan yotib qo'ya qolsa! Salima xola og'zi berkitilgan tunuka tovoqni supa yoniga olib keldi-da, primusga yel bera boshladi.

— Kamolning dadasidan xat keldi, — dedi To'ra cho'ntagidan tumorcha shaklidagi uchburchak xatni olib ko'rsatib. U shunday ohangda aytdiki, unda Kamolaning dadasidan xat kelgani uchun sevinch ham, o'zining dadasidan kelmagani uchun o'kinch ham bor edi. — Mana.

— Qalay, tinchlikmikan? O'qidingmi? — dedi onasi shoshib-pishib primusga o't qo'yar ekan. Salima xolaning hayajonlanganicha ham bor: To'raning dadasi yozgan xatdan Kamola dadasining sog'-omonligini, Kamolaning dadasi yozgan xatdan To'ra dadasining tinchligini bilib olsa bo'lardi.

— O'qiganim yo'q.

— Qani, o'qi-chi?

— Birovning xatini o'qish yaxshi emas, oyi.

— Voy-bo'-o', judayam kulturniy bo'lib ketyapsanlar-da, — dedi Salima xola o'g'lidan ranjib. — O'qimasang o'qima. Hozir olib chiqib, Kamolaga o'qitaman. Ovqatingni isitib beray... Ustingdagi jandalarini yechsang-chi, hechqursa...

To'ra onasining gapiga miyig'ida kulib, uyga kirib ketdi. U ustidagi fufaykasini yechayotib, burchakda turgan chiroyli, cheti guldor sirlangan oq tog'orachaga ko'zi tushib qoldi. To'raning ko'zi uylaridagi buyumlarga shunchalik o'rganib qolgan ediki, birorta ortiqcha narsa yoki begona buyum darrov ko'ziga ko'rina qolardi. U yechinib bo'lib, burchakdagi tog'orachani qo'lga olib tomosha qila boshladi. Juda bejirim, did bilan ishlangan edi. Gullari ham xayolni o'g'irlyaydigan darajada chiroyli. To'ra uni qayerda ko'rgan edi? Tog'orachani ilgari bir joyda ko'rganday bo'laverdi. Birdaniga esiga ko'rgan joyi lop etib tushdi-yu, seskanib ketdi. Axir u bu tog'orachani pan Dvorjekning uyida ko'rgan edi-ku? Unga Boyg'ozi cho'loqning ham havasi keluvdi. Birdan uning qulog'i ostida raisning gaplari jaranglab ketdi: «Mendan senlarga nasihat shu: bo'lingan eldan buyum olmanglar, o'zlaring ham bo'linasanlar!»

To'ra tog'orachani ko'targanicha, hovliga chiqdi.

— Oyi, mana bu tog'orachani qayoqdan oldingiz?

Salima xola bu mahalda supaga dasturxon yozib isitilgan ovqatni olib ketayotgan edi.

— Nima edi?

— So'rayapman-da.

— Anu ko'chib kelganlardan. Bir chiroylikkina, do'mboq qiz ko'tarib kirib qoldi. Qarasam, sotaman, deganga o'xshadi. Bir kilocha jo'xori olib chiquvdim, oldi-yu, tog'orachasini tashlab ketdi...

— Nega oldingiz, oyi?

To'raning ko'z o'ngiga qaysi kuni borganlaridagi holat ko'rinib ketdi: kampirning pinjiga tiqilib, tor yubkasini tortqilab, bo'liqqina oppoq sonlarini bekitishga harakat qilayotgan qosh-ko'zi timqora, do'mboqqina qiz hurkak nazar bilan qarab turar, juda ayanchli, bechorahol bir ahvolda edi.

— Nima qipti? Tekin olibmanmi? O'zi olib kelib turgandan keyin...

To'ra oyisining gapidan yonib ketay dedi va raisning o'sha kungi gapini dona-dona qilib takrorladi. Salima xola, umuman, boshqa ayollar kabi buyumga qanday o'ch bo'lsa, eski udumlarga ham shunchalik ishonar, rioya qilar edi. Raisning gapini ichida takrorladi. «Bo'lingan uydan buyum olma...» Darrov uning ko'z oldiga uzoq ellarda jon olib-jon berayotgan eri ko'rinib ketdi. Supa chetidagi Kamolaning dadasidan kelgan haligi tumorcha shaklidagi xatga shubha bilan bir qarab qo'ydi. «Tinch-omon bo'lsin-da, ishqilib!» Ulg'ayib qolgan o'g'li ko'z oldida uning bu ishidan xafa bo'lib turibdi. U bo'lsa surishtirmay boshqa yurtlardan ozib-to'zib kelgan, och va nochor bir bechoraning narsasini arzon-garovga olib qolib o'tiribdi.

U shularni o'ylar ekan, go'yo eriga bir kor-hol bo'lib, azamat o'g'ilginasidan ajralib qoladiganday qo'rqib ketdi:

— Voy sho'rim, endi nima qildik?

To'ra onasining bu zaifligidan darrov foydalandi.

— O'ziga olib borib berish kerak.

— Shunday qila qol, o'g'lim...

To'ra supaning chetiga omonatgina o'tirib olib, xo'rdani ichar ekan, onasiga qarab:

— Ichiga tag'in bir kilocha jo'xori soling, — dedi.

Salima xola o'g'lining gapini qaytarolmadi. Indamay ichkariga kirib, yarimlab qolgan xaltasidan chamlab tog'orachaga jo'xori ag'dardi.

— Uch-to'rtta qurutingiz bo'lsa yomon bo'lmasdi, — dedi tag'in To'ra xo'rdani ichib bo'lib, qoshiqni yalar ekan.

Salima xola yana ichkariga kirib, besh-oltita qurut olib chiqdi.

— Ma, o'g'lim, olib bora qol.

To'ra tog'orachani ko'tarib chiqib ketdi. Qishloqqa oqshom salqini tushgan, chirildoqlar inidan chiqib atrofini hasharotlarning tungi qo'shig'i bilan to'ldirishgan, kunduzi issiqdan hansirab devor tagida tillarini osiltirib yotgan itlarga ham jon bitib, bir-birlariga gal berishmay vovillashar, qayerdadir bolalarning qiyqiriqlari eshitar edi. Ilgarilari bu mahalda ko'chaga yalangoyoq chiqib ketadigan To'ra negadir oyisining eskirib qolgan kalishini kiyib olib, katta ko'chada moy tuproqni pop-pop bosib, tog'orachani olib kelar edi. U to pan Dvorjeknikiga kelgunicha ko'chada hech kimni uchratmadi. Yaxshi bo'ldi. «Qayerdan kelayotibsan?», «Qo'lingdagi nima?», «Qayoqqa boryapsan?» degan savollarga uning hech ham toqati yo'q edi shu mahalda.

Odatdagidek, pan Dvorjekning uyidagilar shunday rohatijon havoda uyda o'tirishgan ekan. «Bularda hovlida o'tirish rasm emas ekan-da?!» U shu xayolda asta eshikni taqillatdi. Xuddi avvalgiday eshik sal qiya ochildi-da, pan Dvorjekning tepakal boshi ko'rindi. To'raga ko'zi tushgach, ajablangan bir qiyofada unga boshdan oyoq razm soldi. Qo'lidagi o'zining tog'orachasiga ko'zi tushib, hayron bo'lib qoldi.

— Proshen, daley?

To'ra ichkariga kirib, salom berdi:

— Zdrasti.

Pan Dvorjek qo'lini qo'lga ishqab, salgina boshini egib nimadir dedi. To'ra unga tushunmadi. Tog'orani qo'lida ushlagancha, uy ichidagilarga bitta-bitta razm solib chiqdi: kampir ilgarigi o'rnida o'tirardi. Kristina esa burchakdagi pishiq g'isht siniqlaridan ishlangan o'choq boshida cho'mich ushlab turar, Frantishek deraza raxida indamay o'tirar, onasi pani Rayla ko'rinmas edi. Qayoqqadir chiqqan bo'lsa kerak. Uy

ichini bug', qandaydir odamning ko'nglini behuzur qiladigan hid bosib ketibdi.

— Kristina, na... — dedi To'ra tog'orachani unga cho'zib.

Kristina olishni ham, olmaslikni ham bilmay, hayron bo'lib turar edi. Shu paytda ularning ko'nglida: «Jo'xorisini qaytarib olgani kelgan», degan shubha ham yo'q emasdi.

Pan Dvorjek ko'ksiga qo'lini qo'yib, yalingan ohangda:

— Zachem? — dedi.

To'ra indamay tog'oracha ichidagi jo'xorini shu yerda turgan bir taqsimchaga ag'dardi-da, tog'orachani ilgarigi o'rniga qo'yib qo'ydi. So'ng cho'ntagidan qurut olib, Frantishekka, Kristinaga berdi. Uning yuzidagi tabassumni ko'rgach, ular sal yumshashdi. To'raning yuzidagi jilmayish, yumshoqlik asta-sekin ularning yuziga ham o'tdi.

— Milomi, pane...

Pan Dvorjek To'rani o'tqazishga joy topolmay qoldi. U hamma gapni betarjimon tushungan. To'radan behad minnatdor, qanday qilib To'rani xursand qilishni bilmas edi. To'ra bir chekkada qurut so'rib turgan Frantishekning qoq suyak yelkasini siladi-da, ketish taraddudiga tushdi. Pan Dvorjek gavdasiga yarashmagan bir chaqqonlik bilan dahlizga chiqib, qanday tez chiqqan bo'lsa, shunday tezlik bilan qaytib kirdi. Qo'lida yap-yangi lampa shisha ushlab turardi.

— Pane... — U shunday dedi-da, shishani To'raga cho'zdi. — Proshen...

To'ra shishani qo'lga olib tomosha qildi. Zavodda qilinganidan sira ham qolishadigan joyi yo'q, yap-yangi, yaltillab turar edi. «Qanday qilib qildi ekan? Menga beryapti shekilli? Yo'q, olmayman».

To'ra shishani xo'p tomosha qilgach, Pan Dvorjekka uzatgan edi, u xafa bo'lib, shishani yana To'raga qarab itardi.

— Proshen...

To'ra qiyin ahvolda qolgan edi. Olay desa, raisning gapi esida, olmay desa, pan Dvorjek yig'lab yuboray dep turibdi. Xafa bo'lishi mumkin. «Mayli, ola qolay. Buni u elidan ko'tarib kelmagan-ku, axir. Shu yerda qilgan». U o'zini shu gaplar bilan ovutib, shishani olishga majbur bo'ldi. Shundan keyingina pan Dvorjekning yuziga tabassum yoyildi. Pani Kristina ham chiroyli kulib qarab turar, to'rda o'tirgan kampir ham nimalarnidir pichirlab, To'rani duo qilar edi.

Ko'ngli joyiga tushdi shekilli, pan Dvorjek so'rab qoldi:

— Pane... Gdze shteklo?

To'raning esiga avvalgi kelganlaridagi va'dalari tushdi. U maktabning kimyo kabinetidan, siniq, ishga yaroqsiz shisha naychalar, kolbalarni olib kelib bermoqchi edi.

— Budet, — dedi To'ra va'dasiga vafo qilmaganidan uyalib.

— Kogda?

— Zavtra.

— A, drugay dzen? Proshen...

— Dasvidaniya.

— Jegnayse!

Pan Dvorjek To'rani kuzatib chiqib, eshikni zichlab yopdi.

To'ra qorong'ida lampa shishani ehtiyotlab ushlab ko'chaning o'rtasida kelar ekan, muyulishdan kimdir chiqib, yo'lga tushdi. U avvaliga e'tibor bermadi-yu, so'ng biroz yurgach, oldindagi kishining kim ekanini bilish niyatida qadamini ildamroq bosdi.

Nazarida qiz bolaga o'xshatgandek bo'ldi. Kim ekan u? Yaqinlashganda tanib qoldi.

— Kamol?! — dedi u hayron bo'lib.

Haligi odam indamadi-yu, lekin qadamini sekinlatdi. To'ra unga baravarlashdi: «Bu mahalda nima qilib yuribdi».

Kamola ham taxminan shunday o'yda edi. Ular biri yo'lning berigi chekkasida, ikkinchisi narigi chekkasida sekin yurib kelishar, nimadan gap boshlashni ham bilmas edilar. Qiziq, yaqindagina birga mol boqishib, kechqurunlari birga ko'cha changitishib o'ynab yuradigan bu ikki samimiy do'stning oralari bunchalik uzoqlashib ketdi? Nega bir-biri bilan gaplashishga yuraklari dov bermaydi? Nega?

Buni ularning o'zlari ham tuzukroq tushunmas, bu tuyg'udan ularning o'zlari ham xijolatda, ayni choqda shu tuyg'udan ularning o'zlari ham minnatdor, shunisi ma'quldek edi. To'ra qorong'ida yurak yutib uning qayoqdan kelayotganini, nima uchun ishga chiqmayotganini surishtirmoqchi bo'lar edi-yu, jur'at etolmas, uni xafa qilib qo'yishdan cho'chir edi. Bir mahal u Kamola og'iz ochib bir nima demasa ham, hech narsa so'ramasa ham:

— Pan Dvorjeknikidan kelayotuvdim... — dedi astagina.

Kamola indamadi. «Pan Dvorjeknikida nima qiladi u?»

To'ra yurak yutib so'radi:

— Nega ishga chiqmayapsan, Kamol?

Kamola qalbida ro'y bergan o'zgarishlarni, podaga chiqishni onasi man etganini aytib o'tirmadi. Jo'ngina qilib javob berdi:

— Rahbar opa maktabda ishlaysan, — dedi.

To'ra endi Kamolaning podaga chiqmasligiga ko'zi yetdi. Qayeridir achishib ketdi.

— Maktabda nima ish qilar ekansanlar?

— Yetakchilik...

Ikkalasi ham indamay qoldi. Bir mahal To'ra qo'lida shisha borligini sezib qolib, boyagi pan Dvorjekka bergan va'dasi esiga keldi.

— Kamol...

— Him?

— Bir narsa iltimos qilsam maylimi?

Bu savoldan Kamola hayajonga tushdi, badanidan chumoli o'rmalaganday bo'lib, yoniga cho'chib qaradi.

— Nimaydi?

— Ana, maktabga borsang... — dedi To'ra tutilib, — anu, kimyo kabinetidagi siniq shishalar, naychalar, ishga yaroqsiz kolbalar bor-ku. O'shani olib kelsang. Mening hecham qo'lim tegmayapti: ertalab ketaman, kech qaytaman. O'zing bilasan-ku...

— Kimga kerak u? Sizgami?

To'raning yuragi qinidan chiqib ketay dedi: «Siz» dedimi? Nima uchun u meni «siz» deydi? «Sizgami?» Bu so'z avvaliga uning qulog'i tagiga tortib yuborganday ta'sir etdi-yu, bora-bora ichiga qandaydir ilqlik baxsh etganday bo'ldi. Ancha jimlikdan so'ng tili kalimaga keldi:

— Yo'q, menga emas, pan Dvorjekka. O'sha shisha siniqlaridan lampa shisha qilarkan.

— Mayli, opa xo'p desa...

Shu bilan gap tugab qolganday bo'ldi. Biroz jim borgach, Kamola astagina «xayr» dedi-yu, qadamini jadallashtirdi. To'ra shoshib qoldi. U ketyapti! Nima desin? Tag'in birpas turgin, desinmi?

— Kamol... — dedi u qo'rqa-pisa.

— Hm? — Kamola orqasiga qayrildi.

— Dadangdan xat keldi.

— Voy, qani?

— Oyim uylaringga olib chiqib ketdilar.

— Vuy, rahmat, To'ra aka! — Kamola shunday dedi-da, chopqillaganicha uylariga qarab ketdi.

Boya uning «siz»lagani To'raning qulog'iga erish tuyulib bora-bora qalbiga bir iliqlik baxsh etgan edi. «To'ra aka» degani esa qalbiga yog'day yoqdi. U, xuddi mast odamday gandiraklab, uylariga qanday kirib kelganini ham, qanday qilib o'ringa yotganini ham bilmadi.

U sarmast edi...

O'NINCHI BOB

Dunyoning ishlari xo'p qiziq-da: quvonch bilan qayg'u, mehnat bilan tashvish hamisha yonma-yon yuradi. To'ra ertalab podani olib chiqib ketayotganida ham, yaylovda sigirlar ketida yurganida ham, oftob tikkaga kelganda sigirlar so'nadan dumini xoda qilib, suvot tomonga qochganlarida ham va nihoyat, peshin paytida Qarqaraliga qaytib kelayotganida ham ko'ngli ravshan, ruhi baland edi. Uning ko'ziga hamma narsa chiroyli, sirlidek tuyulgan edi. U hamma narsaga shoirona ko'z bilan qarar, undan birorta ma'no axtarar, tabiatdan uning muqobilini qidirar, o'xshash narsalarni topgudek bo'lsa, murg'ak qalbi chapak chalib, uni qutlar edi.

Kamolaning kecha kechqurungi bir og'iz so'zi — «siz»lagani, «To'ra aka» deb murojaat qilgani uning ruhini shunchalik ko'tarib yubordi! Bu ruh qanotida u qushday yengil uchib dunyoni kezib chiqdi; bu ruh uni goh jilmaytirdi, goh ko'zlariga quvonch yoshi keltirdi... Ha, u ruhan tetik edi. Ilonning iniga qo'l ur desang tap tortmaydigan, tog'ni urib talqon qil desang, qaytmaydigan bir ahvolda edi. U kun bo'yi shunday kayfiyatda yurib, kechagi rais ma'qullagan

o'zining taklifi va uning ijrosi haqida o'ylamagan edi. U poda ketida qishloqqa kirib kelarkan, shu mas'uliyat tashvishini o'ylab, kun bo'yi uni osmonlarga olib uchgan orzulari, qalbiga shirin orom bergan xayollari qush patiday to'zib ketdi. «Nima qilsam ekan? Va'daga vafo qimmatmi yo oriyatmi? Axir bu taklifni o'zim kiritdim-ku? Boshqa birov emas!.. Qo'limga chelak olib, yelkamga xalta osib uyma-uy «Oshihalol!» deb qichqirib, sadaqa yig'ib yurganim uyat bo'lmasmikan? Kamola nima derkin?» derdi bir xayoli. Yana bir xayoli unga tamoman qarama-qarshi pichirlardi: «Nima bo'пти? Axir men uni o'zim uchun qilayotganim yo'q-ku? Ko'chib kelganlarni deb, beva-bechoralarni deb, urushning dahshatini ko'zi bilan ko'rib, zahmatini chekkanlar uchun, ishonib panoh tortib kelganlar uchun shunday qilmoqchiman-ku. Buning nimasi uyat? Oshihalol yig'ishni uyat sanab, qo'limizdan keldigan ishni qilmay, ahvoli tang bechoralarning ahvolini yana ham tanglashtirishning o'zi katta gunoh emasmikan? O'z oriyatimni o'ylab, katta gunohga yo'l qo'yganimning o'zi uyat emasmi? Odamlar nima desa der».

To'ra shu taskin bilan podani qishloq ko'chasiga haydab kirganida, quyosh xuddi yarim mis barkashdek qizarib botib borar, tomlardagi, bo'g'otlardagi, xashak uyumlari ustidagi to'rg'aylar, go'yo quyosh botayotganini faqat shular sezayotganday, tinmay chirqillashar va bundan odamlarni ogoh qilar edi. To'ra changga botib, Sergey bilan birga kelar ekan, baribir haligi mas'uliyatdan hayajonda, yuragining allaqayeri bilinar-bilinmas titrar, halitdan odamlar unga ta'naomuz qarayotganday bo'lardi.

U yo'l-yo'lakay uy-uylarga sigirlarni qoldirib, atigi besh-oltita sigir bilan qishloq markaziga kelganida, idora oldida turgan Boyg'ozi qo'lini ko'tarib qichqirdi:

— A-ay, To'ra! Beri kel!

To'ra tayog'ini sudrab asta uning yoniga keldi-da, nima deysiz, deganday unga tikildi. Boyg'ozi:

— Jur bilay, — dedi-da, oqsoqlanib idoraga kirib ketdi. To'ra uning ketidan ergashdi. Koridorga kiraverishda, deraza yonida, bitta katta paqir, deraza raxida brezentdan tikilgan yashil xalta turar edi. Boyg'ozi o'shalarga ishora qildi. — Mine, dayindap qo'ydim...

To'raning yuragi hapriqib ketdi, indamadi.

— E, nega indemeysing? Jaramayma? — dedi Boyg'ozi cho'loq «ko'ngli to'lmadi chog'i», deb o'y-lab. — Oqsoqol «biroz kutib, odamlar jumistan qayt-qan so'ng bastasin», dedi.

— Shu... Boyg'ozi og'a, qandoq bo'larkan? — dedi To'ra biroz iymanib. — Uyat bo'lasmikan?

— E-a, uyalam, de, — dedi kulib u.

— Har holda...

— Uyalatin bo'lsang, bilay qil. Sen birer sag'attan keyin o'sinde kel. Sen uyalsang, men uyalmaymin. O'zim bastap berem. Qasimda juresin g'uy?

— Yuraman, og'a! — To'ra quvonib ketdi.

— Bor bo'lmasa. Keyinroq kel!

To'raning yelkasidan tog' ag'darilganday bo'lib, idoradan yengil chiqdi. Uni idora oldida Sergey kutib turgan ekan, birgalashib uylariga ketishdi.

Sergey To'ralarning uyidan bir kosa qatiq ichib bo'lib ketmoqchi edi. To'ra ruxsat bermadi.

— Oshihalol sobrat budem, — dedi u.

— Chego?!

To'ra unga oshihalol nimaligini tushuntirishga harakat qildi. Sergey tushunmaganicha qolaverdi. Ikkalasi birpas hovlilarida aylanishib, u-bu ishlarni qilgan bo'lishdi, keyin To'ra sigirni bog'ladi, oxurlarga xashak soldi, uyga chiroq yoqdi.

Hademay qosh qorayib, Salima xola ham ishdan qaytib keldi. To'ra Sergey bilan asta idora oldiga chiqdi. Hali idoraga rais kelmagan, Boyg'ozini cho'loq To'rani kutib turgan ekan. Bular kelishi bilan Boyg'ozini cho'loq maynabozchilikka bo'lsa kerak — xuddi bozorda un sotayotgan alloplardek yengini shimardi, kirza etiklarining qo'njini tortdi, qozoqi qalpog'ining ayvonini tortib peshonasiga surdi-da:

— Qani, olib shig'inglar, paqir men qaltani, — dedi. To'ra ichkaridan xalta bilan paqirni olib chiqdi. Boyg'ozini kulgili bir ohangda qoshlarini chimirib, u yoq-bu yoqqa qarab dedi: — Kane, o'ngdan bastaymizba yo so'ldan. Arvaqtarim o'ngdan jur, dep tur. Omin! Kane kettik...

Boyg'ozini paqirni qo'liga olib, oqsoqlanganicha oldinga tushib, qishloqning kunchiqish tomoniga qarab yurdi. U bilan qorama-qora To'ra bilan Sergey ham ergashishgan, odamlar endi ishdan qaytib kelishib, ovqat taraddudiga tushishgan payt edi. Kunchiqish tomonida birinchi xonadon Musa mulla degan kishiniki edi. Boyg'ozini darvozaga yaqinlashishi bilan, orqada kelayotganlarga «tezroq yuringlar», degan ma'noda ishora qildi. Oqsoq yurimsoq, deb shuni aytsalar kerak-da, u To'ra bilan Sergeyga yetkazmay borardi. Boyg'ozini cho'loq darvozani taqillatib o'tirmadi, «g'iyt» etkazib ochdi-da, ichkariga kirib ketdi. To'ra bilan Sergey uning orqasidan ergashib yetib borgunicha, u o'choq boshiga borib qichqirdi:

— Osho-lo-ol!

Hovlida bog'loqlik turgan olaparning tovushi Boyg'ozining tovushi bilan baravar chiqdi. Hovlining hashak bosib qo'yilgan tomonidan erkak kishining tovushi eshitildi:

— Qo'y, olapar!

Bir chol sal engashib (tahorat olgan bo'lsa kerak) qumg'on ko'tarib kelardi. Yaqinlashganda tanishdi. Musa mullaning o'zi ekan.

— Assalomu alaykum, oqsoqol, — dedi Boyg'oz cho'loq cho'zib.

— Vaalaykum... Kelinglar, kelinglar.

— Shu, oqsoqol, oshihalol yig'ib...

Musa mulla biroz indamay turdi-da, ha, deb yasama kuldi.

— Biz chol-u kampirda nima ham bo'lardi? O'zimiz zo'rg'a amal-taqal qilib o'tiribmiz, — dedi qumg'onini tandir boshiga qo'yib. — Peshonamizda bitta sigirimiz bor. U ham G'iyos ketgandan beri suti qochib qoldi. Ko'rmaysanmi, Boyg'oz bolam, sigir boqish ham qayoqdagi qalang'i-qasang'ilarga topshirildi.

To'ra turgan joyida xuddi yashin urganday tili kalimaga kelmay qoldi. «Demak, Sergey bilan men qalang'i-qasang'i ekanmiz-da? Voy xasis chol-ey»

Yengini shimarib kelgan Boyg'oz cho'loq ham nima deyishini bilmay qolgan edi. Tengqur bo'lganida rosa boplardiku-ya. U, bunga gap aytish befoyda, deb endi orqasiga qaytmoqchi bo'lib turuvdi, ichkaridan Musa mullaning kampiri nevarasini ko'tarib chiqib qoldi. Bir qo'lida tunuka tovoq.

— Kelinglar, bolalarim, xush kelibsanlar, — dedi kampir ochiq chehra bilan. — Ovqat qilmovdik, qatiq bo'lsa ham olib ketaverasizlar-da...

— Bo'laveradi, sheshe, minav quv shalingizday, jo'q demesengiz bo'lg'ani, — dedi Boyg'oz. U kampirdan minnatdor, choldan xafa bo'lib, qatiqni paqirga ag'dartirdi-da, cholga xayr ham demay chiqib ketdi. Navbatdagi hovliga yetguncha u miq etmadi. Galdagi darvoza oldiga borganida, bu indamasligim To'ralarga ta'sir qilmasin dedimi, tag'in sho'xligi boshlandi:

— Oshihalol!

Ko'p kuttirmay ichkaridan bir kampir chiqdi, qo'lida zarang, og'zi to'la duo:

— Xudoyo umrlaringdan baraka topinglar. Juda yaxshi o'ylabsizlar, ozgina qo'g'irmoch qiluvdim, qani, xaltangni och, bolam, — dedi To'raga yaqinlashib. U qo'llari titrab, xaltaga qo'g'irmochini ag'darar ekan, tinmay duo qilardi: — Iloyo yurtimizga qasd qilganlar past bo'lsin...

Cholidan allaqachon ayrilgan, ikkita azamatini urushga jo'natgan bu kampir boyagi Musa mullaning tamoman aksi edi. Qiziq dunyo ekan-da!

Ular haligi kampirning yonginasidagi hovliga kirishdi. U Mastura yanganing hovlisi edi. Ishdan endi qaytib kelgan bo'lsa kerak, o'chog'ining to'qitqasidan guvlab chiqayotgan olov qariyb hovlining yarmini yoritib turar, o'zi tandir ustida nimadir qilar, atrofida mayda-chuyda uch-to'rt bola girdikapalak bo'lib, qiyqirishar edi. Kiruvchilar yaqinroq borishib qichqirishdi:

— Oshihalol!

Mastura yanga qo'lida kapgiri, qaddini rostlab, olov yallig'idan terlab ketgan bo'lsa kerak, peshonasini yengi bilan artdi-da, chiroyi ochilib:

— Kelinglar, kelinglar, — dedi. U jo'xori qovurayotgan ekan. Haligi mayda bolalar qozondan atrofga uchgan oppoq bodroqlarni terishar, qiziqib ketib, olovga yaqinlashib qolganlarini sezmas edilar. — Hoy, yashshamagurlar, qoch! Yonib o'lasanlar... — U bolalarga tanbeh berib, kiruvchilarga qarab jilmaydi. — Hozir birpasda bo'laman...

— Ma'qul, kuteyik jenge...

...Oshihalol degan tovush to'rtinchi hovli eshigi oldidan chiqqanida, Boyg'ozilarning ketlaridan besh-olti bola ergashgan, ular bozorda yurganday chuvillashishar, Boyg'ozini cho'loq bilan bab-baravar

baqirishar, xijolatpazlik bilan boshlangan ishning oxiri xursandchilikka aylanib ketgan edi. Bolalarga o'yin kerak-da! Tekin tomosha topildi-qo'ydi. Sergey uchun ham bu ish xursandchilik bo'ldi. Navbatdagi hovliga borishganida bolalarga qo'shilishib u ham qichqirdi:

— Asa-lo'l...

— Oshihalol!

Bu hovli Informbyuro xolaniki edi. Xolaning o'zi chiqdi, qo'llarida hech narsa yo'q edi:

— Voy chirog'larim-ey, hali hech narsa qilolganim yo'q edi. Ovqatim birozdan keyin pishadi, bir aylanib kelinglar, bolalarim. Buni qara-ya, oshihalol so'rashlaringni kecha eshituvdim-a, o'choqqa o'tni ertaroq yoqsam bo'larkan-a...

Informbyuro xolaning gapi ko'payib borardi. Boyg'ozi uning gapini bo'ldi:

— Bo'pti, so'g'an-da, rahmet. Endi erten kelemiz. Nasyaga-de ko'naveramiz, sheshe... — dedi paqirini qo'lga olib.

— Uyat bo'ldi-da, bolalarim...

— Jo'q deganingizde ne qilardiq? Qudaylig'ingizdi aytingiz g'o'y...

Navbat Zulayho xolanikiga kelganida Boyg'ozi to'xtamay o'tib ketdi. Ulardan ilgariroq kelib baqirishni mo'ljallab turgan bolalar hayron bo'lib turdilar-da, indashmay bularning orqalaridan chopishdi. «Eridan qoraxat kelganini hisobga olgan bo'lsa kerak», deb taxmin qildi To'ra. Boyg'ozi bo'lsa: «Tag'in biror gap boshlab yurmasin», deb o'tib ketgan edi. Navbatdagi uy Kamolalarniki edi. Shu joyga kelishganlarida To'ra sal o'zini tortibroq turdi. U negadir hayajonda, kim chiqar ekan, deb bir chetda kutib turardi. Eshik g'ichirlab ochildi. To'raning yuragi qinidan chiqib ketay dedi. Kamola

qo'lida kosa bilan, eshik oldiga chiqib bolalarga bitta-bitta qaradi. Chetroqda turgan To'rani tanidi shekilli, asta kelib Boyg'ozining qo'lidagi paqirga kosadagi ovqatni quydi. Bolalar o'zi jimib qoldimi yo To'raga shunday tuyuldimi, uning qulog'iga hech narsa eshitilmas, hamma unsiz qimirlar, og'izlari pichirlab gaplashayotgandek bo'lardi.

Bolalar chuvillashib navbatdagi hovliga qarab chopishganda Kamola ularning ketidan qarab qoldi...

Shu zayl oshihalol yig'ish davom etar, bolalar «oqsuyak», «botmon-botmon» o'yinlarini yig'ishtirib qo'yib, ularning ketidan chopishardi.

Shu kuni To'ra bir narsani fahmladi: u o'zicha shu qishloqda tug'ildim, bu qishloqning odamlarini ipidan ignasigacha bilaman, deb o'ylar edi. Shu bugunning o'zida u turli-tuman odamlarga duch keldi. Biri-biriga sira-sira o'xshamas edi. Hatto har kuni ko'rib yurgan odamlari ham qilgan muomalasidan so'ng avvalgi o'ziga o'xshamas edi. O'zicha bu tuzuk odam deb yurgani xasis, bu uncha emas, deb yurgan odami esa, qo'li ochiq chiqib qoldi. Odamning odamligi, faqat so'zidagina emas, uning muomalasida, olish-berishida, ishida ekan, shundan bilinar ekan uning yaxshiyomonligi! Shunga ishonchi komil bo'ldi.

U xayol bilan bo'lib, qishloqning yarim xonadonidan oshihalol yig'ishganini sezmay qolibdi. Yo'lda bularni rais to'xtatmaganida, ehtimol u xayol surib, Boyg'oziga, bolalarga beixtiyor ergashib ketavergan bo'larmidi!

— Xo'sh, ishlar qalay? — dedi rais qamchini yerga tayab o'tirar ekan. — Biror ish chiqadiganmi?

Boyg'ozi cho'loq paqirni raisning oldiga qo'ydi. Salkam bir paqir ovqat yig'ilibdi.

— Tag'in minau qapta-da bar, — dedi Boyg'ozi To'raning yelkasida turgan qopga ishora qilib.

To'ra shundagina yelkasida xalta borligini sezib, asta uni raisning oldiga qo'ydi. Rais xaltani ko'tarib, chamalab ko'rdi.

— Buning ishinda nan-da bor, talqan-da bor, quvirmash-ta bor...

— Tuzuksizlar-ku... — dedi rais xursand bo'lib. Keyin paqirni ko'tarib, yig'ilgan oshdan ho'pladi, tomog'ini taqillatib, boshini sarak-sarak qilib dedi: — Oh-oh-oh... Hay, sadag'ang bo'lay ko'pchiligey, shu mehring, shu oqibating bo'lmaganda xalq bo'larmiding? Bir mushtdan ursang o'ldirasan, bir qoshiqdan bersang to'ydirasan!

Oshihalol yig'ishni xushchaqchaqlikka, tomoshaga aylantirib yuborgan o'yinqaroq bolalarning qiy-chuvi raisning gapini eshittirmay qo'ydi. Bundan na raisning, na Boyg'ozining, na To'raning jahli chiqdi. Qaytaga ularning qiy-chuvlari sokin oqshomga yarashib turar, tevarak-atrofga ruh baxsh etar edi.

— Qani, xaltangni och! — Rais boboning gapidan mamnun jilmayib turgan To'ra, ayol kishining tovushini eshitib, yalt etib qaradi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, qarshisida, qo'lida tovoq ushlab Zulayho xola turar edi. Nima deyishini bilmay shoshib qoldi.

— Ay bola, nega anqayip tursin, — dedi Boyg'oz To'raga tanbeh bergan bo'lib. Aslida, Zulayho xolaning uyiga qayrilmay o'tib ketganidan o'zi xijolatda edi.

To'ra shoshib, xaltasining og'zini ochdi. Zulayho xola qo'llari titrab tovoqda olib kelgan bodrog'ini xaltaga ag'darar ekan, To'raga ginaxonlik qila ketdi:

— Nega meni hatlab o'tib ketding, uka, — u bundan so'nggi gapini yig'i aralash aytdi. — Yo amakim o'ldi, deb meni odam qatoriga qo'shmaganingmi bu? Qatordan qolguncha xatardan qol, deydilar. Bunday kamsitma, uka.

Uning gap ohangida kamsitilgani uchun alam ham, ayni paytda, To'raning nazarida, tunov kungi o'ylamay qilib qo'ygan chakki ishi uchun uzr ham bor edi, u bu gaplarni baqirmasdan, shovqin ko'tarmasdan aytdi. To'ra, senga aytaman, rais bobo, Boyg'ozi, sizlar eshiting, qabilida aytdi. Buni rais bobo bilan Boyg'ozi cho'loq ham tushundi. Indasholmadi. Zulayho xola ketdi.

— Da-a,— dedi cho'zib Boyg'ozi. So'ng u, rais bir nima desa kerak, deb yelkasini qashib kutdi. Ammo rais hech nima demadi. Bir soniya jimlikdan so'ng:

— Hay, — dedi rais, — endi gap bunday: bugunga shu yetar. Kuniga yig'sanglar, ba'zi oilalarga malol keladi. Kunora bo'lsin, xo'pmi?

— Jaqsi, oqsoqol.

— Nima deysan, Abdito'ra?

— Mayli...

— Xo'sh, buni kim tarqatadi?

— Tarqatmay nesi bar?

— Sening idorada ishing bor, — dedi rais Boyg'o-ziga. — Abdito'ra, o'zing olib borib beraqol. Birinchi galda, ilgari ko'chib kelganlarga. Keyin boshqalarga. Oilasiga qarab, ovqatingning yetishiga qarab taqsim qil, xo'pmi?

— Xo'p.

— Qani yur, Boyg'ozi, — rais Boyg'ozi bilan boshlashib ketarkan, bir nima esiga tushdi shekilli, orqasiga qaytdi. — Hoy, Abdito'ra, ovqatni tarqatib bo'lganingdan so'ng idoraga kirib o't. Gap bor.

— Mayli.

To'ra xaltani Sergeyga berib, o'zi paqirni ko'tarib oldi-da, pan Dvorjeklarnikiga qarab yurdi. «Raisning nima ishi bor ekan menda?» deb o'ylardi u paqirni avaylab ko'tarib borarkan. U xayoli bilan bo'lib, orqasidan ergashib kelayotgan bir to'p bolaning qiy-

chuviga, yo'l-yo'lakay oldilaridan chiqib akillagan kuchuklarga ham parvo qilmas edi...

To'ra kech xuftonda ovqatni bir amallab tarqatib bo'ldi. Umrida bunaqa ishni qilmagan edi, juda qiynalib ketdi. Birovga ko'p, birovga oz, degandek... Bechoralar aytmaydi-yu, lekin paqirga ko'zlarini mo'ltiratib tikilishadi, tag'in ozroq quyarmikan, degan ma'noda oriq yuzlarini burushtirib jilmayishadi. Yarim o'joy ortiqroq quysang minnatdor bo'lib, boshlari yerga tekkuncha ta'zim qilishadi...

Xullas, yomon bo'lmadi. To'ra bu ishlarni bir yoqli qilib, Sergeyni bobosiga topshirib, idoraga keldi. U bo'sag'adan hatlab ichkariga kirar ekan, hamon: «Rais menga nima der ekan?» deb o'ylardi. U idora eshigidan kirdi-yu, hayron bo'lib qoldi. Devor tubidagi skameykada Roziq jilmayib o'tirardi. Salomlashdi.

— Ha, keldingmi, azamat? Yasha, ota o'g'il. Ish bunday bo'пти, — dedi rais xursand bo'lib. «Ko'rdingizmi, qanday yigitlarimiz bor-a», degan ma'noda yonginasida o'tirgan qo'ng'izmo'ylov vakilga qarab xursand jilmaydi. — Endi, o'g'lim, gap bunday, G'iyos akangni yana bir oyga qoldirishibdi. Boshqalarni indinga kuzatib qo'yamiz... Endi sen bir-ikki kun G'iyos akangga bo'lishib turasan. Keyin xirmonga, Soli oqsoqolning ixtiyoriga o'tasan. Xo'pmi?

To'ra quvonib ketdi. Axir, ko'pdan beri orzu qilib yurardi-ku boshqa ishga o'tishni. U bu taklifdan nihoyatda xursand bo'lganini yashira olmadi. Asta jilmayib qo'ydi.

Barcha gaplarini To'ra kelgunga qadar gaplashib olishgan ekanmi, idoradagilar, bo'пти bo'lmasa, gap tamom, deganday o'rinlaridan turishdi. Shu mahal eshik jonsizgina taqilladi. Hamma hayron bo'lib, eshik tomonga qaradi. Chunki bu yerda eshikni taqillatib, ruxsat so'rab kirish odat emasdi-da. Boyg'ozini sekin

borib eshikni ochdi. Eshik oldida shlapasini qo'liga olib pan Dvorjek turar edi. Orqasida o'g'li Frantishek ham bor.

— Pajalista, pan Dvorjek, — dedi Boyg'ozi uni ichkariga taklif qilib.

Hamma o'tirishni ham unutib, hayron bo'lgancha uning kirishini kutib turardi. Pan Dvorjek eshikdan ta'zim qila-qila kirib keldi. Kirishga kirdi-yu, odamlarning salobati bosdimi, tili kalimaga kelmadi. Hammaga bir-bir qarab olgach:

— Dobri vechur, — dedi.

— Sadis!

— Bardzo.

Pan Dvorjek stulga o'tirdi. Aftidan, nimanidir aytolmay qiynalardi. U, o'g'liga bir qarab oldi-da, qo'yniga qo'l soldi. Cho'ntagidan avaylabgina bitta lampa shisha oldi, uni puf-puflab yengi bilan artdi, so'ng o'rtada turgan lampaning siniq shishasi o'rniga qo'yib qo'ydi... Siniq shishada xiragina yorug' bo'lib turgan xona sezilarli darajada yorishdi. Hammaning yuziga tabassum yugurdi.

— Rahmat, pan Dvorjek, — dedi rais undan minnatdor bo'lib, — ha, aytganday, Abdito'ra, tunov kungi va'da qilingan shishalarni olib kelib berganmisan maktabdan?

— O'zim qo'lim tegmay... — deb ming'illadi To'ra. — Kamolga tayinlovdim...

Pan Dvorjek hech narsa tushunmay ularning yuzlariga qarar, nima gap ekanligini bilgisi kelar edi.

— Boyg'ozi, so'ra-chi, olib kelib berdimikan? — dedi rais pan Dvorjekdan ko'zini uzmay.

— Pan Dvorjek, devushka steklo prines? — so'radi Boyg'ozi cho'loq.

— Shteklo? Ax, dzefchina shpipetsi... vchera, — dedi pan Dvorjek jilmayib — Bardzo! Pasibo...

Pan Dvorjekning gaplaridan Kamolaning shishalarni olib kelib bergani ma'lum bo'ldi. O'zini bu xijolatpazlikdan qutqargani uchun To'ra ko'nglida Kamolaga rahmat aytdi.

Hammaning yuzida tabassum o'ynab turganini ko'rib pan Dvorjek maqsadga o'tdi:

— Pan predshedatel, — dedi u negadir iymanibroq. Orqasida turgan o'g'li Frantishekka o'girilib, uning yelkasiga qo'lini tashladi. — Proshen... xsiyalbim...

— Nima deyapti? — dedi rais hayron bo'lib. Boshqalar ham hayron bo'lib turishardi. Unchamuncha ruscha gapning kiftini keltirib tashlaydigan qo'ng'izmo'ylov vakil ham angrayib turar edi.

— Chevo xochesh? — dedi Boyg'ozi. Qo'ng'izmo'ylov uning gapiga kulib yuboray dedi-yu, o'zini zo'rg'a bosdi.

— Sos? Ne razumen, da? — deb hayron qarab turdi-da, so'ng o'g'lini To'raga qarab itardi. — Robatsi, vmeshta...

— E, bo'ldi, tusinikti, — dedi Boyg'ozi kulib. — To'ramen birge jumis istese irzamin, dep jatir.

— Mayli, — dedi rais pan Dvorjekning kiftiga qo'lini tashlab. — Rahmat... Ana, Abdito'ra, ko'payishib qoldinglar. Bir-ikki kun bularni o'rgatmasak, G'iyos akang toza qiynaladigan bo'ldi.

— Mujiganskiyga quday jetkizdi, — deb kuldi Boyg'ozi. — O'risshani ko'ngli tusegenshe so'yletin bo'ldi...

Pan Dvorjek xursand edi. «Suvni ko'rmay etik yechmaydigan quvlardan-ku bu pan. Tunov kuni ataylab borganimizda indamagan edi. Bugun ovqat ulashgan edik, o'g'lini xizmatga berdi. Mard bo'lsa, o'shanda rozilik bermasmidi? Savdoga yaqinroq xalqda!» dedi ichida Boyg'ozi cho'loq. Lekin bu fikri o'ziga ham ma'qul bo'lmagani uchun tashiga chiqarmadi.

Shu bilan gap tamom bo'lib, hamma uy-uyiga tarqadi. To'ra uylariga har kungidan ham xushchaqchaq kirib keldi...

Hammayoqni dimoqni qitqlovchi xushbo'y bug'doy hidi tutib ketgan. Arpa o'rog'ining boshlanganiga ikki haftadan ziyodroq vaqt bo'lgan-u, bug'doy o'rog'ining boshlanganiga bugun ikkinchi kun. Ish qizg'in. Bug'doyi o'rilib, sap-sariq ang'iz bo'lib qolgan paykallarda Kamola boshliq maktab o'quvchilari boshqoq terib yurishar, narigi tomonda esa boshlarini peshonabog' bilan mahkam tang'ib olgan qiz-juvonlar brichka aravalar ustiga panshaxada g'aram ortishar edi.

To'rada bir haftadan beri tinim yo'q. U podani G'iyos aka, Sergey bilan Frantishekka topshirganidan beri xirmonda, Soli oqsoqolning ixtiyorida! Goh tarozi tortadi, goh bug'doy to'la qoplarni ko'tarishadi, goh u qoplarni tikayotgan Kristina bilan Musa mullaning kelini Manzuraga qarashadi, kechqurunlari, oy tuqqan mahalda esa yigirmatacha eshakka g'alla yuklab besh-olti bola bilan shaharga — zagotzernoga yo'l oladi. Podadan bo'shab, orzusi ushalib xirmonga o'tgach, unda ajoyib bir ko'tarinkilik, faollik yuz berdi. Hammaning og'zida To'ra — u kichkinagina qishloqda mashhur bo'ldi-qoldi. Ikkita cholning boshi qo'shilsa bas, To'raning gapini qilishadi: «Baraka topgur yaxshi bola chiqdi; qilmagan, bilmagan ishi yo'q. Poda ham boqdi, kelgan mehmonlarning yomon kuniga ham yaradi... Mana endi, burnini zo'rg'a eplab tortadigan churvaqalarni to'plab eshaklarda davlatga g'alla topshiryapti. Gazitda ham maqtalganmish! Otasiga rahmat, otasiga tortdi-da...»

Ha, chollarning gapida jon bor edi. Hamma gap muomalaga bog'liq ekan. Oshihalol masalasi ko'p narsani hal qildi. Yegan og'iz uyalar deganlaridek,

ko'chib kelganlar ovqat tashvishidan qutulib, kolxoz ishlariga qarashishga ham yarab qolishdi. Afanasenko bobo shu yerda, xirmonda, Soli bobo bilan birga. Belbog'iga chuvda qistirib olgan, boshida yag'iri chiqib ketgan ensasi baland kepka, bir yoniga juvoldiz tiqib qo'yibdi. Kurakni ko'tarib har siltaganida kepkasiga qistirig'lik juvoldiz oftobda yalt-yult qiladi. Chang, qipiq bosgan yuzini bir-ikki tomchi ter pastga chizib tushibdi. Soli bobo ham, Afanasenko bobo ham g'ir etgan shamolning payida. Shamol turdi, bas, kuraklarini qo'llariga olishadi, shamol tinganda esa panshaxa bilan xirmonning yoyilib ketgan joylarini o'rtaga tashlashadi.

Narigi tomonda, g'aram uyumi panasida turgan molotilkada tinim yo'q, kecha-yu kunduz gurillagani-gurillagan.

— Apanas, davay, — deb qo'yadi Soli bobo shamol turgan paytlarda, go'yo ular anchadan beri do'st, o'rtoq. Pan Dvorjek o'g'li Frantishekni G'iyos aka-ning ixtiyoriga topshirgach, bir-ikki kun o'tkazib qizi Kristinani ham ishga chiqardi. U hozir xirmonda, mulla Musaning kelini Manzura bilan qoplarning yirtig'ini yamaydi, bug'doy solingan jun qoplarning og'zini tikadi, bug'doy qoplaydi, mavridi kelsa qoplarni aravalarga yuklashadi. Onasi Raila esa tushgacha bug'doyi o'rilgan dalaga chiqib, bolalarga qo'shilib boshoq terishadi-da, tushdan keyin bir xalta boshoq olib uyiga qaytadi; xasta yotgan onasiga qaraydi. Pan Dvorjekning o'zi ancha odamlarga lampa shisha qilib berdi, undan kolxoz ham minnatdor. U ahyon-ahyonda shaharga tushib turadi, u yerda nima yumush qilishini hech kim bilmaydi. Bir kuni u Qarqaralida uncha-muncha ov bilan shug'ullanib yuradigan Boyg'ozining otasi Iriskeldi ovchinikiga boribdi. Unga bir lampa shisha hadya qilib, bitta quyon otib berishni so'rabdi.

Iriskeldi bobo, xo'p deb, kelasi kuni bitta quyon otib keltiribdi. Pan Dvorjek quyonni olmabdi. Menga tirigi kerak, debdi. Bobo hayron bo'lib, bir amallab chalajon quyon keltiribdi. O'zingizga ma'lumki, o'q tekkan quyonning o'ndan biri omon qoladi. Bobo tirik quyonni nima qilasan, deb so'ragan ekan, u: «Shaharga olib tushib, o'zimizning mullamizga so'ydirib kelasan, shunday qilmasam, onam boshqalar so'ygan quyonni yemaydi, kasal», debdi. Shu gap darrov qishloqqa tarqab, ba'zan go'sht taqsimlanganida unga berishmaydigan, ilojini topishsa, biror tovuqmi yoki boshqa biror tirik jonvormi hadya qiladigan bo'lishdi.

Ayniqsa, keyingi ko'chib kelganlarning mayda bolalari kolxozga asqatdi. Ularni To'ra eshakka min-dirib bug'doy tashiydigan bo'ldi.

Shahardan kelgan qo'ng'izmo'ylov vakil kecha-yu kunduz xirmonda. U xirmondan bu xirmonga qatnagani-qatnagan. Bir hafta ilgari yarqirab turgan ensasi baland kalaminka kepkasi, yoqasi guldor ukraincha ko'ylagi, uchi popukdor belbog'i chang, qipiq va terdan ilgari qaysi rangda ekanligini ajratib bo'lmaydigan darajada kirlangan, o'zining ham rangi oftobda ancha qoraygan, burnining tagidagi qo'ng'izsimon mo'ylovidan putur ketgan edi. Oyog'i-dagi yashil brezent etigini xas-cho'p yalab ipini chiqarib yuborgan, galife shimining ikki yoqqa chiqib turadigan cho'ntaklari shalvirab qolgandi. U To'raga birinchi ko'rganidayoq yoqmagan edi. Nimaga ekani o'zi ham bilmaydi. Ishqilib, nimasi bilandir yoqmadi. To'raga u biror marta yomon gapirmagan, odamlarga ham yomon muomala qilgan emas. Faqat shunisi borki, u plandan boshqasini tan olmas, «davay-davay»dan boshqa gapni bilmas, chollar biror maslahatli gap aytishsa bo'ynini egib «xo'p» derdi-yu, o'zining bilganidan qolmas edi. U faqat

rayon kattalari obro'sini o'ylardi, xolos. Uningcha, hamma narsa, xususan, g'alla plani hozir, shu kunlarda bajarilsin-u o'z ishi bitgach, kolxoz nima qilsa qilaversin, unisi bilan ishi yo'q. Ehtimol, shunisi yoqmayotgandir...

Shu kunlarda na rais boboda tinim bor, na to'riq yo'rg'ada. U uchastkadan bu uchastkaga qatnagani-qatnagan. Vakil faqat g'allani biladi. Rais bobo esa hamma narsaga javobgar. Paxta chopiqdan chiqib, chekanka boshlangan payt. Ishchi kuchi esa kam. Paxta desa xirmon qoladi, xirmon desa chorva. Hali Sir bo'yiga odam yuborib qishki xashak hozirligini ko'rish ham kerak. Ayni qamish, pichanlarning yetilgan payti. Hozirdan qolsa, vaqti o'tib, sarg'ayib ketadi. Sarg'ayib qolganda o'rilgan xashakni mol nishxo'rdga chiqaradi, yemaydi. Bir tomonda Belariq bo'yiga ekilgan qovun polizning oxirgi chopig'i. Hech qayerdan madad yo'q. Tun-u kun ishlashga to'g'ri keladi.

Bir haftadirki, xirmon atrofida ariq suviga yaqinroq joyda har kuni bir marta issiq ovqat pishiriladi. Tush paytida shu atrofda ishlab yurganlarning katta-yu kichigi to'planib, ang'iz ustida ovqatlanishadi.

Saraton oftobi tikkaga kelgan, hammayoqni jizg'anak qilib kuydirib turibdi. To'rg'aylar ham o'zlarini salqin-soyaga urishgan. Uzoq-uzoqlardan kumush sarob miltillaydi. Hatto odamlarning soyalari ham issiqdan qo'rqqanday bag'rilariga tiqilgan, xuddi tandir ichida yurib, nafas olayotganday bo'lasan.

Har kungi odati bo'yicha Soli oqsoqol tolga osilgan so'qa qanotini zarb bilan urdi. Atrofga uning issiqdan bo'g'iq jarangi tarqaldi. Hamma asta-sekin xirmon atrofiga to'plana boshladi. Birinchi galda, boshqoq terib yurgan Kamola boshliq bolalar xaltalarini ko'tarishib, tarozi atrofiga kelishdi. To'ra ularning xaltalarini tortib, daftariga qayd qilar, so'ng boshqolarini xirmonga

to'ktirar, ko'zi tarozi milida-yu, xayoli Kamolada edi. Podadan ketish oldida To'ra Kamola bilan sal yaqinlashganday bo'lgan edi, mana, bir hafta bo'ldiki, u bolalar bilan ovora bo'lib qo'li tegmayaptimi yo boshqa biror sababi bormi, kam ko'rinadigan bo'lib qolgan edi. Ehtimol, xirmon atrofida odam ko'p bo'lgani uchundir, ehtimol, anavi qo'ng'izmo'ylov vakildan uyalar... Ishqilib, kam ko'rinadigan, xirmondan uzoqroqda yuradigan bo'lib qoldi. Faqat ovqat mahalida keladida, bolalar bilan bir chekkada o'tirib, ovqatlanadi, dam oladi. Nega unday? Buni To'ra sira ham tushunolmas, uning avzoyini ko'rib hayron bo'lardi. Yo biron narsadan xafamikan? Yo tag'in kimdir anavi Zulayho xolaga o'xshab biror narsa dedimikan?

Ana, u keldi. Yelkasida yarim qopcha boshhoq. Issiqdan burunlarining uchigacha terlab ketibdi. Boshida peshonabog', egnida o'sha guldor ko'k chit ko'ylagi. Oyog'idagi ko'hnagina saxtiyon etigining uchi, yantoq titib yuborgan bo'lsa kerak, oqarib ketibdi... O'zi ham sal to'lishganmi yo To'raning ko'ziga shunday ko'rinyaptimi?

U yelkasidagi qopni taroziga qo'ydi-da, To'raga bir yovqarash qildi. Bilinar-bilinmas pichirlab salom bergan bo'ldi.

— O'n sakkiz kilo, — dedi To'ra jilmayib.

Kamola unga ahamiyat ham bermay:

— Marhamatga yozib qo'ying, — dedi astagina. Yonida kichkinagina qiz iljayib turar edi. Aftidan, qopni o'zi ko'tarolmagani uchun Kamola olib kelganga o'xshaydi. To'ra hayron bo'lib daftariga yozib qo'ydi. Kamola xirmonga qopni ag'dardi-da, yonidagi qiz bilan nariroqqa — ang'iz ustiga borib o'tirdi. Hamma qozon boshiga tovoq ko'tarib kelganida ham u kelmadi. Uning uchun ovqatni haligi yonidagi kichkinagina qiz olib ketdi...

Kamolaning indamasligini o'ziga yarasha sabablari bor edi. Bir hafta ilgari To'ra Kamoladan maktab kimyo laboratoriyasidagi siniq, ishga yaramaydigan naychalarni, kolbalarni pan Dvorjeknikiga olib borib berishni iltimos qilgan edi. Ertasiga Kamola xijolatlik bilan iymanibgina o'sha To'ra iltimos qilgan shisha siniqlarini Rahbar opadan so'radi. Opa hayron bo'lib Kamolaga qaradi-da:

— Nima qilasan ularni? — dedi.

— Pan Dvorjekka olib borib berishim kerak ekan, — dedi Kamola.

— Pan Dvorjekka? U nima qilar ekan? — dedi hayron bo'lib Rahbar opash.

— Shisha, lampa shisha qilarkan, — dedi Kamola qizarib-bo'zarib.

— Kim aytdi uni senga?

Kamola qizarib ketdi. U To'ra aytdi, deyolmadi-yu, sekingina:

— Rais bobomlar... — deb qo'ya qoldi.

Rahbar opa, «rais bobo maktabda siniq shisha borligini qayoqdan bilarkan?» deb o'yladi. Keyin surishtirib o'tirmay:

— Ha, mayli, olaqol, — dedi.

Kamola naq qo'lga tushib qolayozdi. Yaxshiyam «rais bobomlar» degan gap tiliga kelib qolgani. «To'ra akamlar...» deganda bormi, kechagi o'smoqchilab so'ragani rostga chiqib qolgan bo'lar edi.

U kechqurun uyga qaytishida anchagina siniq kolbalarni, naychalarni har yili maktab peshayvoniga osilaverib, rangi bilinmay yirtilib ketgan alvonga tugib, pan Dvorjeknikiga keldi. Eshigini taqillatgan edi, uydan qosh-ko'zi timqora, sochlari kalta qirqilgan, chiroylikkina bir qiz chiqdi. U qo'lidagi tugunchani indamay o'sha qizga tutqazdi-yu, ketiga burildi. Qiz esa hayron bo'lganicha, uning orqasidan qarab qolaverdi...

Kamola uyiga qaytib kelarkan, daʼfatan xayoliga: «Nega Toʻra akam pan Dvorjeknikiga kechasi keladi desam...» degan fikr yilt etib oʻtdi. Shu fikr oʻsha oqshom uni uxlatmadi. Fikr ketidan fikr gʻovlab, boshi ogʻirlashib ketdi, xayolida noyob narsasidan ajralib qolayotganday boʻlaverdi...

Shundan soʻng bolalarni boshqoq terishga olib chiqdi. Oʻsha oʻzini tashvishga solgan oʻydan qutularmikanman, deb umid qildi. Boʻlmadi. Toʻra ham podani qoʻyib xirmonga ishga oʻtdi. Tagʻin yonlarida kim bor deng? Oʻsha pan Dvorjekning qosh-koʻzi qop-qora, sochi kalta qirqilgan suluv qizi! Uyalmasdan, lozimsiz yonlarida oʻtirib qop yamaydi, jun qoplarning ogʻzini tikadi! Qarang-a?

Buning ustiga soʻnggi paytlarda qishloqqa ovoza boʻlib ketgan Toʻraning shuhrati, gazetada bosilgan «Eshak karvon» degan maqolada uning maqtalishi qoʻshildi. Bir gʻalati joyi shunda ediki, nima uchun ekanligini oʻzi ham bilmaydi. Kamola soʻnggi kunlarda Toʻrani birov maqtasa ham gʻashi keladigan, xuddi u qandaydir oʻzidan balandlashib ketib, qoʻli yetmay qoladiganday boʻlaverardi. Ishqilib, oʻzini undan olib qochadigan, kamgap boʻlib qoldi. Bundan boshqa sababi yoʻq. Tagʻin kim biladi deysiz?..

...Kamolalar ovqatlarini ichib boʻlishib, hammadan ilgari oʻrinlaridan turib ketishdi. Soli oqsoqol bilan Afanasenko bobo bir chekkada, oʻzlariga alohida dasturxoncha yozishgan. Birini-biri tushunishmasa ham imo-ishora bilan gaplashishar, baʼzan birining gapi bogʻdan biriniki togʻdan boʻlib ketar, tagʻin oʻzlarini oʻzlari tuzatishib, yoʻlga tushib, olishar edi. Undan nariroqda Manzura kelinoyi, Kristina, tagʻin uch-toʻrt qiz-juvonlar oʻtirishib ovqatlanishardi. Ular ichida gapga chechan Manzura kelinoyi. Shaharda oʻsgan qiz emasmi, hammani ogʻziga qaratgani-qarat-

gan, bilmagani, ko'rmagani yo'q, deysiz. O'zi juda sho'x juvon-da. Hamma bilan hazil qiladi. Ba'zan huv anavi chekkada o'tirgan qo'ng'izmo'ylov vakilni ham gap bilan dovdiratib qo'yadi. Ma'lum bo'lishicha, ular shaharda bir mahallada yashashgan, bir maktabda o'qishgan ekan. Keyin nima ham bo'ladi-yu, u amakisining o'g'liga turmushga chiqadi. Ular bir yildan ziyod turmush qurganlaridan so'ng eri askarlikka ketadi. Manzura kelinoyi qursog'idagi bolasi bilan qolaveradi. Eri borgandan keyin bir-ikki martagina xat yozib, keyin jimjit bo'lib ketadi...

Odamlar ovqatlanishib bo'lishgan ham ediki, rais bobo otda kelib qoldi. Hamma uning hurmatiga o'rnidan turdi. Rais bobo odamlar bilan salom-alik qilib, Soli bobo bilan Afanasenko bobolarning oldiga bordi-da, horg'in cho'kdi. Boshqalar qaytib joy-joylariga o'tirishgani yo'q. Manzura kelinoyi bilan Kristinalardan boshqa hamma o'z ishiga otlandi. Narigi tomonda o'tirgan qo'ng'izmo'ylov vakil rus o'tirgan joyga o'tib kelayotib, qo'li bexosdan Manzura kelinoyining biqiniga tegib ketdi. To'ra buni sal-pal payqab qoldi. Vakil hech narsa bo'lmagandek, raisning yoniga cho'kdi. To'ra hozirgina ko'rganini tag'in bir ko'z oldiga keltirdi. Vakil asta o'tib kelayotib... Tegib ketmadi, ataylab turtib o'tdi shekilli? Turtib o'tmagan bo'lsa, nega Manzura kelinoyi belini o'ynatib kuladi? Ha, turtib o'tdi. Nahotki?

To'ra o'zining taxminiga o'zi ishonmadi. «Menga bir balo bo'lib qoldi shekilli, — deb o'yladi. — Nahotki, Manzura kelinoyidek sho'x, xushchaqchaq juvon haqida shunday bo'lmag'ur o'ylarga borsam? U ham mayliku-ya, bunaqa ishlar qo'ng'izmo'ylovning qo'lidan kelarmidi? Axir u vakil. Jiddiy odam-ku...»

Nima bo'lsa ham bu kapalak qanot qoqquncha yuz bergan va kishi ishonmaydigan hodisa To'raning

badanini bir qizdirib o'tdi. Kamolalar boshqoq terib yurgan tomonga qarab, xo'rsinib qo'ydi...

O'N BIRINCHI BOB

Quyosh Qora tog' cho'qqilariga iyak qo'yib chiqqa boshlaganida To'ra yetaklab borayotgan eshak karvon poyezd osma yo'lidan o'tib, shahar ko'chasiga kirib keldi. Ular bir ko'cha aylanishgach, darvozasining peshtoqiga yirik-yirik qilib «Turkiston rayon zagot-zerno kontorasi» deb beo'xshov yozib qo'yilgan pastakkina hovli yoniga kelib to'xtashdi.

Hali erta bo'lishiga qaramay, darvozasi yoni ridivonli brichka, qo'qon aravalarga to'lib ketgan edi. Narigi chekkada ikkitagina bir yarim tonnalik ko'hna mashina turibdi. Kuzovi to'la g'alla. Shofyorlari bir chetda maxorka chekib, navbat kutishar edi. Darvoza oldi olag'ovur, qiy-chuv. Hamma ham olib kelgan g'allasini tezroq topshirib ketish payida. Baqbaqasi osilib tushgan, xo'ppasemiz, mo'g'ul basharasidan yog' hidi anqib turadigan tarozibon darvoza oldiga chiqib, navbat kutib turganlarga bir qaradi-da:

— Eshaklar oldin kirsin! — dedi ovozini balandlatib.

Aravakashlar, shofyorlar norozi ohangda chuvillashib ketishdi.

— Nima, eshakning shoxi bormi, oldin kiradi?

— Biz oldin kelganmiz-ku!

— Eshak eshakni taniydi-da!

Tarozibon odamlarni jerkib berdi:

— Jim! Nima, aravalarining beli toladimi sal kutib tursa! Axir bular jonivor-ku, sakson kilo yukni o'ttiz besh chaqirim joydan ko'tarib kelib, tag'in bir soat kutib tursinmi? Qani, bolalar, haydanglar!

Uning: «Eshaklar oldin kirsin!» degan so'zi, rostini aytganda, To'raning jahlini chiqargan, qovoq-tumshug'i tushib ketgan edi. Yo'q, tarozibonning niyati to'g'riligini bilgach, biroz chiroyi ochilib, eshaklarni hovliga qistay boshladi.

— Qani, Shurik, Andrey, Mansur, haydalar! —

To'ra tarozibonning aft-angoriga qarab, uni yomon ko'rib yurardi. Odamning sirtiga qarab hukm chiqarib bo'lmas ekan-da. U shunday qilmaganida, kamida bir-ikki soat sarg'ayib kutib turgan bo'lar edilar. Shunisiga ham rahmat!

Eshaklarning ustidan jun qoplarini olib taroziga qo'ya boshladi. Bu To'ra uchun uncha qiyin emas. O'n besh-yigirmata eshakda olib kelingan g'allani birvarakayiga qo'yiladi taroziga. Bunaqa tarozi rayonda bitta bo'lsa kerag-ov! Hammadan qiyini shunda ediki, g'allani tortib bo'lishgach, kattakon omborga olib kirib, uyulib yotgan qip-qizil bug'doyning eng yuqorisiga olib chiqib to'kish kerak. Uyulgan bug'doy ustiga uzun-uzun taxtalar qo'yilgan, ana shu taxtalar ustidan yetmish kilolik jun qopni orqalab tepaga ko'tarilish juda qiyin, oyoqlaring mayishib ketadi! Qoplarni To'raning bitta o'zi olib chiqishi kerak. Boshqa bolalar hali yosh, eshak ustida zo'rg'a o'tirib kelishgan, ular eshaklarning boshini ushlab turishdan boshqa ishga yaramaydi. Pastroqqa to'kishga mo'g'ul bashara tarozibon ruxsat bermaydi.

Yetmish kilolik yigirmata jun qopni tepaga olib chiqib to'kish oson gapmi?

To'ra oxirgi qopni arang tepaga olib chiqib to'kdi-yu, bug'doy uyumi ustiga yiqildi. Qorasuvga tushib ketibdi! Qulog'iga hech narsa kirmas, entikib shiftga qarab yotardi. Bir barzanginamo kishi katta bir ola jun qopni olib chiqib ustiga ag'darganda u o'rnidan sakrab turdi-da, qo'lidagi bo'sh qopni

sudraganicha pastga tushdi. U to'g'ri tarozibonning oldiga kelib:

— Qani, amaki, qog'ozni bering? — dedi.

— Iye, hali shu yerdamisan? — dedi tarozibon hayron bo'lib. — Men seni, naryadni olishni unutib ketdi bolapaqir, debman. Mana, allaqachon qo'l qo'yib qo'yganman...

To'ra naryadni olib hovliga chiqqanida, eshaklar ko'rinmas, hovlini aravalar bosib ketgan, aravakashlarning qiy-chuvi avjida edi. Eshaklarni bolalar darvozaning oldiga olib chiqib kutib turishgan ekan. To'ra indamay borib o'zining eshagiga minib, boshqa eshaklarni yetakka olganida, ko'cha boshidan boshqa bir eshak karvon changitib kirib kela boshladi. Uni ko'rib To'raning qayeridir jimirlab ketdi: «Bizning tashabbusimizni eshitib, boshqa qishloqlar ham eshak karvon tuzishibdi-da!»

Ular bir chetga chiqib karvonga yo'l berishdi. Eshak ustida kelayotganlar ham o'zlariga o'xshagan bolalar ekan. Qishloq bolalarida, bir-birlariga salom berishmay, xo'mrayishib o'tib ketishdi.

Kechasi bilan o'ylab kelgani esidan chiqib qolibdi. To'ra poyezd osma yo'liga yetay deb qolganlarida, bolalarni chetdagi simyog'och oldiga olib keldi-da:

— Shu yerda birpas kutib turinglar, men hozir kelaman, — deb eshagini qistab, orqasiga qaytdi. Bolalar hayron bo'lib qolishdi.

To'ra eshagini yeldirib, bozor tomondagi magazin oldiga bordi-da, eshakdan sakrab tushib, magazinga kirib ketdi. U kirishga kirdi-yu, peshtaxta yonida turgan chiroyli, og'zi to'la tilla tish juvon oldiga kelganida, dovdirab qoldi. Haligi juvon: «Senga nima kerak, hoy, yigitcha?» — deb so'ramaganida balki u shunday turaverarmidi?

— Anu... ziragingiz necha pul turadi? — so'radi u qimtinibgina.

Tilla tishli juvon g'alati bir iljaydi-da:

— O'n besh so'm, — dedi.

To'ra shaharga yog' olib kelib sotganida posira qilib qo'ygan pulini olib, sanab ko'rdi. Xayriyat, yetarkan.

— Bittasini bering...

Sotuvchi ayol bittasini olib, qog'ozga o'rab berdi. To'ra pulini to'ladi-da, magazinga qanday kirgan bo'lsa shunday zudlik bilan chiqib eshagiga mindi. Sotuvchi ayol uning ketidan ma'noli iljayib, «jo'ja-xo'roz» deb qo'ydi...

Mana, To'ralar yo'lda. Quyosh uch terak bo'yi ko'tarilib, tevarak-atrofni qizdira boshlagan mahalda ular shahar bilan Qarqarali o'rtasidagi Qorachiq soyga yetib kelishdi. Ust-boshlari chang, bir-birlarini zo'rg'a tanirdilar. Bolalar har kungi odatlari bo'yicha eshaklardan tushishib, yechinishib, o'zlarini suvga otishdi. Suv bu mahalda biram yoqimli bo'ladiki, bolalarning suvdan chiqqilari kelmasdi. Ular ancha cho'milishdi, eshaklar ham soy bo'yida biroz o't chimdib, o'zlariga kelganday bo'ldi.

Ular yana yo'lga chiqishdi. Qishloqqa yaqinlashib qolishganida G'iyos akani, Frantishekni, Sergeyni uchratishdi. G'iyos akaning egarga osiqlik chuvatidan maza qilib ichishib, xirmonga yo'l olishdi.

To'raning og'zi qulog'ida, ko'ngli nimadandir taskin topgan edi. U eshak ustida kelarkan, negadir o'z-o'zidan iljayar, cho'ntagidagi qog'ozga o'roqlik sirg'ani ushlab-ushlab qo'yardi.

Bolalar xirmonga yetib kelishganida, quyosh tik-kaga kelgan, Soli bobo bilan Afanasenko bobo xirmon atrofida g'imirsilab yurar, qo'ng'izmo'ylov vakil esa xirmonning soya tomoniga o'tirib olib, bosh ko'tarmay nimalarnidir qirt-qirt yozar edi. Ro'parasida qip-

qizil bug'doy uyumi tepa bo'lib turibdi. Top-toza! Yonginasida o'rab-chirmab qo'yilgan sochiq, uning yonida xurmacha, ichiga qoshiq solingan zarang... Nariroqda, issiqdan xuddi rezinka koptok pallasiga o'xshab, qovjirab qolgan handalak kosaning po'chog'i. Uni ko'rib, To'raning og'zi suv ochib ketdi. «Handalak chiqibdi-da!»

To'ra bolalarga ruxsat berdi-da, qoplarni yig'ishtirib, Soli bobo tomon yurdi.

— Ha, keldinglarmi, shunqorlar! — dedi Soli bobo mehribonlik bilan.

— Keldik.

— Bo'lmasa, anavi soyada birpas mizg'ib ol! Ungacha tushlik ham bo'lib qoladi.

To'ra cho'ntagidagi naryadni qo'ng'izmo'ylov vakilga olib borib berdi. U indamay oldi-da, To'raning yuziga bir qarab qo'ydi, so'ng ishida davom etaverdi. To'ra xirmonning soya tomoniga o'tdi, fufaykasini yumshoq ang'iz ustiga yozdi. Bolalar boshqoq terib yurgan tomonga qaradi, so'ng cho'ntagidagi sirg'ani tag'in bir ushlab ko'rdi-da, o'zini fufayka ustiga otdi. Qattiq charchagan ekan, darhol pishillab uyquga ketdi.

U tush ko'rdi: tushida dadasi parquvdek yumshoq bulutlar ustida oppoq otga minib, qandaydir ikki shoxlik bahaybat hayvonni quvlab yurganmish... Tagidagi oti chopmasmish, bulut ustida suzib yurganmish. To'ra dadasining orqasiga ko'k eshagida ucharmish, yetolmasmish. Qichqirarmish, tovushi parquvdek bulutlar orasiga singib ketarmish. Bir kattakon tuyaga o'xshagan bulut ustida. Kamola bularni tomosha qilib turganmish, To'ra unga burilib, eshagiga mingashtirib olay desa, u qah-qah urib, bulut orasiga singib ketarmish. To'ra tovushining boricha: «Kamol, Kamol!» deb baqirarmish. Kamoladan esa sado chiqmasmish... Dadasi boyagi bahaybat hayvonga

yetib, qo'lidagi qilichini siltagan ekan, bir shoxi jarang-jurung qilib uchib tushganmish...

To'ra jarang-jurung tovushidan cho'chib uyg'onib ketdi. Soli bobo odamlarni tushlikka chorlab, tolga osiqlik so'qa qanotini zarb bilan urayotgan ekan. To'ra yonboshladi, ko'zlarini ishqalab atrofga razm soldi. Yuzlariga bug'doy qipiqalar ilashib, terlab ketibdi. Xirmon atrofiga hali odamlar kelmagan, Afanasenko bobo kepkasini yuziga bostirganicha cho'zilib yotar edi. Vakil ham ko'rinmasdi. To'ra o'rnidan turib, maza qilib kerishdi, so'ng yuvingani ariqqa qarab ketdi...

U yuqoriroqdagi qalin tolzor orasiga kirib, ariq labiga cho'qqayib o'tirdi. Suv nihoyatda tiniq, ariqning tagi ko'rinib turar, yam-yashil chalovlar ravon oqayotgan suvda o'n sakkiz yashar qiz sochiday to'zg'ir, o'tlar orasida o'ynab yurgan mayda baliqchalar kishining xayolini tortar edi. U suvga qaragancha, shu ajoyib manzarani biroz tomosha qilib o'tirdi, keyin boyagi ko'rgan tushining ta'birini qildi o'zicha: «Dadam fashistlarning dodini berayotgan ekan, eshak minib yuribman, eshak tushida murod bo'ladi, deguvchi edi oyim... Kamola nega kuldi? Tushda o'ngining aksi bo'ladi deguvchi edilar, yo mendan xafamikan?..»

Shu payt g'ujum tol tomonda kimdir so'zlaganday bo'ldi. «Kim bo'lardi, qulog'imga shunday eshitilgandir-da», deb o'yladi To'ra. Sal o'tmay kimningdir sho'x kulgisi eshitildi. To'ra bu kim bo'ldi ekan, deb quloqlarini ding qilib, tovush chiqqan tomonga qaradi. Haligi eshitilgan ayol kishining kulgisi edi. To'ra hayron bo'lib, asta o'rnidan turdi, beixtiyor o'sha tomonga bir-ikki qadam bosdi, tol tagida ikki odam o'tirib, asta-sekin gaplashar edi:

— Xo'pmi?.. — bu erkak kishining tovushi edi.

— Voy, qiziqsiz-a, mening bolam bor, axir... — derdi ayol tovushi.

— Nima bo'пти bolangiz bo'lsa? Sizning bolangiz mening bolam emasmi, jonidan?

Ayol sho'x kuldi:

— O'ling siz, o'roqda yo'q, boshoda yo'q, xirmonda hozir ekansiz-da, a?

— O'roq, boshoda mahalida qayrilib ham qaramangiz-da, jonidan.

— Voy anu kishini, o'zingiz qattiqroq ushlamangiz-da...

— Men nima qilay, o'zingiz baliqday lip etib chiqib ketgan bo'lsangiz?

— Hm, alammi? — dedi ayol erka va nozli tovush bilan.

— Manzura... — dedi erkak.

«Iye, bu Manzura kelinoyi-ku!»

— Bo'ldi-bo'ldi, haddingizdan oshmang, — Manzura kelinoyi shunday derdi-yu, lekin gapida qat'iyat yo'q, xo'jako'rsingagina gapirar, ketidan qiqirlab kular edi.

— Manzura... — erkak kishining tovushi erib ketganday bo'ldi. Keyin nimadir «cho'lp» etdi. Manzura kelinoyi yalingan tovushda:

— Voy, bo'ldi-i... — dedi cho'zib.

Bundan keyingi gaplar To'raning qulog'iga kirmay qoldi. Badanida qoni jo'sh urib, quloqlari shang'illab ketdi. Birpas o'zini yo'qotib qo'ydi, so'ng o'ziga kelib, alam qilib ketdimi yo o'zini idora qilolmay qoldimi, zudlik bilan ariq labida turgan yaxlit kesakni olib suvga urdi. Suv shalop etib, loyqalandi. Boyagi joydan «Voy!» degan tovush chiqdi-yu, so'ng Manzura kelinoyi qizarganicha To'raning yonginasidan teskari qarab o'tib ketdi.

Birozdan so'ng, qaysi ko'z bilan ko'rsinki, o'sha qo'ng'izmo'ylov vakil chiqib keldi. To'raning tepasiga kelib, biroz indamay turdi. To'ra o'zini hech narsani ko'rmagan, bilmaganga olib, engashib yuzlarini yuva boshladi, qo'ng'izmo'ylov sirli qilib tomog'ini bir qirdida, xirmon tomonga qarab ketdi. «Nahotki? Nahotki, Manzura kelinoyim... — deb o'yladi To'ra. — Bundan chiqdiki, kechagi qo'ng'izmo'ylovning turtib o'tgani tasodif emas ekan-da, ataylab qilibdi-da! Voy, pismiq qo'ng'izmo'ylov-ey...»

To'raning boshi og'irlashib ketganday bo'ldi. Qaytadan yuvindi. So'ng har kuni ovqat yeydigan joyiga kelib cho'kdi. Odamlarning hammasi tushlikka chiqibdi. Har kim o'z tengi bilan to'p-to'p bo'lib o'tiribdi. Gurung, kulgi avjida. To'ra bunday qarasa, qo'ng'izmo'ylov har kungi odati bo'yicha bir chekkada, go'yo hech narsa bo'lmaganday ovqat yeb o'tiribdi. Bu yoqqa qaramaydi ham. Har kuni boshqalarga so'z bermaydigan Manzura kelinoyi jim. To'ra tomonga yer ostidan qarab-qarab qo'yadi. Boyagi sirni aytib qo'yishidan cho'chiy-di shekilli. Xotirjam bo'ling, kelinoyi! To'ra hech qachon gap tashigan emas. Bundan keyin ham tashimaydi. Lekin sizdan To'raning ko'ngli qolgani haqiqat!

Bugun negadir Kristina ko'rinmas edi. Ha, buvisining ahvoli og'irlashib qolib, ishga chiqmagan edi. To'ra qozon boshidan mis tovoqda suyuq osh olib kelib chordana qurib o'tirdi. U hali o'ziga kelolmagan, boshi zirqirab og'rir, «nahotki?!» degan savol miyasida charx urar, ayni paytda, Kamolaning ilgarigi suhbatlarini qo'msar edi. Ha, darvoqe, Kamola qani? U atrofga qaradi. Huv ana, maktab bolalari bilan o'tirgan ekan. Qiziq, To'ra unga qarasa, u ham To'raga qarab turgan ekan, darrov nigohini yashirdi. To'ra boyagi

og'ir o'ylardan ariganday bo'ldi. Bugun bozordan unga atab olib kelgan sirg'asi esiga tushib, ko'ngli yorishdi. Endi u o'sha sirg'ani qay yo'sin berishni o'ylay boshladi...

Xayolga berilgan To'ra odamlar ovqatlarini ichib bo'lishganini ham, choydan keyin ishga o'tlanishganini ham sezmay qoldi. U ham asta o'rnidan turib, ariqda tovog'ini chaydi-da, unga yarim qilib bakdan choy quyib, puf-puflab icha boshladi.

To'ra Afanasenko, Soli bobo, Manzura kelinoyilar bilan qoplarga bug'doy sola boshlaganida kun peshin mahali bo'lib, ko'lankalar ancha cho'zilib qolgan, saraton issig'i esa avjida edi. Ular uchta brichka aravaga bug'doy yuklashdi. Endi yigirmata jun qopga bug'doy solib, og'zini tikish kerak. Kun bo'lsa kech bo'lib qoldi. Tunga qolinsa, bu yerda na lampa, na fonus bor. Har kuni qop tikishga qarashib turgan Kristinaning o'rni bilindi. Manzura kelinoyi bo'lsa, kun botmasdanoq yo'lga tushadi — emizikli bolasi bor.

Xirmonga Boyg'ozi keldi. U kulrang qashqasini g'aramga qo'yib, qichqirdi:

— Hormanglar-ov!

— Ha, bor bo'l. Kel, Boyg'ozi, — dedi Soli oqsoqol juvoldizga chuvda o'tkazayotib. — Kelganing yaxshi bo'ldi-da. Keksa kelsa oshga, yosh kelsa ishga, deganlar. Qani, qarashib yubor.

— Ko'teris deseng ko'teriseyin, — dedi Boyg'ozi cho'loq iljayib. — Biroq minau inejibing qo'limdan kelmeydi. Anau, juvoldizingdi qo'lima shanshib olamimba, deymin.

— Unda ikkalasi ham qo'lingdan kelmas ekan, — deb gavdasini silkitib kuldi Soli oqsoqol.

— Nege?

— Senga yuk ko'tartirib baloga qolaymi? — dedi Soli oqsoqol hamon juvoldizga chuvda o'tkazishga harakat qilib. — Cho'loq odamga yuk ko'tartirib bo'larmidi? Tag'in bir kor-hol bo'lib... undan ham ko'ra mana buni o'tkazib ber.

Boyg'ozini Soli oqsoqolning qo'lidan juvoldiz bilan chuvdani olib, bir unnaganidayoq o'tkazib berdi.

— Ko'zing o'tkir-da, bola, — dedi Soli oqsoqol juvoldizni jun qopning og'ziga sanchib. — Ha, yigirma besh yoshim, qaydasan! Biz ham senlardek kunimizda...

Shu lahzada To'rani Manzura kelinoyi chaqirdi. To'ra indamay uning oldiga bordi:

— Qaynim, mana shu qopni ko'tarishib yubor.

To'ra uning oppoq bilagidan ushlab, qop ko'tarishdi. Unga qopning og'irligi uncha sezilmadi-yu, lekin ushlagan qo'lning yumshoqligi, to'laligi, tomiridagi qonning gup-gup urishi baralla sezildi. Manzura kelinoyining qo'lidagi tomir urishi To'raning tomirlariga ham o'tdi... U asta kulib To'raga qarab qo'ydi. Go'yo u, «qaynijonim, boyagi sir o'rtamizda qolsin!» deyayotganday, o'shanga xushomad qilayotganday edi. To'ra bu bilakni ushlash, o'zida qandaydir kishini mast qiluvchi kayfiyat, shirin orzu uyg'otish uchun u bilan kun bo'yi qop ko'tarishga rozi edi.

To'ra ish bilan bo'lib, atrofga razm solmabdi. Kech kirib qolgani, shaharga jo'natiladigan qoplarni tikib ulgura olmaydigan bo'lgani uchun Soli oqsoqol Boyg'ozini yuborib, Kamolani xirmonga oldiribdi. To'ra es-hushini yig'ib, yoniga qarasa, Kamola yonginasida qo'li-qo'lga tegmay chuvda bilan qop tikyapti; qovoqlari osilib ketgan, bular tomonga qarashni istamasdi ham. Unga To'raning Manzura

kelinoyi bilan qop ko'tarishayotgani, barmoqlarini botirib, uning bilagini ushlashi yoqmagan edi.

Ikkinchi aravaga g'alla yuklanib bo'lgach, Manzura kelinoyining ketadigan mahali bo'lib, taraddudga tushib qoldi. Kamola ham u bilan ketmoqchi edi, Soli oqsoqol iltimos qildi:

— Jon qizim, oppoq qizim, sal keyin ketarsan. Mana bu qoplarni ham tikishib yubor.

Kamola noiloj qoldi.

Katta arava yo'lni changitib, G'iyos aka podani haydab o'tdi. Kun uyasiga yonboshladi. Manzura kelinoyi yo'lga tushdi. Maktab bolalari ham tergan oxirgi xalta boshhoqlarini ko'tarishib, turnaqator bo'lib yo'lga tushishdi. Kamolaning qo'li qo'lga tegmaydi, tezroq bo'lib, tezroq ketsam, deydi. Kech kirgan sayin esa To'raning hayajoni ortib borardi: «Sirg'ani qanday bersam ekan?!»

To'rg'aylar quyosh botganidan darak berib chirillay boshlashdi. Atrof dim, kun botishi bilan sekin-asta hovur ko'tarilib, kuni bilan saraton yallig'ida tandırdek qizib turgan borliq yengil tin olganday bo'ldi, firuza ufq biroz sarg'imtir tusga kirib turdi-da, so'ng asta-sekin qoraya boshladi. Kamola hayajonda edi: «Qachon ketaman-u uyga qachon yetib boraman». Ha, uning hayajonlanganida jon bor. Xirmon bilan qishloq orasi qariyb uch-to'rt chaqirimcha kelar, shuni ham qancha aylanma yo'llardan, soylardan, o't-o'lanlar orasidan bosib o'tilar edi. Qiz bola tugul, ba'zi er yetgan bola ham kech kirganda bu yerlardan o'tishga hayiqar edi.

Atrofga tun qora chodirini yozganda Kamola qoplarni tikib bo'ldi. Bo'ldi-yu, «endi qanday ketaman?» deganday, Soli oqsoqolga termildi.

— Hoy, To'ra, beri kel!— dedi Soli oqsoqol To'raga.

To'ra uning oldiga keldi.

— Gap bunday, sen anu kulrang qashqa bilan g'ir etib Kamolani qishloqqa tashlab kel.

— Mayli... — u shunday dedi-yu, sirg'ani hadya etishga vaqt yaqinlashib kelayotganidan qattiq hayajonga tushdi.

To'ra kulrang qashqani yetaklab kelayotganida, qo'ng'izmo'ylov vakilning yonida nimalarnidir yozib, hisob-kitob qilib o'tirgan Boyg'ozi qichqirdi:

— Ay, otti qayda olip baratirsin?

To'ra xirmon tomonga ishora qilib, nimadir dedi. Boyg'ozi tushunmadi chog'i, o'rnidan turib, oqsoqlanganicha To'raning oldiga keldi.

— Soli bobom anu Kamolni qishloqqa tashlab kelishimni buyurdilar, — dedi To'ra.

Boyg'ozi bir chekkada iymanibgina turgan Kamolaga qaradi. So'ng og'zining tanobi qochib, To'raga qarab, chap ko'zini qisdi:

— Narmalna!

To'ra uning gapiga ahamiyat bermadi, indamay borib fufaykasini oldi-da, Kamolaga ishora qildi. Nariroqqa borib, fufaykani egarning ketiga buklab soldi, keyin orqasiga Kamolani mindirib, yo'rtib ketdi.

Tevarak-atrofga qorong'ilik cho'kkan, chirildoqlarning, ba'zi tungi qushlarning sayrashlarini hisobga olmaganda, hammayoq jimjit. To'ra kulrang qashqaning jilovini o'z holiga tashlab qo'ygan, yurak yutib bir nima degisi bor-u, lekin aytmoqchi bo'lgan gapi tiliga kelmas, Kamola ham indamas edi. Bugun unga atab sirg'a olganini aytsamikan? Qanday qilib aytadi? Yo indamay berib qo'ya qolsinmi? To'raning qo'li beixtiyor cho'ntagiga bordi. Iye, sirg'a fufaykada-ku? Fufayka esa Kamolaning tagida. Obbo!

Shu xayolda kelarkan, kulrang qashqa qandaydir suvsiz, chekkalari o't bosib ketgan chuqur ariqqa tushdi, o'sha ariqdan tepalikka chiqayotganida Kamola sirg'alib tushib qolishdan cho'chib, To'raning belidan mahkam quchoqlab oldi. To'ra boya tushda ariq bo'yidagi g'ujum tol orasida qanday ahvolga tushgan bo'lsa, hozir ham shunday ahvolga tushib, o'zini idora qilolmay qoldi. U Kamolaning qo'llarini ushladi. Ikkalasining qo'li ham dir-dir titrar, tomirlaridagi qon gup-gup urar edi. Kamola qo'lini asta tortdi, chiqarolmadi. Ikkalasida ham un yo'q, go'yo buni ot ham sezganday bir tekisda odimlaydi. Bir mahal Kamola qaltirab-titrab tilga kirdi:

— Qo'limni qo'yib yuboring...

— Kamol, — dedi To'ra uning qo'llarini qo'yib yubormay asta: — Bizlarni yaqinda askarlikka oli-sharkan...

Kamola go'yo bir nimadan cho'chiganday, zudlik bilan qo'llarini tortib oldi-yu, bir lahza jim qoldi, so'ng To'raning ter hidi anqib turgan yelkasiga boshini qo'ydi. To'raning a'zoyi badani jimirlashib ketdi, keyin... keyin ko'ylagi nam bo'lganini his qildi. Kamolaning ko'z yoshlaridan nam bo'lgan edi uning ko'ylagi. To'ra darhol orqasiga o'girilib, uni yupata boshladi:

— Kamol, o'ynab aytdim... Hazillashdim...

Baribir foydasiz edi. Kamola o'ksib-o'ksib yig'lar, o'zini to'xtatolmas edi.

Ular shu asnoda o'smirlikning sehrli sarhadidan balog'at ostonasiga qadam qo'yganlarini, anchadan beri o'zlarini tahlika va tashvishga solib yurgan mujmal tuyg'ulari oydinlashib, totli hisga, shirin orzuga aylanganini sezmay qolishgan edi. Kulrang qashqa esa ularga xalaqit berib qo'yishdan cho'chiganday, bir-

bir odimlab kelardi. To'ra yarim o'girilib, Kamolani beixtiyor bag'riga oldi. Kamola qarshilik qilmadi, u hozir qarshilik qilishdan ojiz, borliqni unutgan... sharob ichmay mast edi...

«Voajabo! Bu qanday tuyg'u bo'ldiki, ixtiyorim qo'limda emas, butun borlig'im bir totli his og'ushida... Shu qimmatbaho, hech narsaga almashib bo'lmaydigan narsani tashlab shaharga, o'qishga — bobomning yoniga borarkanmanmi? Yo'q, hech qachon! Kamolasiz hech qayoqqa bormayman... uni ham olib ketaman! Kamolam, men seni...»

O'z holiga tashlab qo'yilgan kulrang qashqa qishloq yaqiniga kelganda, «ogoh bo'linglar!» deganday qattiq kishnadi. Ko'p o'tmay itlarning vovillagani, bolalarning qiyqiriqlari eshitila boshladi. Qayerdandir Sergey bilan Frantishekning baravariga qichqirig'i eshitalardi:

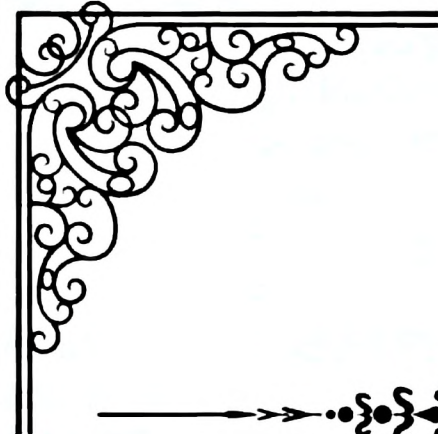
— Asalo'-o'li!

— Osholol!..

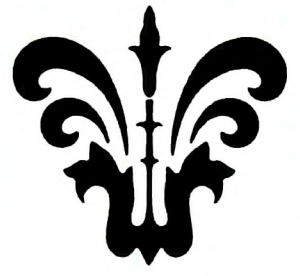
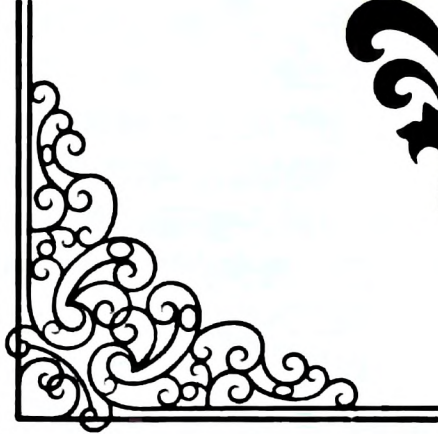
Kamola sergaklanib, To'raning bag'ridan arang chiqdi-yu, sekin ot ustidan sirg'alib yerga tushdi, tushdi-yu, orqa-oldiga qaramay, chopqillab ketdi. To'ra uning orqasidan qarab qolarkan, bir narsa esiga tushib, baqirib yuborayozdi: sirg'ani berish yodidan ko'tarilibdi! U, «eh, xomkalla!» deb o'zini koyidi, alamiga chidayolmay kulrang qashqaning boshini orqaga burib, niqtadi. Ot tuyog'ining qattiq dupuri tun osudaligini buzdi...

To'ra Kamolaga atab shahardan olib kelgan sovg'asini topshira olmaganidan o'kinib, qiz uning o'ziga har qanday sovg'adan ham bebaho, yorqin, pokiza tuyg'u hadya qilib ketganini sezmay qolgan edi...

*Toshkent,
1972—1973-y.*

*Qush qanoti
bilan*

AVVALI

«Agar sen, yurgan yo'limdan adashmay, bundan keyingi hayotim pokiza o'tsin, desang, haftada yo esa har oyda, hech bo'lmaganda yilda bir marta orqangga nazar tashlagin-da, ana shu davrda umringni qanday o'tkazganing haqida o'zingga o'zing hisob ber!» — debdi bir donishmand.

Men donishmandning mana shu hikmatli so'zlarini tez-tez eslab turaman. Hatto unga amal qilishga tirishaman. Shuning uchun bo'lsa kerak, har yili, juda kechiksam, ikki yilda bir marta tug'ilib-o'sgan qishlog'imga borib, ortimga, bosib o'tgan yo'limga bir nazar tashlayman.

Meni bu yerga boshlab keladigan narsa faqat bu emas. Jonajon qishlog'imning dardga davo sof havosi, cho'milganingda tanangni yayratadigan muzdek zilol suvlari, atrofi qamishzor ko'llari, bepoyon cho'llari, o'rdaklari, g'ozlari...

Hammasidan ham meni Qarqaraliga qarab tortadigan narsa — bu yerning ajoyib, dilkash kishilari... Ular bilan gaplashsang ko'ngling ochiladi, tiling biyron bo'lib ketadi, chehrangdan kulgi arimaydi.

Men dilkash hamqishloqlarim bilan miriqib-miriqib gaplashishni yaxshi ko'raman. Yuzlariga husnbuzar toshib, endigina mo'ylovi sabza urgan bo'z yigitchalarning do'rillab kulishlari yaxshi. Hali manikur, baland poshnali tufli, pardo-andoz nimeligini bilmaydigan tabiatan go'zal, sodda, lobar qizlarning sehrli boqishlari yaxshi. Ularning shaharlik

mehmonlarni ko'rganda ibo bilan iymanib qarashlari yaxshi. Ammo quyushqondan chiqish mumkin emas. Bu gal kelingiz Mashhura bilan kelganmiz...

Ana, qayoqdandir endigina tandirdan uzilayotgan non hidi dimoqqa urdi.

Siz ko'tarma tandir oldida yuzlari olov yallig'ida qizarib-bo'rtib non yopayotgan yangangizning oldiga borib, g'ashiga tekkanmisiz? Yoki, tandirdan endigina uzilgan, hidi kishini mast qiluvchi so'lqildoq jaydari bug'doy nonni sopol kosadagi muzdek suvga botirib yeganmisiz?

Men bu gal mehnat ta'tilimni ertaroq olib, qishlog'imizga xotinim Mashhura, o'g'lim Erkin bilan birga keldim. Bahorda ov qilishning o'zgacha gashti bo'ldi. Daryo toshib qirg'oqlarni suv bosadi. O'rdak, g'oz deganingiz suv betiga sig'may ketadi. Undan tashqari, bahor... Bu faslda jonivorlar uyg'onadi, dalaga qo'sh chiqadi, qo'y-echkilar bolalaydi, lolalar ochiladi...

Qishloqqa kelganimizga bir soatcha bo'ldi. Har galgidek to'g'ri Po'lat amakimnikiga kelib tushdik. Do'stim A'zamnikiga tushishimiz ham mumkin edi-yu, biroq Po'lat amakim: «Avliyo hatlagan o'ngmaydi», deb xafa bo'ladi. Bo'lmasa, A'zam kim — Po'lat amakimning to'ng'ich o'g'li. Faqat uyl bo'lak, narigi hovlida yashaydi. Kelib tushishimiz bilan Manzura yangamning issiq choyini ichib bo'lib, hovliga chiqdim. «Mullavachchaning odati, qishloqqa kelsa bas, qayoqdagi buzilgan, eski-tuski narsalarning orasida yuradi», — deb hazillashadi Manzura yangam.

Ha, aytgandek, turkistonliklar odatiga ko'ra yangalar qaynisini va qaynsinglisini, qaynog'a, qaynegachisini, umuman, qayin yurtining hamma yaqin kishilarini, hurmat qilib bo'lsa kerak, otini atab chaqirishmaydi. Qaynisi o'qimishli bo'lsa — Mullavachcha, oilaning

kenjasi bo'lsa — Kenjatoy, qaynsingillarini esa Suluv-qiz, Shakarqiz, Bodomqiz... deb chaqirishadi...

Amakim haliyam o'qituvchilik qiladi, haliyam adabiyotdan dars beradi. U bir mahallar bizlarga ham adabiyotdan dars bergan. Kelganim sayin menga ta'na qilgani-qilgan:

«Sen qanaqa jurnalistsan o'zing? Bu, adabiyot darsliklarining rasvosi chiqib ketyapti. Tili judayam g'aliz. Hammasi rasmiy gaplar. O'quvchilarning tili kelmaydi axir bunday gaplarga! Buning ustiga, nahotki, Navoiyning Lutfiydan, Durbekning Sakkokiydan, Muqimiyning Furqatdan farqi bo'lmasa! Hammasiga ham bir xil gap, bir xil andaza: falon yili falon joyda tug'ilgan, falon yili falon joyda o'lgan, bunday she'rlar yozgan, unday ishlar qilgan... ular shoir! Bu qanday gap axir? Akademiklar o'ylaydimi yo'qmi buni? Ayniqsa, o'n yettinchi, yigirmanchi asrlar adiblari juda qorishib ketdi. Qiziq, kim qanaqa yozganidan qat'i nazar, dunyodan o'tib ketgan bo'lsa klassik deb atashadi. Ha, jurnalist bo'lsang, mana shu gaplarni yoz!».

Men amakimning adabiyot haqidagi har qanday savoliga javob beraman-u, biroq mana bunday gaplariga biror narsa deyolmayman. Chunki bu gaplarda sal bo'lsa ham haqiqat bor. Bu gal ham amakimning o'shanaqa gaplarni boshlab qolishidan cho'chib, tezgina hovliga chiqdim.

Eski odatimga ko'ra, har kesagi, har g'ishti tanish hovlida timirskilanib, o'z xayolimga, hislarimga g'arq bo'lib yuribman; har burchakka bir boqib, undan yoshligimni, sho'xligimni qidiraman. Huv anavi burchakda tartib bilan taxlab qo'yilgan tappilarni ko'rib, oftobda kuyib, ko'chada ishtonchang tuproq changitib yurganlarim, zanji bolasidek qop-qora, irkit bo'lib olib, oyim bilan birga tappi tepganlarim ko'z o'ngimdan bir-bir o'ta boshladi... Ana, tomorqadagi

tanish bo'g'otlar, dadamlarning «qo'y» deganiga ham qaramay, do'stim A'zam bilan shu bo'g'otlardan polapon qidirardik...

Bir kuni qiziq bo'luvdi. U paytlarda qishloqdagi uylar past-past bo'lardi. Hozir ham u uylar joy-joyida turgan bo'lsa-da, ammo usti ochilib, ancha baland qilib boshqatdan yopilgan. A'zam ikkalamiz polapon qidirib mana shu o'yning bo'g'otidagi uyaga qo'l tiqmoqchi bo'ldik. U yoqni qidirdik, bu yoqni qidirdik, hech narvon topolmadik. Qarasak, shunday devorning tagida bir eshak chivinlab turgan ekan. A'zam eshakni ushlab turdi, men uning ustiga chiqib, uyaga qo'l tiqdim. Qo'lim muzdek yumshoq bir narsaga tegib ketdi. Tavakkal qilib, ushlab tortdim. Buni ko'rib eshakning boshini ushlagancha menga qarab tirjayib turgan A'zamning ko'zlari olayib ketdi, tili gapga kelmay qoldi. Eshak birdan yurib ketib, men yerga yiqilib tushdim. Qo'limga ushlagan narsam shalp etib nariroqqa borib tushdi. Ilon! Devor tagidagi kovakka shuv etib kirib ketdi...

Eh, bolalik! Endi bo'lsa hech narsa ko'rma-gandekmiz.

Dunyoga kelib A'zam ikkalamizning ko'rgan-bilganlarimiz ham u darajada ko'p emas: qishloqdagi o'n yillik maktabni qirq sakkizinchi yili birga bitirdik. So'ng Toshkentga birga o'qishga bordik. A'zam Qishloq xo'jalik institutining agronomlik, men esa O'rta Osiyo Davlat Universiteti filologiya fakultetining jurnalistika bo'limiga o'qishga kirdim. O'qishni ellik uchinchi yili tamomladik. U o'z qishlog'iga ketib, avval agronom bo'lib ishlay boshladi. Keyin, mana uch yildirki, rais bo'lib ishlayapti. Men bo'lsam hamon jurnalistman. Qarang, birpasda katta kishilar bo'lib qolibmiz.

— Hoy Mullavachcha, bu yoqqa keling, — dedi Manzura kelinoyim. Orqamga qarasam, o'choq boshi-

da Po'lat amakim bilan nimaningdir maslahatini qilib turishgan ekan. Ularning oldiga bordim.

— Akangizdan juda kuydim, Mullavachcha, — deb amakimdan shikoyat qila boshladi kelinoyim. — Bugun sizga osh qilib beray desam, shahardan kelganlarga shilpildoq tansiq, deb jon-holinga qo'ymayapti. Qaysi birini qilay, o'zingiz ayta qoling?

— Albatta shilpildoq yaxshi-da, achchiqqina, — dedi Po'lat amakim gapga aralashib.

— Baraka topkur, birpas jim turing, — dedi u amakimga qarab. Keyin mendan so'radi: — Qani aytib, nima qilay, Mullavachcha?

— Shuni talashyapsizlarmi? — dedim kulib. — Agar mening aytganim bo'lsa, hozir yorma go'ja, ertalab halim go'ja bo'la qolsin.

Amakim bilan kelinoyim hayron bo'lib qolishdi.

— Sal isitmang yo'qmi? — dedi amakim.

— Hazil qilyaptilar. Voy, Mullavachchasi tushmagur-ey! Hech hazilingizni qo'ymadingiz-qo'ymadingiz-da, — dedi kelinoyim kulib.

— Hazil qilayotganim yo'q, — dedim jiddiy. — Axir yorma go'ja, halim go'ja ichmaganimizga qancha yil bo'ldi! Mayli, qilib bermasanglar qilib bermayoq qo'ya qolinglar. O'zim topib ichaman, — dedim xafa bo'lgandek bo'lib.

— Qayoqdan?

— Hozir podachi keladi, oshihaloldan so'rab ichaman.

Kelinoyim bilan amakim qotib-qotib kulishdi.

— He, u zamonlar o'tib ketgan. Ke, qo'y, yorma go'jaga balo bormi? — dedi amakim. Uning sal ranjigani ko'rinib turardi. — Nima, bizlarni masxara qilyapsanmi? Kelin bola eshitmasin bu gaplarni, uyat bo'ladi!

— Ha, do'xtir kelin eshitmasin... Voy qaynijonim-ey! Kelsangiz nuqul urush yillaridagi hangomalarni

boshlab kelasiz-da, Akmal akangiz kelgan yillar esingizdami? Yorma go'ja urush yillari chiqmaganmidi!

«Akmal aka kelgan yillar!..»

Shu jumlani eshitdimu qalbimga bir nima sanchilgandek bo'ldi. Xayolim allaqayoqlarga olib uchdi.

— Mayli, amakimning aytgani bo'la qolsin, — dedim.

Ruhsiz javobimdan ular meni xafa bo'ldi, deb o'ylashibdi shekilli, kechqurunga qazi-qarta solib, yaxshilab sergo'sht xamir ovqat qilishibdi.

Kechqurun ovqat yeb o'tirib ham, choy ichib o'tirib ham «Akmal aka kelgan yillar...» xayolimni chulg'ab, tinchlik bermay qo'ydi.

Xayolimni chalg'itmoqchi bo'lib, amakimdan so'radim:

— Bu, A'zamga nima bo'ldi, haligacha daragi yo'q?

— Ertalab rayonga tushib ketgan, — dedi amakim. — Konferensiya bo'larmishmi, shunga o'xshash bir yig'in bor ko'rinadi.

— Eshmat akamlar-chi, u nega kirmaydi?

— U ham A'zam bilan birga-da. Bo'lmasa shu choqqacha oldingga kirmay qolarmidi? Kechasi kelishsa kerak, ertalab albatta kirishadi.

Eshikdan Mashhura bir talay bola bilan kirib keldi. U o'zini to'xtatolmay kulardi.

— Erkinigingizning gapini eshitdingizmi, Sarvar aka... — dedi u. — Voy, ha-ha...

— Ha, nima dedi?

— Echkilarni ko'rsatib: «Bu multfilm-a, mama», deydi... Ha-ha...

Men ham kulib yubordim.

Po'lat amakim esa kulmadi.

— Nima desin bo'lmasa, — dedi u salmoqlanib. — Ko'rganini aytadi-da... Tashlab ketinglar

bolani, sal u yoq-bu yoqni ko'rib o'ssin. Mama, papamish-a?!

Shu bilan gapimiz tugab qolgandek bo'ldi.

Sal o'tmay yana beixtiyor Akmal aka haqida o'ylay boshladim. Manzura kelinoyimning hazilomuz gaplari ham, ikki yillab kelmaganim uchun amakimning qilgan uchiriqlari ham, jiyanlarimning yelkamga osilishlari-yu, kundalik daftarlarini ko'rsatib maqtanishlari ham tatimay qoldi.

Ertalab turib muzdek ariq suvida yuvindim. Ertalabki musaffo havo qishloqning tanish shov-shuvi, podachining chorlovchi qichqirig'i ilk bahorning gilyohlarni uyg'otuvchi yengil nafasi bilan muattar hidi hammayoqni tutib ketgan edi. Qishloq meni o'zining mehribon og'ushiga oldi, men har galgidek yana uning maftuni bo'lib qoldim. Mashhura bilan Erkin esa hamon shirin uyquda yotishardi.

— Mansurjon, — deb qichqirdi amakim bir mahal.

Mansurjon amakimning kenja o'g'li. O'n to'rt-o'n besh yoshlarda.

— Labbay, dada!

— Targ'ilingni podaga qo'shib kel!

— Olani-chi?

— Uni qo'y, tug'ay deb turibdi jonivor.

Men ertalabki manzarani ko'rish uchun Mansur bilan targ'il sigirni haydashib ketayotganimda, amakim menga qarab kuldi:

— Bolaliging tutib ketdi, shekilli?

— Bir ko'rib kelay, — dedim.

Menga Lolaxon ham ergashdi. U A'zamning qizi, yetti-sakkiz yoshlarda, jajjigina. Bu yil birinchi sinfda o'qiydi. Shunday qilib, biz bitta sigirni uchta kishi bo'lib haydab ko'chaga chiqdik.

Bahor...

Mayin shabada g'ir-g'ir esadi, sochlarimni yulqilaydi. Shaharda sal yalang yursang bas, shamollab qolasan, degan aqida bor. Men buni tamoman unutdim. Galstugimni bo'shatib, ko'krak tugmalarimni yechib, to'yib-to'yib nafas ola boshladim. Negadir qichqirgim, ko'kragimni shamolga tutib huv anavi tepaliklar osha chopgim kelib ketdi...

Tepa ustida tayog'iga suyanib, podachi turibdi. Bolalar, xotin-xalaj sigirlarini o'sha yoqqa qarab haydab ketishyapti. Yerga go'yo guldor gilam to'shab qo'yilgan deysiz. Ko'm-ko'k maysa shudring qo'ngan mayin barglari bilan oyoqlaringni yalaydi. Chuchmomalar gullagan, uzoq-uzoqlardagi to'p-to'p qizil lolalar nazaringni tortadi. Hali quyosh chiqmagan, ufqqa tikilsangiz g'alati ajoyibotlarni ko'rasiz. Osmon etagida kumush hovur o'ynaydi. Uzoqdagi bog'lar ham, tog'lar ham, uylar ham ana shu kumush hovur bilan chulg'anib, tovlanib turgandek. Huv anavi tegirmon arig'i bo'yidagi qator tollar uzun poyezdga o'xshab ko'rinadi — bir tekis.

Ana bir gala o'rdak «fru-fru» qilib tepamizdan daryo tomonga uchib o'tib ketdi. Mening ov haqidagi shirin-shirin orzu-xayollarim ham go'yo shular ketidan ketdi...

Men tabiatga maftun bo'lib, o'zimni unutayozgan ekanman. Qarasam, sigirni podaga qo'shib qaytib kelayotibmiz. Yonimda — Mansurjon bilan Lolaxon.

Soy bo'yidagi eski hammom oldiga kelganimda yana esimga Akmal aka tushib ketdi. To'xtadim. Bolalar menga qarashdi.

— Mansurjon, Lolaxon, bir lola terib kelmaysizlarmi? — dedim.

— Teramiz, — deyishdi ular.

— Bo'пти, men mana bu soy bo'yidan teraman. Sizlar huv anavi tepalikdan, xo'pmi? O'ziyam zap ochilibdi-da! Chopinglar...

Ular tepalikka qarab chopib ketishdi. Men soy bo'yida biroz qaqqayib turib, hammom tomon asta yura boshladim. Xayolim yaqin o'tgan yillarni kezib ketdi...

BIRINCHI BOB

Bahor.

Xuddi urush yillarining o'zidek sovuq, izg'irinli, rutubatli bahor. Yo'g'on cho'zilib, ingichka uzilay deb turgan mahal. Hammaning qulog'i Informbyuroda...

Qishloqda tanqislik va yupunlik. Odamlarning ruhida, dilida, tilida urush ko'lankasi. Qishloqning ko'rinishi qandaydir ayanchli, horg'in. Shunday bo'lsa ham odamlar dalaga chiqishadi, ishlashadi, vatanimizning fashistlar ustidan ertami-indinmi yaqinlashib qolgan g'alabasini intizorlik bilan kutishadi.

Mana, bir hafta bo'ldiki, osmonda quyuq qora bulut, yomg'ir to'xtovsiz sharillab quyib turibdi. Bahor havosi qiziq – bir qarasang ochilib ketadi, bir qarasang jala quyadi. Ertalab bulutlar orasidan quyosh mo'ralaganda hamma quvongan edi. Peshindan so'ng bir soatlar chamasi muttasil sharillatib yomg'ir yog'ib o'tdi-yu, bulutlar yurishib qoldi.

Yomg'ir yog'sa, Qarqaralining yeridek rasvo yer yo'q. Hammayoq chalp-chulp loy bo'lib ketadi.

Bizlar maktabdan ozod bo'lib chiqqanimizda, katta yo'ldan Eshmat akaning ho'kiz aravasi arang kelardi. G'ildiraklariga botmon-botmon loy yopishib qolgan, bechora ho'kizlar bo'sh aravaning o'zini zo'rg'a tortib kelishar, jiqqa terga botganidanmi yo yomg'irda qolganidanmi, yunglari orasidan yengilgina

bug' ko'tarilardi. Biz bolalarning dardimiz — aravaga minib olish, juda bo'lmasa osilish, boshqasi bilan ishimiz yo'q. Loygarchilikni pisand ham qilmaymiz. A'zam ikkalamiz yo'ldagi ko'lmak suvlarni chalp-chulp kechib, yetib kelib, endi aravaga osilmoqchi bo'luvdik, Eshmat aka: «Yo'qolinglar ko'zimdan!» — deya baqirib, uzun qamchisini bizlarga qarab zarb bilan siltadi. Qamchining tugilgan uchi g'iz etib tepamizdan o'tib ketdi. Qiziq, bunday qilmasdi-ku u? Bugun negadir jahli chiqqan, qovog'idan qor yog'ib kelardi.

Eshmat aka askarlikdan yaqinda bir oyoq bo'lib, qo'ltiqtayocda keldi. U avval ham aravakash edi. Kelgandan keyin ham aravakash bo'lib oldi. Aravaga ham qo'ltiqtayocda chiqadi. U kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlaydigan, xushfe'l, oqko'ngil odam edi. Mana bir oy bo'ladiki, askarlikdan kiyib kelgan shinelini ustidan yechgan emasdi. Bugun bo'lsa, negadir, yomg'ir yoqqaniga qaramay, shinelini yechib, aravadagi xashak ustiga tashlab qo'yibdi, o'zi fufaykada kelyapti. Hoynahoy, bu yerda bir sir bo'lsa kerak, deb o'yladim. Qo'rqa-pisa aravaning yoniga o'tdik. Har kuni ko'rsa hazillashmay o'tmaydigan Eshmat akamizdan bugun hech qanday sas-sado chiqmasdi, faqat ahyon-ahyonda shineliga qarab qo'yardi. Ho'kizlarini ham har galgidek: «Chuh, harom qotgur!» deb qistamasdi. Nima gap o'zi?

Bir mahal xashak ustidagi shinel qimirlab ketdi! Hayron qoldik. So'raylik desak, Eshmat akaning avzoyi buzuq, qo'rqamiz. Ikkalamizning xayolimizda faqat bitta narsa: «Bu nima ekan, a?!» Men hayron bo'lib A'zamga qarayman, A'zam ham hayron bo'lib menga qaraydi. Biz arava bilan yonma-yon kelardik. Bolalar esa orqalariga osib olgan jildlarini silkitib, chalp-chulp ko'lmak suv, loy kechib, arava orqasidan ergashardi.

Eshmat aka odatda shahardan kelganda aravasi bilan to'g'ri kolxoz saroyiga burilardi. Bu gal unday qilmadi, negadir, to'g'ri kolxoz idorasiga qarab burdi aravasini. Arava to'g'ri idora oldiga borib to'xtadi. Eshmat aka tayog'ini qo'ltig'iga qistirib, aravadan asta sakrab tushdi-da, arava ustida yopig'lik turgan shinelga bir qarab qo'yib, oqsoqlangan ko'yi idoraga kirib ketdi. Biz arava atrofida uymalashib shivirlashib gaplashib turdik. Idoradan Eshmat aka bilan birga Izzatulla aka ham uning o'g'li Hasan ko'zoynaklar chiqishdi. Izzatulla aka deganimiz — buxgalter. Raisimiz Sulton bobo kasal bo'lib, o'zini doktorga qaratgani Chimkentga ketgandi. Uning o'rniga Izzatulla aka vaqtincha rais bo'lib ishlab turardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, hozircha kolxozda uning maslahatisiz biror ish bo'lmasdi. U novchadan kelgan, qora, qotma kishi edi. Odamlar uni sil bo'lsa kerak, deyishardi. Yonida turgan kishiga nafas olganda o'pkasining g'ij-g'ij etgani bemalol eshitilib turardi. Dabdurustdan qaragan kishiga uning ich-ichiga botib ketgan timqora ko'zlari bilan qo'chqor shoxiga o'xshab ikki chakkasiga qayrilib turgan mo'ylovi ko'rinardi. Boshiga qorako'l quloqchini, ustiga qayrilma yoqa, ikkita ko'krak cho'ntak, ikkita yon cho'ntakli qora movutdan tiktirilgan kitel galife shim, oyog'iga qora xrom etik, kalish kiyib olgandi.

Hasan ko'zoynak Izzatulla akaning suyuqli o'g'li bo'lib, o'n yetti-o'n sakkiz yoshlarni urib qo'ygan bo'lsa ham, jussasi kichik edi. Lekin shunga qaramay, erka va mug'ambir bo'lib o'sgandi. Aytishlariga qaraganda, Hasan ukasi Husan bilan birga tug'ilgan emish-u, Husan vafot etib, Hasanning o'zi yolg'iz qolganmish. Shuning uchun bo'lsa kerak, Hasanvoy nimjongina yigitcha bo'lib, og'irning usti, yengilning osti bilan yurardi. Ko'zoynak taqardi. Mushtdekkina basharasiga

taqqan ko'zoyagi ham o'ziga juda yarashib tushardi. U doim o'zini sho'x tutib, iljayib yurarkan, uning bu iljayishida makr bilan hiyla borligi yaqqol ko'rinib turardi. Qarqaralida qariyb hech kim ko'zoynak taqmagani uchunmi, uni hamma «Hasan ko'zoynak» deb ketishgandi.

Izzatulla aka gavdasiga yarashmagan bir kibr bilan aravaga yaqinlashdi. Yonida o'g'li Hasan ko'zoynak ham bor edi.

Bir mahal Eshmat aka arava ustiga qiynalib chiqdida, shinelini ko'tarib:

— Turing, mehmon, — dedi.

Aravadagi poxol ustida bukchayib, ust-boshi yupun, ozg'in, chakaklari ich-ichiga kirib ketgan bir odam yotardi. U asta o'rnidan turib o'tirdi. «Qayoqlarga kelib qoldim?» degandek hayron bo'lib yon atrofga alanglab qaradi. So'ng Izzatulla akaga qarab, bosh irg'ab so'rashdi:

— Assalomu alaykum...

Uning ovozida qandaydir xastalik, hazinlik bor edi. Izzatulla aka sal tortinib alik oldi. Keyin aravadagi kishi zo'r mashaqqat bilan yon cho'ntagiga qo'l soldida, undan muqovalari titilib ketgan qalin bir daftarini olib, varaqlay boshladi. So'ng, uning ichidan qandaydir bir qog'ozni oldi-da, yo'tala-yo'tala uni Izzatulla akaga cho'zdi. U qog'ozni qo'lining uchida chimdib ushlaganicha ko'z yugurtirib chiqdi-yu, indamay idoraga kirib ketdi. Hasan ko'zoynak ham uning ketidan ergashdi. Oradan ancha vaqt o'tdi. Bizlar xuddi shahardan qishloqqa sirk kelib qolgandek, hamon arava atrofida aylanishib, tomosha qilib turibmiz. Aravadagi kishi ham ko'zlarini javdiratib, bizlarga qaragani-qaragan. Boshida yag'iri chiqib ketgan quloqchin, ustida juldur fufayka, oyog'ida esa hech nima yo'q — latta-putta bilan o'rab-chirmalgan edi.

Hasan ko'zoynak idoradan hovliqib chiqib keldi. U Eshmat akani chetroqqa tortib:

— Hammomga olib borib joylashtirar ekan-siz, — dedi shivirlab.

— Axir...

Hasan ko'zoynak gapni qisqa qildi:

— Buyruq shu!

— Naga axir? — dedi Eshmat aka yana bo'g'ilib. — Pirko'rarning o'zi yubordi-ku... Insof ham kerak-da.

— Dadam shunday dedi. Qog'ozida shunday yozilgan...

— Sovuq hammomda yotsin debmi?

— Yo'q, qamoqdan kelyapti deb.

— Nima bo'pti!..

Eshmat aka norozi bir ahvolda cho'ltang-cho'ltang oqsab, aravasi ustiga chiqib oldi-yu, jahl bilan qamchisini havoda o'ynatib baqirdi:

— Chuh, harom qotgurlar! Chuh, qorason tekkurlar! Chuh!..

Arava qishloqning bir chekkasidagi eski, tashlandiq hammom tomonga qarab burildi.

Eski hammom deganimiz qishloqning chekkarog'ida, soy bo'yiga tushgan dahlizli bir uy. Orqasida olov yoqadigan o'choqlari, to'qitqalari bor. Uy ichida supachalar. Baland supacha ustida katta qozon. Deraza yonida bochka. Bu bochkaga sovuq suv quyiladi. Burchakdagi supa ustiga yog'ochdan panjara qilinib, panjaraning tagiga yirik-yirik toshlar terilgan. Olov yoqilganda haligi toshlar qizib, keyin, shu toshlarga suv sepilsa, jazillab bug' ko'tariladi.

Bu — urushdan avval qurilgan hammomlardan edi.

Odamlarning gapiga qaraganda, bu hammomni Izzatulla aka boshqarmaning maslahatisiz: «Soy

bo'yi, suvga yaqin joy», — deb qurdirgan ekan. Keyinchalik, u odamlarga uzoqlik qilib, urush vaqti bo'lishiga qaramay, qishloq markaziga yangi hammom qurishgan... Mana, ikki-uch yildirki, yangi hammom bitib, bu eski hammomning o'chog'iga olov yoqilmas ekan. Shunday bo'lsa ham haligacha uning nurab ketgan devorlaridan kir-chir hidi anqib turardi. Ba'zi yerlarining suvoqlari ko'm-ko'k bo'lib ko'karib, mog'or bosib ketgandi. Ba'zan qish kechalari adashgan mol o'ziga pana joy qidirib, shu hammomga kirib yotardi. Podadagi targ'il buqa yo'qolganda ham, podachi Supabek ota uni ana shu hammomdan topib kelgani esimda.

Shahardan Eshmat aka olib kelgan mehmonni mana shu hammomga joylashtirdilar. Nega, nima uchun shunday qildilar? Bu gapga bizlarning aqlimiz yetmasdi.

Bu bizlarga juda g'alati tuyuldi. Ertasiga darsga borganimda ham uning aravaga to'shalgan poxol ustida holsiz o'tirgani, oriq gavdasi, ich-ichiga botib ketgan ko'zlari, qoqsuyak chakaklari, so'lg'in yuzlari, tinmay yo'talishlari, bolalarga qandaydir g'amgin, ammo mehr bilan boqishlari, uvadasi chiqib ketgan ust-boshi, latta-puttaga o'rab-chandilgan oyoqlari sira-sira ko'z oldimdan ketmadi. Hoyna-hoy, A'zam ham shuni o'ylab o'tirsa kerak. Chunki u kuni bilan bidillab, og'zi-og'ziga tegmay gapirib yurardi. Bugun esa negadir kamgap bo'lib qoldi. Xullas, besh soatlik dars miyamizga kirmadi. A'zam ikkalamiz jildlarimizni yelkalarimizga osib, sekin maktabdan chiqib ketdik. Ikkalamizdan ham sas-sado chiqmasdi. Ammo havo bugun kechagidan sal tuzuk edi. Osmon to'la bulut, quyosh ahyon-ahyonda bulutlar orasidan mo'ralab, tanani junjiktiruvchi izg'irin esib turardi. Bizlar jim kelardik. Oldimizda bir to'p quyi sinf

o'quvchilari qiy-chuv qilib, bir-birlarini quvlab borishardi.

— Eshmat akamlar anavi kishini kecha xuddi shu mahalda olib kelgan edi-ya? — dedim men A'zamga.

— Ha.

Bolalar hammomga qarab burilishdi. Bu menga ham qiziq tuyulib ketdi.

— Yur, borib ko'ramiz. Nima qilib o'tirgan ekan?

— Yur.

Bizlar ham bolalarning ketidan hammomga qarab ketdik. Borsak, haligi shahardan chiqqan odam hammomning kungay tomonida, ikki deraza o'rtasidagi nurab ketgan devorga orqasini suyab, tizzalarini quchoqlaganicha, boshini quyi solib o'tirardi. Bizlardan avval borgan bolalar esa beriroqda unga qarab turishardi.

— Uxlab qolibdi, — dedi bir bola.

— Yo'q, o'ylanib o'tiribdi, — dedi ikkinchisi.

Bolalardan biri unga qarab kesak otdi. Kesak paq etib devorga borib tegdi-yu, haligi odam sekin boshini ko'tardi. A'zamning jon-poni chiqib ketdi. U ikki hatlab borib, haligi bolani tutib oldi-da, chakkasiga bir tarsaki tushirdi. Bola baqirib yig'lagancha, qochib qoldi. Boshqa bolalar ham sekin-asta orqaga tisarilib, tarqab ketishdi. Faqat A'zam ikkalamiz qoldik. Haligi odamga tikilib turibmiz. U ham bizlardan ko'zini olmasdi. Biz uning oldiga borishimizni ham, bormasligimizni ham bilmasdik. Boraylik desak, «qamalgan» degan narsa go'yo bir yuqumli kasal-u yaqinlashsak yuqib qoladigandek ko'rinardi. Bormaylik desak, u bizlardan ko'zlarini olmasdi — ko'zlarida qandaydir mehr, nimagadir umid o'ti porlardi. Ko'rinishi yupun, juldur bo'lgani bilan, qarashlari iliq, ayanchli edi.

— Qani, bolalarim, beriroq kelinglar-chi, — dedi u nihoyat bizlarga.

Bizlar hamon turgan joyimizda qotib turardik.

— Nima, qoʻrqqaysizlarmi? — dedi u yana.

— Yoʻq, — dedi Aʼzam.

— Boʻlmasa nega kelmay turibsizlar?

Bizlar bir-bir bosib, uning oldiga bordik. U bizlarga boshdan oyoq qarab chiqdi va negadir qattiq xoʻrsinib qoʻydi.

— Maktabdan kelyapsizlarmi? — deb soʻradi keyin.

— Ha, — dedim.

— Barakallo, bolalarim. Nechanchi sinfda oʻqiy-sizlar?

— Yettinchida.

— Sizning ismingiz nima? — deb soʻradi u mendan.

— Sarvar, — dedim men.

— Yaxshi, sizniki-chi, oʻgʻlim?

— Uniki Aʼzam, — deb javob berdim.

— Ikkalalaringiz ham yaxshi bolalar ekan-sizlar, — dedi u.

— Sizning otingiz-chi, amaki? — deb soʻradim keyin men.

— Mening ismim Akmal, — dedi u. — Qani, Sarvarxon oʻgʻlim, jildingizda qanday kitoblaringiz bor? Bir koʻrsatmaysizmi?

Men darrov boʻynimdan jildimni chiqarib, yerga qoʻydim-da, tugmasini yechib, kitoblarimni bir-bir olib, unga bera boshladim. U kitoblarni shunday chanqoqlik bilan olib koʻrardiki, uning bu harakati xuddi bir oy och qolib, soʻng qoʻliga non tekkan odamni eslatardi. Bizlar hayron boʻlib qarab turardik. U kitoblarni koʻrib boʻlib, oxirida yettinchi sinfning «Adabiyot xrestomatiyasi»ni olib, avval uni burnining tagiga olib borib, toʻyib-toʻyib hidladi-da, keyin yosh bolalardek bagʻriga bosib, koʻzlarini chirt yumdi. Uning yumuq koʻzlaridan yuzlariga ikki tomchi yosh dumalab tushdi. U endi bizlarni unutgan boʻlib, oʻzicha

nimalarnidir pichirlar edi. Nihoyat, bir mahal boshini ko'tarib ko'zlarini ochdi va ko'zi qiymasa ham kitobni menga qaytarib berdi. So'ng cho'ntagidan kir bo'lib ketgan dastro'molini olib, yuz-ko'zlarini artdi.

Men oxiri so'radim:

— Nima bo'ldi sizga, amaki?

— Hech narsa bo'lgani yo'q, Sarvarxon o'g'lim, hech narsa... — dedi u. Madorsiz odam ovoz chiqarib yig'layolmas ekan. Uning yig'isi borib-borib hiqichoqqa aylandi. Uni nuqul hiqichoq tutar, bir nima degisi kelardi-yu, aytolmasdi. Go'yo yurak-yuragining tubida qandaydir dard, o'kinch bor-u, bular uchalasi birdaniga tashqariga chiqqisi kelar, lekin chiqa olmay, hiqichoqqa aylanib ketar edi. U tutilib-tutilib zo'rg'a so'zlardi: — O'zim, shunday... bir nima esimga tushib ketdi.

IKKINCHI BOB

Dadam frontda edi. Uyda oyim, men, ukam, singlim qolgandik. Tirikchilik oyimning zimmasida edi. U kecha-yu kunduz tinmay ishlardi. Kunduzlari ko'pchilik qatori yelkasida ketmon, dalaga chiqardi, marza olardi, yer tekislardi, o'g'it sochardi. Kech-qurunlari uyga qaytib kelib, bizlarga qarardi, ro'zg'or ishlari bilan ovora bo'lardi: uy supurardi, sigir sog'ardi, sutni qo'shninikiga tegushikka olib chiqardi. Buning ustiga, mabodo biroz don-dun topilib qolgudek bo'lsa, uni qo'l tegirmonda yanchib, bizlarga ovqat qilib berishlari kerak edi. Qishloqda suv tegirmoni ham bor-u, biroq odamlarda unga olib borishga arziydigan g'alla yo'q edi. Bir kilo-yarim kilo bug'doy topilgudek bo'lsa, qo'l tegirmondayoq yanchib olishardi. Xususan, hozir, ko'klam paytida, qishloqda oziq-ovqat juda tanqis bo'lgani uchun kolxoz har kuni dalada — ish

boshida katta qozon qurib, bir mahal issiq ovqat qilib berardi. Ba'zi birovlar ovqat uchun o'zlari bilan birga bolalarini ham dalaga ergashtirib chiqishardi. Biroq bu bilan nafs orom olishi qiyin edi. Oyim bizlarni dalaga olib chiqmasdi, nega deganingizda, bizlar qishloqdagi eng to'q oilalardan hisoblanardik. Chunki donimiz bo'lmasa ham ikkita sigirimiz bor edi. Qatiq-sutga mo'l-ko'l edik. Ba'zi-ba'zida ukam bilan singlim non qo'msab yig'i ko'tarishardi. Hatto men ham oilada «esi kirib, katta bola» atalib qolgan bo'lsam-da, goho ukalarimga ko'rsatmay ko'zyoshi qilib olardim. Mabodo birortasi ko'rib qolgudek bo'lsa «dadamni sog'inganim uchun» yig'layotgan bo'lardim. Ana undan keyin dadam esimga tushib, yolg'ondakam yig'im rostakam yig'iga aylanib ketardi...

Mana bugun ham men har galgidek oyim ishdan kelgunlaricha somonxonada sigirlarga ovqat tayyorladim; jodida mayda qilib ikki bog' pichan qirqib, somonga aralashtirdim-da, og'ilxonaga olib chiqib, oxurlarga soldim. Sigirlarning tagini xas-kash bilan tozalab, yaltiratib supurib qo'ydim. Oyim har narsaning ozoda bo'lishini yaxshi ko'rardi. Undan tashqari, ayniqsa, bugun juda ishchan bo'lib ketganimning boshqa bir sababi ham bor edi, oyim daladan qaytib kelib, albatta bu ishlarimni ko'rib, bahri-dili ochilib ketadi. Oyimning ana shu bahri-dili ochilib turgan paytlaridan foydalanib, undan bir kosami-yarim kosami qatiq, ikki-uch dona qurut so'rayman. Oyim albatta beradi. Men ularni olib eski hammomga chopaman...

Bechora sovuqda tizzasini quchoqlab o'tirgandir...

Hamma ishlarni saranjom qilib, ukalarimni bog'chadan olib keldim. Bog'cha deganim — Unsin buvining uyi. U yerda yigirma-yigirma besh choqli bola to'planishardi. Ukalarimni sandalning chetiga o'tqazib,

dars tayyorlab o'tirgan edim, oyim ishdan qaytib keldi. Kech bo'lib, uy ichi ancha qorong'i bo'lib qolgan ekan, oyim kelishi bilan xuddi uyga nur oqib kirgandek bo'ldi. Birpasda ko'ngillarimiz ham yorishib ketdi, chuldirashib qoldik. Oyim chiroqni yoqdi.

— Sarvarxon bolam, kech bo'lib qoldi, sigirlaringga qara, — dedi oyim. — Poda ham kelib qolgandir.

Oyimning gapini ikki qilmay, podani kutgani chiqib ketdim. Qishloqda har kuni takrorlanadigan odat bu. Ertalab sigirlarni sog'ib, podachining oldiga solib beramiz, kechqurun podadan qaytgach, sog'ib molxonaga kiritib bog'laymiz. Oldiga topgan-tutgan yem-xashagimizni tashlab boqamiz.

Sigirlar keldi. Oyim ularni sog'di, sutini qo'sh-ninikiga olib chiqib tegushikka berdi. Oyim mayda-chuyda ishlarini qilib bo'lib, sandalga o'tirdi. Men uning avzoyini poylardim. Ko'rib turibmanki, oyim qilgan ishlarimdan xursand edi. Buni joylashib o'tirib olgach aytdi:

— Bugungi ishlaringdan xursandman, bolam, mollaringga qarabsan, uylarni yaraqlatib supurib qo'yibsan. Oyisining og'irini yengil qilgan azamatginamdan o'rgilay... O'qishlaring qalay, bolam?

— Yaxshi, — dedim.

Onaning ko'ngli bolada, bolaning ko'ngli dalada deb shuni aytar ekanlar-da. Men darrov gapni boshqa yoqqa burdim:

— Boya maktabdan qaytib kelayotib, A'zam ikkalamiz Akmal akamning oldiga bordik.

Oyim hayron bo'lib so'radilar:

— Akmal akang kim?!

— Kecha Eshmat akam aravada olib kelgan Akmal aka bor-ku... O'shaning oldiga.

— U kishining otlari Akmal ekanmi? Qayoqdan bildinglar?

— O'zlari aytdilar. Kitob so'rovdilar, bersak, bag'irlariga bosib yig'ladilar...

— Yig'ladilar?!

— Ha, yig'ladilar. Bizlar, amaki sizga nima bo'ldi, desak, shunday o'zim, esimga bir nima tushib ketdi, dedilar.

— Sho'rliq-ey, esiga bola-chaqasi tushib ketgan-dir-da, — dedilar oyim achinib. — Izzatulla aka ham xudo urgan odam. Bo'lmasa kasalmand bechorani sovuq hammomga joylashtiradimi?! Yeydigan narsasi ham yo'qdir hali?

— Yo'q.

— Ozgina qatiq bersam, olib borib berasanmi?

— Olib borib beraman.

Oyim xurmachada uvib turgan qatiqdan sopol kosaga to'ldirib quydi.

— Bir-ikkita qurut ham bering.

Bir-ikkita emas, besh-oltita qurut berdilar. Men orqamga burilib chiqib ketayotganimda, birdan chaqirib qoldilar:

— Hoy bolam, bu yoqqa qara!

Men, oyim aynib qoldilar shekilli, deb qo'rqqan edim, yo'q qo'limdan kosani olib, ustiga oq doka yopib, qaytadan qo'limga berdilar.

— Ma, ushla, kechasi sut-qatiqning yuzini ochiq olib yurmaydi, bolam. Yulduz ko'rsa, yomon bo'ladi.

Qo'limda kosa, cho'ntagimda qurut, jadal hammomga qarab ketdim. Ketib boryapman, ketib boryapman, butun diqqatim kosada. Yarim yo'lga yetganimda, ro'paramda bir qora sharpa ko'rindi. Bunday qarasam, Tatash jinni! Esi sal kirdi-chiqdiroq edi. O'zi ham nuqul yelib-yugurib yurardi. Yurganda ham tinch yurmasdi: o'ziga ma'lum, lekin boshqalarga noma'lum bo'lgan allaqanday bir ashulani xirgoyi qilib g'ing'illab aytib yurardi. Uning yotadigan tayinlik

joyi ham yo'q edi, istagan joyida yotib ketaverardi. Ust-boshi juldur, yupun. O'zi yigirma beshlarga kirib qolgan. Birovga zarari tegmasdi.

U yelib kelayotib menga urilib ketayozdi.

— Ho-o-o, kim bu, kim bu? — dedi u mening ustimga to'nib. Ovozi burnidan chiqdi chamamda.

— Men, Sarvarman, — dedim shoshib.

— Ho-o-o, qo'lingdagi nima?

— Qatiq.

— Ho-o-o, qani, — deb u qo'limdan kosani olib, yuzini ochdi-da, qatiqni shimira boshladi. Jon-ponim chiqib ketdi. Kosaga yopishdim.

— Bu senga emas, ber bu yoqqa!

— Ho-o-o, kimga bo'lmasam! Ayt, kimga?

— Akmal akaga, hammomda yotgan kishiga...

— A? U kishi yomon, yomon, ho-o-o... — dedi-da, qo'limga kosani qaytib berdi. — Ho-o-o, uyimni tortib oldi... Endi menga hech kim qatiq bermaydi, qatig'imni ham tortib oladi... Yomon, yomon...

Tatash jinni g'ingshib yig'lagancha, yelib ketdi. Men turib qoldim. Unga rahmim keldi. Lekin... bu-ku jinni! Endi, har kuni mana shu jinni yotadigan joyda yotgan Akmal akachi? Axir uning aql-hushi butun-ku? Shunday ekan, nima uchun u shunday tashlandiq, sovuq joyda yotishi kerak? Nima uchun?

Men bu savollarga javob topolmay, turib qolgan o'rnimdan jildim. Kosaga qarasam, ancha kamayib qolibdi. Rostini aytsam, Akmal aka «bu bola qatiqni ichib qo'yibdi» deb aytadigan bo'ldi, degan andishaga borib, ketimga qaytmoqchi ham bo'ldim. Biroq yana qandaydir boshqa bir kuch meni «boraver!» deb undagandek bo'ldi. Sal o'tmay hammomga yetib bordim va qop-qorong'i hammomning ichiga mo'ralab qichqirdim:

— Akmal aka!

Ichkaridan holsizgina:

— Labbay. Kim u? — degan tovush eshitildi.

— Men Sarvarman.

— Sarvar? Sarvarxonmisiz? Keling, o'g'lim.

Akmal akaning qayerda ekanini poxolning shi-
tirlashidan chamalab oldiga bordim.

— Mana, sizga qatiq olib keldim.

— O', ovora bo'psiz, o'g'lim, rahmat, — dedi u
minnatdorchilik bildirib. — Chirog'imiz ham yo'q.
Hay, mayli, bo'pqolar. Qani?

— Mana... Mana, qurut ham...

— Rahmat, o'g'lim, rahmat!

Akmal aka qorong'ida qatiqni shimirib ichdi,
qurutni esa to'rvasiga solib qo'ydi.

— Hali bittasi kelib, biroz g'alva qildi, Sarvarxon.
Nima deganini ham tushunmadim. Siz ko'rmadingizmi
uni, kim o'zi?

— Yo'q, ko'rmadim.

— O'zi sal g'alatiroq odamga o'xshaydimi?

— Bilmadim.

— Sarvarxon! — dedi bir mahal Akmal aka yana
menga. — Uylaringizda kim bor?

— Oyim, men, singlim, ukam. Boshqa hech kim...
Dadam armiyada. Nima edi?

— Hech nima, — dedi u biroz o'ylanib. Keyin kuldi.
O'zining ham qishlog'imizga kelib kulgani shu bo'lsa
kerak. Qorong'i bo'lgani uchun men uning basharasini
yaxshi ko'rolmadim. «Harqalay eti qochgan odamning
basharasi kulganda uncha go'zal bo'lib ketmasa
kerak», deb turibman ichimda. — Qiziq! Menga
idoradan yarim kilocha don berib yuborishibdi. Buni
nima qilishimga hayronman — qozonim bo'lmasa,
tovog'im bo'lmasa... Shuni oyingiz menga biror narsa
qilib berarmikinlar?

— Qilib beradi, amaki, oyim yo'q demaydi. Qo'l tegirmonimiz ham bor, — dedim quvonib.

— Agar, ortiqcha xizmat bo'lmasa...

— Yo'q, beravering...

Akmal aka sopol kosadagi qolgan qatiqni ham ichib, to'rvasidagi bug'doyni shildiratib bo'shagan kosaga ag'dardi.

Men kosani qo'limda ehtiyot tutib, Akmal aka bilan xayrlashdim.

UCHINCHI BOB

Uyga yetib kelsam, sandal atrofida Po'lat amakim bilan Eshmat akamlar o'tirishgan ekan. Oyim samovar qo'yish bilan ovora edi. Uyimizda bitta rux-samovarimiz bor edi. Oyim uni ahyon-ahyonda, faqat hurmatli mehmonlar kelgandagina qo'ymasa, boshqa paytlar doim tokchada turardi. O'zimiz choyni ko'pincha qora qumg'onda qaynatib ichardik. Po'lat amakim bilan Eshmat akamlar qishloqda bizlarga eng yaqin kishilar edi. Ular doim bizning hol-ahvolimizdan xabar olib turishardi.

Eshmat akamning foydasi ko'p tegardi bizlarga: oyim kuvi pishib, yog', suzma qilib, Eshmat akamdan shaharga berib yuborardi. Shaharda bobom ularni pullab, o'rniga bizlarga don-dun, choy-qand va boshqa kerakli narsalarni xarj qilib jo'natardi. Mana, bugun ham Eshmat akam bobomdan u-bu narsa olib kelgan ko'rinardi.

Aytganim keldi, men Eshmat akam bilan salomlashar ekanman, oyim sandal ustiga dasturxon yoza boshladi. Po'lat amakimni bugun maktabda ko'rgan bo'lsam ham, yana salom berib ko'rishdim.

Po'lat amakim, nazarimda sal noxushroq ko'rinardi. Salomimga pichirlabgina alik oldi-da:

— Akmal akaning oldidan kelyapsanmi? — deb so'radi.

— Ha.

— Shundoq degin... — dedi amakim dahanini ushlab. Nimadandir shubha qilayotgani bilinib turardi. «Bular Akmal akam haqida gaplashib o'tirishganda kelib qoldim shekilli», deb o'yladim o'zimcha.

— Qo'lingdagi nima?

— Kosa.

— Yo'q, ichidagisini aytyapman?

— Bug'doy.

— Bug'doy?! — dedi Eshmat akam taajjublanib.

— Qayoqdan olding? — deb so'radi oyim ham hayron bo'lib.

— Akmal akam berdi. Idoradan berib yuborishibdi.

— Senga nima uchun berdi?

— Oyingiz biron narsa qilib berolmasmikin... deb berdi. Men pishirib beradi, dedim.

— Voy, sho'rliq-ey, — dedi Eshmat akam.

Shu gapdan keyin Po'lat amakim ham, Eshmat akam ham anchagacha indamay o'tirishdi. Men qo'limdagi sopol kosani tokchaga qo'yib, uyning bir chekkasida o'ynab o'tirgan ukalarimning oldiga bordim. Po'lat amakim bilan Eshmat akam samovar qaynaguncha nimalarnidir kuyib-pishib gaplashib o'tirishdi. Men ularning gaplariga quloq solmadim. Oyim yosh bolalar kattalarning gapiga quloq solsa yomon bo'ladi, deganlar.

Bir mahal dasturxonga oyim uch-to'rt chaqmoq qand bilan bir buxanka non olib kelib qo'ydi. Dum-dumaloq bo'lka non! Non turganda na qand, na sariyog' ko'rinardi bizlarning ko'zimizga! Non! Ko'zlarimiz teshib boryapti dasturxonni. Biroq bizlar unga yaqinlasha olmaymiz. Yaqinlashsak, odobsiz bola

bo'lib qolamiz. Ana, bug'i burqirab rux-samovar ham keldi sandal yoniga.

— Qani, Sarvarxon, ukalaring bilan bu yoqqa kelinglar, — deb qoldi amakim. — Qani, kelinglar.

Ukalarim ayttirmasdanoq chopib borishdi. Men tag'in odobsiz bola bo'lib qolmay, deb milt-milt qilib oyimga qaradim.

— Senga nima bo'ldi? Eshitmaydigan bo'lib qolganmisan, Sarvar — dedi oyim menga, piyolalarni artayotib. — Amaking chaqiryapti.

Qatorga kelib o'tirdim.

Eshmat aka bo'lka nonni kesa boshladi. Odam qancha bildirmay desa ham, baribir bildirib qo'yar ekan. Shuncha o'zimni tutsam ham bo'lmadi. — Eshmat akam non to'g'rayotganda beixtiyor qult etkizib tupugimni yutib qo'ydim. Nazarimda, hamma eshitgandek bo'ldi. Non sal xomroq pishirilgan bo'lib, hidi xuddi bo'zanikidek anqib turardi! O'rtasi pichoqda kesilmay, uvalanib ketdi. Ukalarim bo'lsa sabrsizlik qilib gardishini talasha boshlashdi.

Po'lat amakimning ikki ko'zi dasturxonda bo'lgani bilan xayollari boshqa yoqda ekan:

— Chakki bo'pti, — dedi peshonasini tirishtirib.

— Nima chakki bo'pti? — deb so'radi Eshmat akam.

— Haligi odamni sovuq joyga joylashtirishganini aytyapman-da.

— Albatta... — dedi Eshmat akam ham pichoqqa yopishib qolgan uvoqlarni tozalayotib.

— Shu deyman, — dedi yana Eshmat akam biroz sukutdan so'ng, — Akmal akani boshqa bir issiqroq uyga joylashtirsak, Izzatulla aka bir nima demasmikan-a?

— Deyishga-ku, deydi-ya, — dedi Po'lat amakim ko'zlarini bir nuqtaga tikib. — Biroq shunday uy topi-

larmikin? Mana siz o'zingiznikini oling, jo'jabirdek jonsiz. Menikiga ham bo'lmaydi. Uyim bitta... Buning ustiga...

— Nima buning ustiga?

— Qamoqdan kelyapti deyishadi...

— Inson bolasi-ku!

— Qaydam... Oqsoqol kelsin-chi, har holda uni bu ahvolda qo'yib bo'lmaydi.

Oqsoqol deb raisni aytayotgan edi amakim.

Shu gapdan so'ng ular yana jim bo'lib qolishdi. Oyim bug'ini burqiratib choy quya boshladi Samovar qandaydir hazin kuyni chalayotgan kamonchidek tinmay shig'illar, uy ichini pistako'mir hidi tutib ketgandi, o'tirganlar og'ir sukutda chilp-chilp qilib non chaynab, issiq choy ho'plardilar.

— Aftidan, o'qimishli kishi ko'rinadi... Kecha A'zam ikkalang ancha gaplashibsanlarmi, Sarvar, — dedilar bir mahal Po'lat amakim.

— Ha, bordik. Nuqul kitoblarimizni ko'rib, bag'riga bosdi...

Bo'lgan gaplarni oqizmay-tomizmay aytib berdim. Po'lat amakim bilan Eshmat akamlar ikkalasi bir-biriga ma'noli qarashib, negadir boshlarini chayqashdi.

Oyim indamay o'tirardi. Ko'rib turibmanki, oyim musofir kishining ahvoliga juda achinyapti. Biroq nachora, qo'lidan hech narsa kelmaydi. Dadam bo'lganda boshqa gap edi.

— Qaysi kuni aravada kelyapmiz-u, — dedi Eshmat akam sovib qolgan choyini ho'plab, — ko'zi dalada bechoraning. Xuddi yosh bolaga o'xshaydi.

— Gaplashdinglarmi? — so'radi Po'lat amakim.

— Gaplashdik.

— Nimalar haqida?

— Nimalar haqida bo'lardi. O'zi muallim ko'rinadi chamamda. «Maktab bormi qishloqda? Qancha bola

o'qiydi?» — deb so'radi. — Maktab borlikka bor-u, biroq unda qancha bola o'qishini men qayoqdan bilay, aytolmadim...

Po'lat amakim miyig'ida kulib qo'ydi.

— Qo'lida qalin daftari bor... Bir nimalar yozgisi keldi shekilli, arava silkitib yozdirmadi, — dedilar Eshmat akam davom etib, — Qarsaqli soyidan o'tga-nimizda bir gala o'rdak uchib kelib suvga tushdi: «Ajoyib!», «Ajoyib!» deydi quvonib.

— Balkim yozuvchidir? — dedi Po'lat amakim jonlanib.

— Bilmadim.

— Yana nimalarni gaplashdinglar?

— Keyin gaplasha olmadik. Qorachiqdan o'tga-nimizda orqamizdan Izzatulla aka kelib qoldi. Qora yo'rg'asining dumi tugilgan, salom yo'q, alik yo'q, shuv etib, o'tdi-ketdi! «Bu kim?» — deb so'radi Akmal aka. «Buxgalterimiz», — dedim. «Dimog'i balandroq ekanmi?» — dedi u yana pichanga yonboshlab. Indamadim. Shu-shu u ham o'yga cho'mdi. Sal o'tmay yomg'ir savalab qoldi. Shinelimni yechib ustiga yopdim. O'zi ham sal kasalmandroq ekan...

Shu gapdan keyin ularning suhbatini uzilib, ancha mahalgacha indamay o'tirishdi. Sukutni oyim buzdi:

— Sarvarxonning bobosi boshqa hech nima demadilarmi, Eshmat aka?

— Yo'q, hech narsa demadi. Faqat, nevaralarimni sog'indim, bir ko'rib kelay desam, tirikchilikdan qo'lim tegmaydi, deydi. Bunday olib qaraganda, qishloqning ahvoli yomon deymiz-u, shaharniki ham maqtaydigan darajada emas ekan. Tong sahardan turib, zaborniyya non olish uchun sovuqda o'chiritta turishar ekan. Zaborniyyi yo'qlarga undan ham qiyin. Bozorda bir buxanka non yuz yigirma so'm-a!

— Ha, bu urush tugamay baraka bo'lmaydi, — dedi Po'lat amakim.

Gap mavzuyi boshqa yoqqa burilib ketdi. Eshmat akam bilan Po'lat amakim ancha vaqtgacha urush haqida, qishloq odamlarining ahvoli, frontga ketgan bir-ikkita yigitlardan anchadan beri xat kelmayotganligi to'g'risida gaplashib o'tirishib, o'rinlaridan tura boshlashdi.

— Eshmat aka, ertaga shaharga tushmaysizmi? — deb so'radi oyim.

— Yo'q. Mabodo shaharga berib yuboradigan narsang bo'lsa, tayyorlab qo'yaver, biriskun tushaman, — dedi Eshmat akam.

— Yo'q, boshqa narsa edi.

Eshmat aka eshik orqasiga tikka qo'yib qo'ygan qo'ltiq-tayog'igacha dik-dik sakrab bordi-da, uni qo'ltig'iga olib, Po'lat amakim bilan chiqib ketdi.

Oyim ukalarimga joy solib yotqizdi-da:

— Qani, Sarvarxon bolam, bu yoqqa yur-chi, — dedi va meni ergashtirib dahlizga chiqdi. — Menga qaraganda yengilroqsan, boloxonaga chiq!

— Nima qilaman?! — deb hayron bo'lib so'radim oyimdan. Bir chekkasi qo'rqib ham turibman. Boloxona ichi juda qorong'i. Keraksiz narsalar ko'p. O'rgimchaklar uya qurib tashlagandi.

— Bir qop bor. Menga olib berasan, — dedi-da, oyim meni ko'tarib, boloxonaga chiqarib yubordi. Men qorong'ida hech narsani ko'rolmasdim. Bo'sh bidon, eski beshik, siniq tuvak va shunga o'xshagan narsalarga qoqilib, taraq-turuq qilib yurardim.

— O'ng tomonda, burchakka tikka qilib qo'yibman. Topdingmi?

Bir mahal qo'lim qopga tegdi.

— Topdim!

— Tort bu yoqqa!

— Bu nima, oyi?

— Chor.

— Chor?!

— Olaver bu yoqqa...

Qopga yarim qilib chor tiqilgan edi. Chamamda, yigirma o'ttiz kilocha bor. Zo'rg'a ko'tarib, oyimga uzatdim-da, o'zim sakrab tushdim. Oyim bitta bug'doy boshoqni uqalab, yorug'ga tutib ko'rdi.

— Tillaga o'xshaydi. O'zimiz ekan bahori bug'doy. Ko'tarilgan xirmon o'rnidan shipirib olib kelgandim, yomon kunimizga yarab qolar deb.

Menga bu yog'i darrov ayon bo'ldi. Endi oyim sho'rlik kechasi bilan tinmaydi!

Aytganimdek bo'ldi. Oyim kechasi bilan uxlamadi: chorni kelida tuyib, kepchikda yelpib oqlab chiqdi.

Uyqum kelib qoldi, esnay boshladim. Oyim ham charchadi. Terlab ketdi.

— Bo'ldi, oyi, endi yoting, — dedim oyimga. — Qolganini ertaga qilarsiz, damingizni oling.

— Ertaga ishga borishim kerak, bolam. — Oyim peshonasidagi marjondek tizilib turgan terni qo'li bilan sidirib tashlab, supra yoza boshladi. — Hozir ozroq yorma qilib qo'yamiz. Ertaga ishdan ertaroq qaytib kelib, ovqat qilaman. Akmal akangni mehmon qilmasak bo'lmaydi, bolam.

Quvonib ketdim. Boya shuning uchun Eshmat akamlarga: «Ertaga uyda bo'lasizmi?» deyayotgan ekanlarda-da, deb o'yladim.

Oyim supra ustiga tegirmon toshini qo'ydi. O'q-log'ining bir uchini ushlab turdim. Ikkinchi uchini oyim tegirmon toshining chuqurchasiga tiqib aylantira boshladi.

TO'RTINCHI BOB

Maktabdan ozod bo'lib bolalarga ham qaramay, to'g'ri eski hammomga qarab ketyapman. Kechasi oyim qo'l tegirmon tortayotib: «Ertaga kechqurun Akmal akangni aytib kel, biroz o'tirib ovqatlanib ketsin. Eshmat akang bilan Po'lat amaking bilishadi, kecha gaplashganmiz», degandi. Men bo'lsam kechqurun emas, hozir ketyapman.

Kun ancha issiq edi. Osmonda hecham bulut ko'rinmasdi. Yerdan yengil bug' ko'tarilardi. U yerbu yerdan qushlarning vijir-vijir sayragani quloqqa chalinib qolardi. Ba'zi kungay joylarga, ariq bo'ylariga ko'k o'tlar chiqib qolgandi. Shularni ko'rib tabiatga hayron qolasan kishi. Akmal akaning qishloqqa kelganiga uch kun bo'ldi. U kelgan kuni rosa jala quygan edi. Kecha bo'lsa tanani junjiktiradigan izg'irin bo'ldi. Bugun esa — haqiqiy bahor. «Savur bo'lmay tavor bo'lmas», derdi Supabek otam ko'klam kunlari haqida so'z bo'la qolgundek bo'lsa. Hozir aprelning boshlari. Savur qaysi oyda kiradi? Qachon kunlar tavor bo'ladi? Bilmayman. Balki savur kirgandir. Chunki bugun kun juda yaxshi-ku!.. Mana shular haqida o'ylab ketayotib, eski hammomga yaqinlashib qolganimni ham sezmayman. Endi hammom tomonga burilmoqchi bo'lib turgan edim, kimdir birov: «Sarvarxon!» deb qichqirgandek bo'ldi. Zo'rg'a eshitdim. Eshitdim-u, atrofga alanglab qaray boshladim. Yuz metrcha naridagi bir tepachaning ko'katlar chiqib qolgan kungay tomonida Akmal aka o'tirardi. Qo'lida tayoqcha, tayoqchasini havoda o'ynatib meni oldiga chaqiryapti. O'sha tomonga burildim. Borsam, Akmal akaning kayfiyati tuzuk bo'lib, oriq yuzlaridan mamnunlik, tabassum izlari sezilardi.

— Keling, Sarvarxon.

— Assalomu alaykum.

— Vaalaykum assalom, katta yigit bo'ling, — dedi u kishi. Uvadasi chiqib ketgan fufaykasining yoqasini ochib, ko'ksini oftobga toblab o'tirgan ekan. Kun issiq bo'lsa ham boshidan quloqchinini olmapti. Ikki chakkasidan chiqib turgan behol-bemajol sochlarini ko'rib, kal bo'lsa kerak deb o'yladim. U qo'lidagi tayoqchasi bilan yer cho'qilab o'tirarkan, oftobga bir ko'zini qisib qarab, gapida davom etdi: — Mana, bahorga ham eson-omon yetib oldim. Xuddi uyimga, bola-chaqalarim oldiga yetib olgandek xursand bo'lib o'tiribman.

— O'g'lingiz ham bormi?

— Siz tengi o'g'lim, undan ikki yosh kichik qizim bor...

— Oti nima o'g'lingizni? — deb so'radim.

— Farhod! — dedi u kishi yurak-yuragining tagidan chiqarib. — Siz necha yoshga kirdingiz, Sarvarxon?

— Bu yil o'n beshga kiranman.

— Mening Farhodim ham bu yil o'n beshda. Men ketganimda sakkiz yoshda edi.

Akmal aka mening bo'y-bastimga qayta-qayta suqlanib boqar, osmonda uchib ketayotgan qushlarga qarab, allaqanday bir ashulani xirgoyi qilar edi. Men bo'lsam, uning ust-boshiga qarab achinar edim. Oyog'iga o'rab-chirmab qo'ygan latta-puttalar kelganidan beri hali yechilmagan bo'lsa kerak. Shu yupun ust-bosh bilan sovuqda... hazilakam gapmi? Ko'rpa-to'shagi bo'lmasa, shaldir-shuldur poxol ustida ag'anab yotsa!

Ichimdagi bu gaplar beixtiyor tashqariga chiqib ketdi:

— Akmal aka, sovuq yemayapsizmi?

— Yo'q. Men borib kelgan joyda hozir o'ttiz besh-qirq daraja sovuq. Bu holva-ku, u sovuqlarning oldida.

— Qayerga borgansiz?

— E, so‘ramang, o‘g‘lim, siz bu gaplarni bilmaganingiz ma‘qul. Xo‘sh, maktabdan kelyapsizmi?

U gapni boshqa yoqqa burib yubordi. Men bo‘lsam uning qanday qilib bola-chaqalarini tashlab, shunday sovuq joyga borib qolganini bilishni istardim. Shunday bo‘lsa ham istar-istamas javob berdim:

— Ha, maktabdan. Hozirgina ozod bo‘ldik.

— Barakalla. Adabiyotni yaxshi ko‘rasizmi, o‘g‘lim?

— Yaxshi ko‘raman.

— Qanday kitoblarni o‘qidingiz?

Tutilib qoldim. Bunday o‘ylab qarasam, shu yoshgacha birorta kitobni boshidan oxirigacha o‘qib tushirmagan ekanman. Faqat o‘qish kitoblaridan, darsliklardan o‘qib, kitob o‘qidim, deb yurgan ekanman. Akmal akaga gapni ochig‘ini aytib qo‘ya qoldim.

— E, bu ishingiz bo‘lmaydi, Sarvarxon. Adabiyotni yaxshi ko‘rasiz-u, kitob o‘qimaysiz. Bu qanaqa gap? Adabiyot o‘qituvchilaringiz qanaqa odam?

— Tuzuk. Menga amaki bo‘ladi, — dedim sal maqtanibroq.

U kishi «yaxshi» deb biroz indamay turdi-da, keyin meni yana savolga tutdi:

— Qanday ertaklarni bilasiz?

— «Uch yolg‘onda qirq yolg‘on»ni, undan keyin «Ur to‘qmoq»ni...

— «Tohir va Zuhro», «Alpomish», «Ravshanxon» dostonlarini-chi?

— Nomlarini eshitganman-u, lekin o‘zini o‘qimagman.

— Maktabda kutubxonalariningiz yo‘qmi?

— Bor. Biroq kutubxonada u kitoblar yo‘q-da.

— Agar sizga turli hikoya va dostonlar so‘zlab bersam, eshitasizmi? — dedi menga sinovchan nazar tashlab.

— Siz ularni bilasizmi?

— Ha, bilaman, — dedi Akmal aka nimanidir o'ylab. So'ng atrofga qandaydir havas bilan boqdi-da, keyin menga qarab jilmayib gapida davom etdi: — Bo'lmasa, bunday qilamiz, Sarvarxon. Men sizga hamma bilganlarimni aytib beraman. Har kuni bittadan. Siz menga qishlog'ingizni tomosha qildirasiz, dalalarga olib chiqasiz. Bo'ptimi?

— Bo'pti! — dedim men sevinib.

— Lekin shu shart bilan: o'zingiz ham kitob o'qiysiz, shundoq qilmasak, bo'lmaydi. Men juda qattiqqo'lman, tekshirib turaman, maylimi?

— Mayli!

— Yashang! Unday bo'lsa, hozir bitta ertak aytib beraman.

Aftidan, u kishi meni yonidan uzoqlashtirgisi kelmas, birpas bo'lsa ham birga gaplashib o'tirishimni istar, menga bo'lsa ertak eshitish qiziq tuyular edi. Uyimizda qiladigan ishlarim ko'p bo'lsa ham, men astoydil ertak eshitishga qaror qildim.

— Xo'p, aytaman, — dedi-da, Akmal aka joylashib o'tirib olib, birpas o'yladi. — Xo'sh, qaysini aytsam ekan? Mayli, bugun «Ravshanxon»ni ayta qolay.

Akmal aka ko'kraklarini ushlab, bir yo'talib oldida, «Ravshanxon»ni boshladi. Men uni juda kamgap kishi ekan, deb o'ylagandim. Yanglishgan ekanman. Shunday sayrab ketdiki, naq og'zim ochilib qoldi! Dushmanlar haqida, Qoraxonning qilmishlari, odamlarga muomalasi haqida so'zlaganda ko'zlari o't bo'lib chaqnardi. Yonboshlab yotgan yeridan turib ketib, g'azab va nafrat bilan to'lg'anardi. Nimjon qo'llarini harakatga keltirib, o'ng qo'lidagi tayoqcha bilan yerni urib-urib qo'yganini o'zi ham bilmay qolardi. Gap Ra'vshanbekka kelganda, u shu qadar mehri toshib, chiroyli gapirardiki, asti qo'yavering! Men qotib ting-

lardim. Hamma voqealar go'yo ko'z o'ngimda bo'layotgandek tuyulardi. Go'yo Ravshan biz yashayotgan Qarqarali qishlog'i atrofidagi Sorajriq dalasidan ot o'ynatib chopib o'tib ketayotgandek va uning uchqur oti Qorachiq degan soyimizdan suvlug'i bilan suv ichib turgandek, G'irko'k otda oppoq soqolli, nuroniy bir chol Go'ro'g'li bobo qatorida qirqta navkari bilan bizning Qo'shtepamizdan yo'rtib o'tib ketayotgandek, har bir ot tuyog'ini izi xuddi qozoq ovulidagi tashlandiq o'choq o'rnidek bo'lib ko'rinib ketdi menga.

Ta'rif gali Ravshanga kelganda bir necha marta ko'rganim Turkistonning iflos bozori ko'z oldimga keladi. Go'yo Ravshan bozorda: «Anav turgan un bozori, Qo'qib yotgan jun bozori. Qalpoq bozori qaydadir?..» deb, Zulxumorni so'roqlab yurgandek bo'lardi. Oltita botir o'g'lidan ayrilib, ko'zlari o'yilgan mushtipar onaning faryodini Akmal aka alohida ohang bilan, dard bilan aytdi. Tomog'imga bir narsa kelib tiqilgandek bo'ldi. Ko'zlarimda beixtiyor yosh aylana boshladi. Go'ro'g'li bobo siymosida ko'zlarimga o'z bobom ko'rinib ketdi. Bizlarni ko'rib kelay desa, tirikchilikdan qo'li tegmay yurgani esimga tushdi. Go'ro'g'li boboning nabirasi Ravshanni — jigarporasini qidirib kelayotganini aytganda, Akmal aka go'yo fig'on qilayotgandek bo'ldi nazarimda. Bilmadim, o'zining o'g'lini, qizini izlab kelayotgani, lekin qancha yo'l yursa ham ularga yetolmayotgani esiga tushib ketdimikin?

Nihoyat, u charchadimi yo ko'z yoshlariga barham bergisi keldimi:

— Mulla Sarvar, endi bu yog'ini ertaga eshitasiz, — deb kir dastro'moli bilan ko'zlarini artdi. Keyin qorong'i dunyodan yorug'likka endi chiqqan kishidek ko'zlarini qisib, atrofqa qarab qo'ydi.

Quyosh botishiga terak bo'yi qolibdi. Gaplashib o'tirib, vaqtning qanday tez o'tib ketganini ham sezmay

qolibmiz. Akmal aka tayog'iga suyanib, o'rnidan tura boshladi.

— Endi, Sarvarxon, siz ham uyga borib biroz dam oling. Men ham birpas yonboshlay. Kun ham ancha mahal bo'lib qolibdi, — dedi Akmal aka va fufaykasining yoqasini sal qimtib qo'ydi. — Kun ham sal salqin tortib qolibdimi?

— Ha. Izg'irin turdi.

— Qani, ketdikmi?

— Akmalxon aka, oyim aytdilarki, siz bugun biznikiga mehmon bo'larmishsiz.

— Mehmon bo'larmishman?!

— Ha. Men sizni olib ketgani keluvdim.

U birpas indamay turdi-da:

— Rahmat. Borardim-u, biroq biroz tobim qochibroq turibdi.

Uning bu javobi menga bahona qilayotgandek tuyuldi. Men unga:

— Sizni olib ketmasam, ketmayman! — deb turib oldim.

— O'b-bo', mulla Sarvar-ey, — deb kuldi Akmal aka. — Hay, bizdan boshqa yana kimlar bo'ladi?

— Po'lat amakim bilan Eshmat akam.

— Shundaymi? Bo'lmasa, sizning so'zingiz yerda qolguncha, shaytonning bo'yni uzilsin, mulla Sarvar. Bo'pti. Borganim bo'lsin.

BESHINCHI BOB

Bizlar uyga yetay deb qolganimizda Tatash jinni odatdagi xirgoyisini qilib oldimizdan yelib o'tib ketdi. U uchrashgan odami bilan tuppa-tuzuk so'rashardi. Bu gal esa, yonimda Akmal akamlar bo'lgani uchun bo'lsa kerak, so'rashmadi... Akmal akaning qishloqqa kelishi faqat ikki-uchta odamga yoqmadi nazarimda.

Ularning biri Izzatulla aka bo'lsa, ikkinchisi Tatash jinni edi. Tatashga nima uchun yoqmagani ma'lum bizga. Chunki u tashlandiq hammom ichidagi o'rnini egallab qo'ygandi. Ammo, Izzatulla akaga nima uchun yoqmadi — bunga mening aqlim yetmasdi.

Uyga kelganimizda, oyim ham endi ishdan qaytib kelib, o'choqqa olov yoqayotgan ekan. Akmal aka bilan so'rashib, sandal chetiga ko'rpacha yozdi. Akmal aka bo'lsa oyog'idagi chirmalgan latta-puttalarga qarab, o'tirolmay uyalib turib qoldi.

— O'tiring, mehmon, bemalol o'tiravering, — dedi oyim. — Sarvarxon, Akmal akang bilan gaplashib o'tiringlar, men choy-poyga qaray. Hozir Po'lat amaking bilan Eshmat akang ham kelib qoladi.

Oyim tashqariga chiqib ketdi. Akmal akam sandalda o'tirib, uyimizga nazar soldi. Uy anjomimiz maqtaydigan darajada emasdi. Devorlari qachonlardir bir marta oqlangan-u, hozir ba'zi joylarining ohaklari ko'chib tushgan, ayniqsa, deraza tagidagi devor sandalga o'tirganlarning orqasi surkalaverib qora shuvog'i chiqib ketgandi. Uyimizning o'rtasida ustun, ustunga kichkina taxtacha qoqilib, uning ustiga uchinchi chiroq qo'yilgandi. Chiroq hali yoqilmagani uchun uy ichi nim qorong'i edi. Uy ichidagi ikkita katta taxmonga bittadan katta sandiq qo'yilib, ustiga ko'rpa-to'shaklar taxlanib qo'yilardi. Ro'paradagi devorda to'rtta tokchamiz bo'lib, bu tokchalarda maydachuyda uy anjomlari turardi. Tokchalardagi ko'zga yaqqol tashlanib turgan ikkita narsamiz bor bo'lib, biri — patefon, ikkinchisi — dutor edi. Ikkalasini ham dadam urushdan oldin sotib olgandi. Dadam shunaqa narsalarga o'ch edilar. O'zlari dutor ham chalardilar. Hozir esa hech kim bular bilan shug'ullanmasdi. Dadam frontga ketganlaridan buyon dutorga ham hech kim qo'l urmagandi. Oyim unga qizil satindan

g'ilof qilib, ehtiyotlab saqlardi. Biroq patefonni men ahyon-ahyonda ukalarimga qo'yib bergan bo'lib, eshitib turardim.

Akmal aka ham mana shu ikki narsani ko'rdi-yu, tikilib qoldi.

— Dutor chala olasizmi, — deb so'radim men.

— Bir mahallar chalardim, — dedi u xo'rsinib.

Men o'rnimdan turib, dutorni olib kelib berdim. Akmal akam avval mening yuzimga, keyin eshik tomonga bir qarab qo'ydi, dutorni asta g'ilofidan sug'urib olib, aylantirib tomosha qila boshladi.

— Yaxshi dutorga o'xshaydi, — dedi Akmal aka. — Iplarini bo'shatib qo'yish kerak edi.

Qarqaralida tor deyishadi. Akmal aka ip der ekan. Dutorni qo'lga olib, quloqlarini burab sozlay boshladi.

— Qani, mulla Sarvar, nimani chalib beray? — dedi-da, qandaydir bir ohangni bir-ikki marta chertib chalib ko'rdi. — Esdan chiqib qolibdi. Ilgari tuzuk chalardim.

Oyim kirib, bizlarga bir qaradi-yu, e'tibor bermay taxtacha ustida turgan chiroqni yoqdi. Uy ancha yorishib qoldi. Shu mahal Akmal aka qandaydir bir yengil kuyni chala boshladi. Boya ataylab o'zini bilmaydiganga olib o'tirgan ekanmi, sho'x kuy uyni yangratib yubordi. Oyim ham ustunga suyanganicha tinglay boshladi. Birozdan so'ng kuy pasayib, asta-sekin «Munojot»ga aylanib ketdi. Uy ichi g'amgin kuy bilan to'ldi. Bu kuy har kimga o'z g'am-g'ussasini eslatdi shekilli, har kim o'z xayoli bilan band bo'ldi. Masalan, oyim dadamni o'ylayotgan bo'lsa kerak. Akmal aka esa bola-chaqalarining oldiga ketayotgandek yuzlariga tabassum qo'nib, kuy ohangiga asta tebranar edi. Men goh oyimga qarardim, goh Akmal akaga... Dadamning dutori tilga kirgandan, shu dutordan kishini maftun qiluvchi shunday sehrli sado chiqayotganidan nihoyatda xursand edim. Nazarimda, uyimizga kuy

bilan birga fayz kirgandek bo'ldi. Akmal aka endi boshqa kuyga o'tib ketdi. Dutor chalishni hech ham unutmabdi. Qo'lida dator biram sayrardiki... Ko'z oldimda nuqul o'zimizning dalalar, ko'm-ko'k o'tloqlar, o'tloqlar ustida vijir-vijir sayrab, bir joyda qanot silkib turgan so'fito'rg'aylar, sakrashib o'ynab yurgan jajji uloqlar, barra qo'zichoqlar kelardi. Men ham o'zimni ana shu dalada, ana shularning o'rtasida yurgandek sezardim...

* * *

Eshikdan salom berib Po'lat amakim bilan qo'ltiqtayog'ini do'q-do'q bosib Eshmat akam kirib keldi. Akmal aka ko'ksiga qo'lini qo'yib o'rnidan turmoqchi edi, Po'lat amakim qo'ymadi:

— O'tiravering, o'tiravering, mehmon. Bu o'z uyimiz. Qani, xush ko'rdik, mehmon.

— Xushvaqt bo'ling, — dedi Akmal aka ham. — Qalay, tinch-omonmisizlar?

— Shukur.

Shu ikki o'rtada bug'i burqirab rux-samovar kirib keldi. Oyim dasturxon yozib, uch-to'rt chaqmoq qand, katta bir buxanka non, tarelkada yog' olib kelib qo'ydi-da, o'zi ustunga suyanib o'tirib, choy quya boshladi. Eshmat aka non ushatib, mehmonni choyga qistadi.

— Olib o'tiring, mehmon.

Bir-bir piyola choy ichilguncha hech kim hech nima demadi. Aftidan ular gapni nimadan boshlashni bilmasdilar. Eshmat akam Akmal akamning yonida kigiz ustida cho'zilib yotgan dutorga ajablanib bir qarab qo'ydi. Chunki o'zi shunday ahvolga tushgan odam dator chalib, vaqtixushlik qilishi g'alati edi. So'ng, mehmonning ko'ngliga kelmasin, dedi shekilli, o'zini o'nglab olib, dilidagi gap mavzuyini o'zgartirdi.

— Xo'sh, mehmon, gapirib o'tiring, — dedi Eshmat akam. — Qaysi kuni aravada kelayotib tuzukroq gaplasha olmadik ham. Qayerdan bo'lasiz? Qayerdan kelyapsiz?

Akmal aka issiq choydan bir ho'plab oldi-da, boshidagi uvadasi chiqib ketgan quloqchinini yoniga olib qo'ydi. Sochlari xuddi terlama kasalidan tushib, qayta chiqqandek behol-bemajol edi. Sandal issig'idanmi, yo choy ichgani uchunmi, yo Eshmat akamning bergan savolidan qiynalibmi, boshidan, peshonalaridan marjon-marjon ter quyila boshladi. Akmal akamlar fufaykasining cho'ntagidan eski dastro'molini olib, terlarini artarkan:

— Toshkentlikman, mullaka, qamoqdan kelyapman, — dedi.

Hammamiz jim bo'lib qoldik. Bu jimlikni yana Akmal akaning o'zi buzdi:

— O'ttiz sakkizinchi yilning dekabrda uydan olib chiqib ketishgan edi, mana, hademay yetti yilcha bo'lib qoldi.

— Nimaga qamashdi?

— Tuhmat qilishdi, mullaka, — deb chuqur xo'r-sindi u. — Odamlar, o't balosidan, suv balosidan saqla, deyishadi. Tuhmat balosi undan ham yomon ekan, mullaka. Tuhmat balosiga duch bo'lgan odam ham o't balosida qovurilar ekan, ham suv to'fonida omonsiz oqar ekan.

— Bu to'g'ri gap! — dedi Eshmat aka.

Eshmat akamning bu gapi dalda berdi shekilli, Akmal aka birpas o'ylab, go'yo bir narsadan ko'ngli qolgan kishidek basharasini bujmaytirib gapira ketdi.

— Toshkentda bir katta maktabning direktori bo'lib ishlardim, mullaka. O'zim adabiyotchiman. Bilibmi, bilmaymi, ishqilib, menga o'z shogirdim xiyonat qildi.

— Shogirdingiz?!

— Ha, shogird bo'lganda ham eng yaxshi ko'rgan shogirdim, — Akmal akaning ovozi titrab ketdi. — Bir bechora: «Kuchuk asrab it qildim, u boldirimdan qopdi», degan ekan. Men ham shunga o'xshab unga bilim berib mulla qildim, u esa meni qamatdi.

— Qanday qilib?

— Boshidan gapirib bermasam tushunmaysiz, mullaka, — dedi-da, Akmal aka choydan bir ho'plab, gapida davom etdi: — Men hali aytganimdek, katta maktabda adabiyotdan dars berardim. Hatto ismini tilimga olishga jirkanaman, Orif degan bir bola o'zini menga juda yaqin tutib yurardi. O'ninchi sinfni ham o'z qo'limda tugatdi. So'ng o'zim tepasida turib dorilfununga kiritib qo'ydim. Dorilfunun yillari ham u meni unutmadi, bordi-keldi qilib turdi. Xullas, o'qishni tugatgandan keyin ham men uni o'zimizning maktabga chaqirdim. Biroz vaqt o'tgach, maorifdagilar meni maktabga direktor qilib tayinlashdi. Men esa o'z o'rnimga Orifni adabiyot o'qituvchisi qilib oldim. Bilganlarimni undan ayamadim. Avaylab parvarish qildim. Odamlar uni maqtay boshladilar. Men unga, odamlarning maqtoviga uchib ketmasin, deb pedsovetda ustozlik nasihatimni qildim. Do'st bo'lib yuziga kamchiliklarini shartta-shartta aytdim. Hay, pedsovet o'tgandan so'ng ham u menga ilgariyidek muomala qilib turdi. Biroq negadir mendan uzoqlashib ketayotganini ko'nglim seza boshladi...

Gap shu yerga kelganda Akmal aka to'xtab, chuqur tin oldi. Keyin, go'yo bir nimani aytolmayotgandek, atrofga alanglab qo'ydi.

Po'lat amakim, chamasi yosh bola bunaqa gaplarni eshitmayoq qo'ya qolsin, dedimi, ishqilib, meni imlab oldiga chaqirdi-da, qulog'imga shivirladi:

— Uyda maxorka xaltam qolib ketibdi. A'zamga aytsang, topib beradi. Chopib chiqib shuni olib kel.

Men noiloj o'rnimdan turdim. Po'lat amakimning maxorka xaltasini ko'tarib kirgan paytimda hamma chuqur o'yda o'tirardi...

— Qamashdimi-ya! — dedi Po'lat amakim, go'yo Akmal akamning turmadan bo'shab kelayotganini unutmidek. — Shunga-ya?..

Men oradan nima gap-so'zlar o'tdi, nima uchun Akmal akani qamashdilar ekan — eshitolmay qolgan edim.

...Shu gapdan keyin go'yo qimir etishsa yetti yillik turma og'irligi ustlariga kelib tushadigandek, sandalda o'tirganlarning birortasi ham g'ing deb og'iz ochmay, jim qoldilar. Qachon turib chiqib ketganini bilmayman, bir mahal oyim ikki qo'lida ikki kosa yorma go'ja ko'tarib kirib keldi. Men ham o'rnimdan turib, oyimga qarashdim. Hamma ovqat bilan ovora. Men Akmal akamning ovqat ichishini zimdan kuzatardim. Nazarimda, u kishi ovqatni faqat ovqat bo'lgani uchungina ichmasdi. Balki bu qoshiqda totmagan ta'mni keyingi qoshiqda sinamoqchi bo'lgandek, ketma-ket ichar va yuzlarida qandaydir mamnunlik kayfiyati mavjud edi. Nihoyat, odamlar qatori ichib bo'lib, ichidagi gapni tashqariga chiqarib qo'ya qoldi:

— Shukur, shukur, rahmat! — deb oyimga bosh silkib minnatdorchilik bildirdi.

Oyim o'rnidan turib:

— Yana ozgina quyib beray, — dedi.

— Bas, yetadi, — dedi Akmal akam kosasini ushlab. — Rahmat!

Kosalar yig'ib olinib, fотиha o'qilgach, sal o'tmay, yana bug'i burqirab rux-samovar kirdi.

Po'lat amakim go'yo Akmal akamning yuzini aniqroq ko'rgisi kelgandek ustundagi chiroqni san-

dal ustiga olib qo'ndirdi, odamlarning yuzlari bilan birga dillari ham yorishib ketgandek bo'ldi. Birinchi bor qishloqqa kelganda Akmal akamning yuzi ozg'in, basharasi juda sovuq ko'ringan edi menga. Hozir ham o'sha ahvoli, o'sha ozginligi-yu, lekin endi ancha mehribon va jozibali bo'lib ko'rinib ketdi mening ko'zimga. Shu sababdan bo'lsa kerak, gapirgani sayin yana gapirsa ekan, deb o'tirardim men o'zimcha. Nazarimda, u kishi bilmaydigan gap, u kishi qilolmaydigan ish yo'qdek ko'rinardi.

— Odamning boshi toshdan ham qattiq bo'larkan, — dedi bir mahal Eshmat akamlar. Lekin u kishi nimani nazarda tutib shunday dedi, o'zi frontda ko'rgan qiyinchiliklarinimi, yo Akmal akamlarning boyagi gapini eslabmi, men payqay olmadim.

— Butunlay bo'shatildingizmi? — deb so'radilar keyin Po'lat amakimlar.

— Ha, butunlay hisob, — dedi Akmal aka.

— Bu yerga kelganingiz haqida bola-chaqangizga xat yozdingizmi?

— Yo'q.

— Nega?

— Ha, endi... — dedi u yerga qarab. — Esonchilik bo'lsin-chi! Avval sal o'zimga kelib olay, keyin xat yozish qochmas.

— Bu gap ham to'g'ri, — dedi Po'lat amakim.

— Xat yozsam, onasi kelolmasa ham, Farhod degan o'g'lim bor, Sarvarxon tengi, albatta keladi. Tag'in meni bu ahvolda ko'rib...

— Ha, to'g'ri, sal-pal dam-pam oling, — dedi Po'lat amakim. — Keyin.

Ular shu gapdan keyin yana jim bo'lib qolishdi. Men hammaga bir-bir sinovchan nazar solib chiqdim, oyimlar ustunga suyanib, o'ylanib o'tiribdi. Eshmat akamning yuzida negadir g'azab bor. Po'lat amakim

bo'lsa sukutda. Akmal akam chiroqqa tikilib o'tiribdi. Chiroq atrofida bir parvona qilt-qilt qilib uchib yurardi. Men Akmal akaning gapini bo'lib yuborgan shu bo'lsa kerak, deb o'ylab, uni endi tutib olmoqchi bo'lgan edim, Akmal aka oriq qo'llari bilan bilagimni ushladi-da:

— Tegmang, o'g'lim, — dedi ovozi titrab. — Biz shunga ham zor edik. Uchgan qushni qachon ko'rar ekanmiz deb orzu qilardik. Tegmang jonivorga...

Men bema'ni harakatimdan uyalib ketdim.

— Mana sizga odamgarchilik, mullaka, — deb Akmal aka Po'lat amakinga qaradi. — Shogirdimiz bizga mana shunday «xolis» xizmat ko'rsatdi. Esingizda bo'lsin, mullaka, tuhmatchi odam o'zi tuhmat qilayotgan odamining yuziga tik qarayolmas ekan! Qiziq, sen birovga do'stim, yaqinim deb nasihat qilsang-da, boshqa bir dushmaning uni ko'klarga ko'tarib maqtasa, nima uchun o'rtada sovuqchilik tushib qoladi? Nima uchun har kuni aytganini qilib yurgan mendan, bir kun aytganini qilgan begona yaqin bo'lib qoldi u oqpadarga! Nima uchun ba'zi bir yaqin kishilar, og'aynim o'ssin-unsin, demaydi, aksincha, biron martabaga erishsang, u senga dushman bo'lib qoladi? Nega axir, mullaka?..

O'rtaga yana og'ir sukunat cho'kdi. Boshqalarni bilmadim-u, biroq mening qulog'im tagida Akmal akamning so'zlari xuddi aksi sado kabi jaranglardi. «Nega, mullaka! Nima uchun axir! Nega, mullaka! Nima uchun axir!...»

Allamahol o'tgach, Po'lat amakim Akmal akamga taskin bera boshladi:

— Xafa bo'lmang, mehmon. Afsuski, shunday iflos odamlar yo'q emas oramizda. «Yomonlik bo'lmay, yaxshilik yo'q» deyishadi. Mana, kechagina siz qahraton qishni ko'rib kelibsiz. O'zingiz

aytyapsizki, uchgan qushga zor edik, deb. Bugun esa, mana, bahorni ham ko'rib o'tiribsiz, shunday emasmi?

— Shunday, mullaka, shunday.

— Shunday bo'lgandan keyin, erta-indin yoz ham keladi.

— Shunday, mullaka...

Akmal aka sal asabidan tushdi. Eshmat akam choy uzatdi. U choy ho'plab o'tirib boshini chayqab kuldi.

— Qiziq, o'zim u yoqda ne kulfatda yuribman-u, bir kuni tush ko'ribman, mullaka, — dedi so'ng davom etib. — Tushimda Toshkentga qaytganmishman. Yetib kelib, shundoq poyezddan tushibman-u, to'g'ri o'zimizning maktabga boribman. Borib, yana to'g'ri o'z idoramga kiribman. Idora jihozlari xuddi o'zim ishlab turgan davrimdagidek — o'zgarmabdi. To'rda — mening o'rnimda Orif gazeta o'qib o'tirgan ekan. U mening kirib kelganimni payqamabdi. Men uning oldiga borib yo'taldim. U yuzidan gazetani olib, qotib qoldi. «Tur o'rningdan, ablah! Haqiqiy direktorning o'zi keldi!» dedim. U bo'lsa qaltirab-titrab: «Domlajon, xo'p, xo'p, xo'p», deb orqasi bilan tisarilib, eshikdan sitilib chiqib ketdi. Men asta borib, o'z stolimga o'tirdim. Yugurib kotiba ayol kirdi. Men bilan ishlagan kotibaning o'zi. U meni ko'rdi-yu, quvonganidan yuzlarida nur balqib: «Voy, domlajon!» deganicha, yugurib zalga chiqib ketdi va: «Hoy, domla keldilar, domla keldi!..» deb jar sola boshladi. Birpasda direktor xonasi eski yor-jo'ralar bilan to'ldi. Ular bilan galma-gal quchoqlashib ko'rishayotganimda uyg'onib ketdim.

— Yaxshi tush, — dedi Po'lat amakim. — Yaxshi tush ko'ribsiz. Bola-chaqangizning oldiga qaytib borar ekansiz, domla.

Eshmat akamning ba'zan shartta gapirib yuboradigan odati bor. U boyadan beri indamay qovog'ini solib o'ylab o'tirgan edi, birdan so'rab qoldi:

— Mehmon, gapingizga qaraganda, anchagina yor-do'stlaringiz bor ko'rinadi. Sizni qamoqqa olganlarida indamay qarab turaverdilar mi ular?

— Nima qila olishardi, hamma gapirib jon kerak...

— To'g'ri gap, — dedi Po'lat amakim, — ba'zan shunday voqealar ham bo'lib turadi, hatto yaxshi odamga gap tegayotganini ko'rib tursa ham, ustiga ustak agar bitta kattaroq odam chiqib yomonlab qolsa, bas, ba'zi yaqin do'stlaring ham unga qo'shilib yomonlayveradi seni.

— To'g'ri, mullaka, aksari do'stlarim shunday chiqdi, — dedi Akmal aka. — O'z jonlari kerak bo'lib qoldi.

— Lekin o'z joni deb jonajon do'stining yuziga oyoq qo'yish kerakmi? Ba'zi do'stlar bor, do'sti uchun zahar yutadi-ku, jon beradi-ku! — deb Po'lat amakim sal qizishib ketganini o'zi sezib qoldi shekilli, birpas jim bo'lib, so'ng yana davom etdi. — Yomon do'st misoli ko'lanka — quyoshli kunda qochsang ham qutulolmaysan, bulutli kunda izlasang ham topolmaysan!

— Juda aqlli gap aytdingiz, mullaka, — dedi Akmal aka va Po'lat amakimni birinchi marta ko'rayotgandek tikilib qoldi.

— Men bu gapni o'zim to'qiganim yo'q, domla. Bu gap qozoq shoiri Oboyniki.

— Juda dono gap ekan, — dedi Akmal aka nimanidir o'ylab. — Dunyoda aqlli odamlar ko'p o'tgan. — Ularning gapini gapirsang, darding yoziladi, mo'ljalingga to'g'ri borib tegadi — alamdan chiqasan. Mana, hazrati Navoiyni oling:

Nihoniy igna sanchar yorlardin
Yashurmay nayza sanchar yovlar ortiq.

Qarang, naqadar go'zal, naqadar dono gap! Xuddi Navoiy o'zi mening nomimdan Orifga aytgandek.

— O'tkir, o'tkir! — deb tasdiqladi Po'lat amakim ham.

Ular bu gapning mazmunini har qaysisi o'zicha chaqib, o'yga berilib o'tirganlarida, eshik taraq etib ochilib, ichkariga bir odam kirib keldi. Bu — Izzatulla aka edi. U bo'sag'adan hatlab kirdi-da, qaqqayib turib qoldi. Na salom bor, na alik. Uydagilar uning ogohlantirmasdan to'satdan kirib kelganidan hayron bo'lsa, u esa uydagilarning parishon ahvolidan hayron edi... Haqiqatan ham shunday bo'lib, uydagilarning yuzlarida ham g'azab, ham zavq-shavq ifodasi sezilardi. Masalan, ular Navoiy bilan Abayning qanchalik topib gapirgani va bu gaplarning hozir mo'ljalga qanchalik aniq tekkani uchun zavqlansa, Orifning munofiqligidan shunchalik g'azablanib o'tirgan edilar.

Izzatulla aka kirib kelishi bilan ko'zim uning qo'chqor shoxidek chakkalariga qayrilib ketgan qora mo'ylovi bilan ichiga tushib ketgan timqora ko'zlariga tushdi. Boshida qorako'l quloqchini, egnida ko'krak va yon cho'ntaklari ikkitadan qilib tiktilgan qora kitel, galife shim, qora xrom etik. Oyoqlarini kerib, taltayib turardi. U hammaga bir-bir qarab chiqdi: oyim samovar yonida, ustunga suyanib o'tirar edi. Sandalning deraza tomonida Akmal aka, uning ro'parasida Po'lat amakim, to'rda Eshmat akam-u, pastda — Eshmat akamning ro'parasida men o'tirardim. Akmal akaning narigi tomonida kigiz ustida uzun tushib dutor yotardi. Dutor, ko'z yoshi...

Badjahl odam kamgap kelsa, zahari ichida bo'ladi, deyishardi qariyalar. Mana shu gap esimga tushib, go'yo u ko'z oldimda qop-qora ilonga aylandi-yu, lip-lip qilib uch-to'rt marta ayri tilini chiqardi. Men darrov ko'zlarimni chirt yumib ochgan edim, ilon yana Izzatulla akaga aylanib qoldi. Bir mahal u tirjayib kuldi. Ko'rib turibman, yolg'ondakam kuldi. Nihoyat, gap qotdi:

— O'h-ho', jamoat jam-ku. Kechalaringiz yorug' bo'lsin.

— O'zingizga ham.

— Sizga ozroq bug'doy yubortiruvdim, — dedi Izzatulla aka Akmal akaga yumshoq gapirishga harakat qilib. — Oborgan bola sizni topolmabdi.

— Sarvarxon chaqirgani uchun keluvdim, — dedi Akmal aka aybdor kishidek.

— To'g'ri-ku... Biroq siz odamlarga aralashmasligingiz kerak edi-ku? — dedi Izzatulla aka kutmaganda birdan tirjayib turib. — To'g'ri emasmi?

Hamma qotib qoldi.

Bilmadim, Orifning mo'ylovi bormi, yo'qmi. Lekin boya Akmal aka uni ta'rif qilganida nima uchundir mening ko'z o'ngimda Izzatulla aka namoyon bo'lgandi. Ehtimol hozir Akmal aka ham Izzatulla aka qiyofasida Orifni ko'rgan bo'lsa ajab emas... U uchib o'rnidan turdi-da:

— To'g'ri, to'g'ri, mullaka, xo'p, — deb ta'zim bilan eshikka qarab yurdi.

— O'zingiz bilasiz, mehmon, har holda shunday bo'lgani ma'qul. Xafa bo'lmaysiz, — deb uzr so'ragan bo'ldi Izzatulla aka undan.

Akmal aka chiqib ketdi. Hech kim churq etmadi. Izzatulla mo'ylov o'zining ana shu muomalasi bilan birgina mehmonni emas, balki biz mezbonlarni ham

haqorat qilgandi. Bunga Po'lat amakim chidayolmadi shekilli:

— Bu qanaqa qiliq, Izzatullavoy, — dedi asta. Lekin asta aytsa ham u yoq-bu yog'idan o'tib ketadigan darajada aytdi.

— O'zingiz tushunasiz-ku, Po'lat aka.

— Nimani tushunaman?

— U odamlarga aralashmasligi kerak.

— Shunaqa qonun ham chiqibdimi? Nima, marazi bor ekanmi uning odamlarga qo'shilmay?

— Har holda... qamalgan odam...

— Nima bo'pti!.. Qamoqdan chiqqan odamga shunaqa munosabatda bo'lish kerak degan qonun yo'q. Yo'q narsani o'ylab chiqarmang! — Amakimning jahli chiqib ketgan edi. — Rostini aytsam, u kishi qishloqqa kelgan kuni men ham shubhalangan edim. Mana gaplashdik, tanishdik. Hech qo'rqadigan joyi yo'q, nohaqdan jabr ko'rgan bir bechora ekan.

— Har holda...

— Gap shundaki, Izzatullavoy, shubha bilan yashashga o'rganib qolganmiz. Qachongacha shunday qilamiz?

— Shunday deysiz-u, Po'lat aka, — deb chaynaldi Izzatulla aka. — Partiya a'zosimiz, hammamizning ham bola-chaqamiz bor.

— Endi o'zingizga keldingiz, Izzatullavoy. U qulog'ingiz bilan ham, bu qulog'ingiz bilan ham eshitib qo'yingki, — dedi Po'lat amakim tovushi qaltirab, — partiya degan nom niqobida iflos ishlarni qilayotganlardan bu g'aribga yordam qo'lini cho'zayotganlar ming marta a'lo! Sadqayi partiya ket-e!

Birdan Po'lat amakimning «siz» tili «sen»ga aylanib ketdi.

— Shu bilan nima demoqchi bo'lasiz? Sizningcha u kishiga jazo bergan kishilar iflos bo'ldimi? — dedi Izzatulla aka ko'karib.

— Men bunday deytganim yo'q, — dedi Po'lat amakim. — Bordi-yu, shunday degan taqdirimda ham, baribir o'sha odamlar ham senga va menga o'xshagan odamlar. Xato qilishi, yanglishishi mumkin, axir... Lekin gap unda emas! Gap sening hozirgi muomalang ustida boryapti, bildingmi!

— Tilingizga sal ehtiyot bo'lib gapiring, — dedi Izzatulla aka eshik tomonga burilib. — Bu gaplaringiz uchun hali javob berishingizga to'g'ri keladi!..

— Bersak beraveramiz!

— O'ylab gapiryapsizmi shu gaplarni?

— Juda o'ylab gapiryapman-da...

— Bo'пти bo'lmasa, keyin gaplashamiz!

U shunday dedi-da, eshikni qattiq yopib chiqib ketdi. Eshmat akam o'zini zo'rg'a tutib o'tirgan ekan, orqasidan nafrat bilan:

— Ablah! — deb baqirdi.

* * *

Eshmat akam hozirgina qulog'imning tagida baqirgandek bo'ldi. Cho'chib ko'zlarimni ochsam, qabristonda, aylanasi nurab, tevaraklarini o't bosib ketgan g'aribgina bir qabr ustida bosh egib turgan ekanman. Lola terib yurib, xayol bilan qanday qilib kelib qolganimni sezmayman bu qabr ustiga...

Men hamon qabr ustida bosh egib turardim.

OLTINCHI BOB

— Qabr dedingizmi? Kimning qabri u?

— Keyin nima bo'ldi?

Men o'ylaymanki, aziz o'quvchi, bu savollar sizning ham dilingizda bor. Shuncha gapni aytib qo'y-

gandan keyin bu yog'ini ham aytmasam bo'lmas. Qabrlar va ularning kimniki ekanligi haqida so'ngroq aytarman. Hozircha esa, yaxshisi voqeaning bu yog'i nima bo'lganini gapirib bera qolay.

O'sha kechqurun sal o'tmayoq Po'lat amakim bilan Eshmat akam ham chiqib ketishdi. Uyimiz yana huvillab qoldi. Oyim bizlarga o'rin solib bergandan keyin ham ancha vaqtgacha indamay, kuymalanib yurdi — nima qilib, nima qo'yayotganini o'zi ham bilmasa kerak. Men ko'rpa tagidan boshimni chiqarib, qarab yotardim. Bir mahal oyim ustunga suyanib, xayolga toldi... Singlim allaqachonlar pishillab uxlab qolgandi. Men asta boshimni ko'tardim:

— Oyi, yotmaysizmi?

Oyim bir seskanib:

— Uxlamadingmi, bolam? — dedi.

Oyimdan ko'zimni olmasdim. U go'yo bir narsani uzil-kesil hal qilgandek, tez-tez yurib borib, katta sandig'imiz ustidagi ko'rpa-to'shaklarni namat ustiga olib tashladi-da, kalit solib, jarang-jurung qilib sandiqni ocha boshladi.

Sandiq ochildi. Oyim yuzadagi narsalarni bir chetga olib qo'ydi-da, tagidan bir juft katta etikni sug'urib oldi. Kigiz etik. Dadamning kigiz etigi!

— Sarvarxon.

Men indamay, hayron bo'lib, u kishiga qaradim. Oyim ko'nglidagi gapni aytolmay, birpas ikkilanib turdi-da:

— Akmal akang katta mulla ko'rinadi, bolam. Dadang eson-omon qaytib kelsa, etik topilib qolar. Sen manovi kigiz etikni ertaga Akmal akangga olib borib ber, — dedi menga. — Bahor bo'lgani bilan kun sovuq hali.

«Oyijon. Mehribon oyijonginam!» — deb baqirib yuborgim keldi-yu, biroq baqirmadim. Turib oyimni quchoqladim.

— Mayli, oyijon. Olib borib beraman!

Oyim etikni changini artib, taxmonga qo'ydi. Ertaga qiladigan yumushimni tayinlab, o'ringa kirdi...

Ertasi dam olish kuni edi. Oyimni ishga jo'natib, ukalarimni bog'chaga olib chiqib qo'ydim. Otxonada sigirlarning kechki xashagini tayyorlab bo'lgunimcha ancha vaqt o'tib ketdi. Choshgohlarda kigiz etikni qo'ltig'imga qisib hammomga yo'l oldim. Bugun kun kechagidek emasdi. Osmon to'la bulut bo'lib, siyrakkina tuman ham tushgandi. Kun uncha sovuq bo'lmasa ham, yoqimsiz edi: tanani junjiktirardi. Bir narsa ba'zan kishi ruhiga ham bog'liq bo'ladimi deb qoldim. Nega deganingizda, ba'zi kunlar bo'ladiki, qovog'idan qor yog'ib turadi, buning ustiga yana o'n besh-yigirma daraja sovuq ham bo'ladi-yu, biroq odamga xush yoqadi, ruhing yengil bo'lib yurasan, endi, aksincha, ba'zi kunlar bo'ladiki, o'zi uncha sovuq bo'lmasa ham juda tarovatsiz bo'ladi. Bunday kunlar hatto ko'chaga ham chiqqing kelmaydi. Qimir etmay, uyda yotaversam deysan.

Bugun ham xuddi shunday, juda yoqimsiz kun edi. Shularni o'ylab, hammomga qanday yetib kelganimni ham bilmay qolibman. Har kuni ko'rib yurganim eski hammom. Hozir etikni olib kirib beraman. Akmal aka nihoyatda xursand bo'ladi! Men ham... Hammomning kungay tomoniga o'tsam, Akmal aka har kuni o'tiradigan joyida ko'rinmasdi. Kun sovuqligi uchun, ichkarida bo'lsa kerak, deb o'ylab chaqirdim:

— Akmalxon aka!

Javob bo'lmadi. Ichkariga kirdim. Qarasam, Akmal akaning o'rnida, poxol ustida Tatash jinni yotibdi! Menga qarab tirjayib kuladi.

— Qani Akmal aka? — deb so'radim men undan.

— Ho-o-o, ketdi-ketdi! — dedi Tatash kulib. Nazarimda, hammom bo'shab qolgandek edi.

— Qayoqqa ketdi? O'zi ketdimi yo birov olib ketdimi?

— Ketdi-ketdi. Ho-o-o... — deb kuldi u yana.

Bo'shashib ko'chaga chiqdim. U yoq-bu yoqqa qaradim. Hech kim ko'rinmasdi. Noiloj uyga qarab burilgandim, oldimdan A'zam chiqib qoldi. U qo'l-tig'imga qisib olgan etiklarni ko'rib, hayron bo'ldi:

— Kimniki bu etik?

— Dadamniki.

— Nega ko'tarib yuribsan?

— Akmal akaga bermoqchi edim...

U tirjaydi:

— Akmal aka bizlarnikida. Kechasi dadam bilan Eshmat akam boshlab keldi.

Uning ovozi g'urur bor edi. Men g'alati bo'lib ketdim, bir tomondan, Akmal akaning A'zamlarnikiga borib yotganini qizg'andim, ikkinchi tomondan, har qalay issiq, xotirjam joyga boribdi-ku, deb o'ylab, o'zimni yupatdim.

A'zam menga milt-milt qarab, o'tib ketdi. Amakimnikiga qarab ketayotib o'yladim: kechasi Izzatulla aka bilan to'qnashuvdan keyin olib kelgan bo'lsa kerak.

To'g'ri Po'lat amakimnikiga kelsam, Akmal aka hovlida amakim bilan gaplashib o'tiribdi. Avvaliga men Akmal akamni taniyolmay qoldim. Butunlay o'zgarib ketibdi: egnida bir-ikki marta kiyilgan bo'lsa ham toza fufayka, boshida Po'lat amakimning issiq quloqchini, oyog'ida qalin jun paypoq. Rang-ro'yi ham kechagidan tuzuk. U meni kulib qarshi oldi:

— Keling, Sarvarxon!

— Assalomu alaykum.

— Vaalaykum... — dedilar amakim. — Qo'lingdagi etikmi? Nima qilib ko'tarib yuribsan uni?

— Oyim berdilar. Akmal akangga olib borib ber, deb.

Amakim o'rnidan turib, qo'limdan etikni oldi. Ko'rib turibman, Akmal akaning ko'zlari shodlikdanmi, yo esiga bir nima tushib ketdimi, milt-milt qilib turibdi. Amakim etiklarni asta olib borib, Akmal akaning oldiga qo'ydi:

— Qani, domla, bir kiyib ko'ring-chi? Paypog'ingiz bilan kiyavering.

Akmal aka avval o'ng poyini kiyib jilmaydi. Keyin chap poyini kiyib, o'rnidan turdi.

— Rahmat, Sarvarxon!

— Xuddi o'zingizga bichib tikkandek! — dedi amakim.

— Rahmat!

Men o'zimda yo'q xursand edim. Nazarimda, faqat men emas, hammamiz xursand edik.

Men kelib ularning gapini bo'lib yuborganga o'xshab qoldim. Biroz vaqtixushlikdan so'ng Akmal aka gap boshladi:

— Mullaka, Qarqaralining botqog'ida bu etiklarni ko'tarib yura olarmikinman?

— Aybetmaysiz, domla, yerlarimiz shunaqa, — deb kuldi amakim. — Yomg'ir yog'di deguncha botqoq bo'ladi-ketadi... Botqoq bor joyda esa bitta-yarimta baqa ham bo'lar ekan, domla... Xafa bo'lmaysiz, bo'lib o'tgan gaplarga...

Fahmimcha, Akmal aka men borligim uchun ataylab ilgari boshlagan gapni chalg'itmoqchi bo'ldi-yu, lekin baribir amakim gapni aylantirib olib kelib, yana avvalgi gapga uladi. Po'lat amakimning haligi «botqoq bor joyda shunaqa bitta-yarimta baqa ham bo'lar ekan» degan gapi Akmal akaga juda yoqib tushdi shekilli, u qah-qah urib kulib yubordi. Chiroyli kular ekan.

— Nimasiga xafa bo'laman, mullaka, — dedi Akmal aka. — Odatda, zahri bor gapda aql bo'lmaydi.

— Juda to'g'ri gap, domla. Aqli kalta odamga achchiq til bitadi...

— Shundayku-ya, biroq bu baqangiz aslida yomon odam bo'lmasa kerak, — dedi Akmal aka. — Nima deysiz?

Ular meni bola deb o'ylashadi shekilli, lekin bari-bir men ularning bu pardali gaplari kim haqida bora-yotganini tushunib turardim. Po'lat amakim Akmal akaning so'nggi gapidan hayron bo'lib qoldi chamamda. U o'zicha: «Qiziq, enag'ar Izzatulla kechagina domlani haqorat qilib, haydab chiqargan edi, bugun bo'lsa bu: «Baqangiz aslida yomon odam bo'lmasa kerak», deb uni himoya qilyapti?» deb o'ylagan bo'lsa kerak. Keyin istar-istamas Akmal akaning gapiga qo'shildi, qo'shilganda ham meni bor-yo'q demay, fikrini ochiq aytib qo'ya qoldi.

— Ha, domla, bu baqa bir mahallar tuppa-tuzuk, odamning havasi keladigan bola edi. Tengqurlari askarlikka ketib, bu amalga mindi-yu, aynidi-qoldi, — dedi u alam bilan. — Issiq suv ham o'zining bir mahallar sovuq suv bo'lganini unutmas ekan. Bu enag'ar unutdi.

— Bundan xafa bo'ldingiz nima-yu, bo'lmadingiz nima, mullaka. Yigitlar qaytib kelishsa, tuzalib qoladi. Ha, tuzatib qo'yishadi.

— Sutli sigir suzsa ham shoxi botmaydi, domla. Buniki botyapti-da... — dedi amakim kuyib-pishib. Keyin birpas jim bo'lib, yana gapini ulab ketdi: — Raisimiz beg'ubor odam. Barchaga barobar...

— Prokurorlaringiz Ahmadov ham u kishining ta'rifini qilgan edi. Qachon keladilar?

— Shu kunlarda kelib qolsa ajab emas. Vaqti ham tugadi. Dala ishlari ham yurishib qoldi. Ayniqsa u kishi hozir zarur. Kelsa tuzuk bo'lardi, baqaning ham popugi sal bosilib qolarmidi! Hay, bugun-erta kelib qolar-ov.

Shundan keyin ularning gapi yana uzilib qoldi.

Siyrak tushgan tuman allaqachon tarqab, osmondagi yaxlit bulutlar ham buzila boshlagan, quyosh ahyon-ahyonda bulutlar orasidan mo'ralab, yana bulutlar orasiga sho'ng'irdi. Havo boyagiga qaraganda ancha ilib qolgandi. Bu tanani yayratadigan iliqlik edi.

Akmal aka ancha mahalgacha osmonga qarab xayol surib o'tirdi-da:

— Mullaka, Sarvarxon meni bir dalaga olib chiqib kelsa. Nima deysiz? — deb so'radi.

Po'lat amakim o'ylanib qoldi.

— Charchab qolmasmikansiz, domla? Buguncha dam olganingiz ma'qul edi.

— Uch-to'rt kundan beri dam olaverib charchadim, mullaka.

— O'zingiz bilasiz, domla.

— Bir aylanib kelaylik-a, Sarvarxon? — dedi Akmal aka menga.

Men, mayli, dedim. Ertalab turib uy ishlarimni saranjomlab qo'yganman. Bugun dam olish kuni, ketsam bo'laverardi.

— Sarvar, unday bo'lsa, og'ilxonada eshak turibdi. Egarlab, Akmal akangni mindirib ol, — dedi amakim. — A'zamni bir ishga yuborgandim. Kechikib ketdi. Kelsa men ham orqalaringdan boraman.

— Xo'p.

...Akmal aka eshakda, men yayov, Qarsaqli soyning bo'yidan kelyapmiz. Bahor quyoshi taftidan atrof qiziy boshlagan payt edi. Uzoqlarda kumush sarob jimir-jimir qilardi. Akmal aka eshakni o'z holiga qo'yib, nimanidir o'ylab kelyapti. Eshak ahyon-ahyonda so'qmoqdan chiqib, yo'l chekkasidagi o't-o'lanlarga og'iz urib qolar, keyin yana yo'lga tushib, erinchoqlik bilan ilgarilab borardi.

Akmal akani bilmayman-u, biroq men o'zim eshakning bu imillab yurishidan juda zerikib kelardim. Ba'zan o'zimni o'zim ovutib, xuddi yosh bolalardek yo'l chekkasida guldan gulga uchib-qo'nib yurgan kapalaklarni quvlab qolaman. Akmal aka kuladi. Biroz yurganimizdan keyin dalaning jamoli ochilib ketdi. Qarsaqli soyning bu tomonida keng-keng paykallar bor bo'lib, u yerda ayollar qulochkashlab ketmon urishardi. Men tengi bolalar otga minib akushka haydashardi. Qayerdandir ashula ovozi eshitildi:

*Daryoning naryog'ida minoraman,
Minoraga suyanib dilporaman.
Qo'limdan xat kelmaydi yozay desam,
Yorga salom beray desam uyolaman...*

Soyning u tomonida esa qishloq mollari balo-qazodek yaylov bag'riga yopishgandi. Huv ana, Supabek ota tayog'iga suyanib sergak turibdi.

Atrofda bahor hidi anqirdi. Payqab kelyapman, Akmal aka xuddi rayhon hidlagandek to'yib-to'yib nafas olar va qishloqdan chiqqandan beri bir og'iz ham gapirmay kelardi. Oxiri bo'lmadi:

— Qayoqqa boramiz, Akmal aka? — deb so'radim men gap boshlab.

— Labbay?

— Qayoqqa boramiz deyapman? Supabek otaning oldigami yo huv anovi ishlayotganlarning yonigami?

Akmal aka birpas o'ylanib qoldi. Nazarimda, shu ahvolda ishlayotganlarning oldiga borishni o'ziga ep ko'rmadi yo bo'lmasa ularni ishdan qo'yishni istamadi shekilli:

— Supabek otaning oldiga bora qolaylik, — dedi.

Qarsakli soyi bo'ylab ancha yurganimizdan keyin ko'priktan o'tib, suruv-suruv mollar yoyilib yurgan tomonga burildik. Soydan o'tganimizdan so'ng

Akmal aka eshakdan tushdi. Men eshakni tushovlab o'tga qo'yib yubordim. Keyin ikkalamiz Supabek ota tomonga qarab ketdik. Akmal aka kelganidan beri Supabek otaning ta'rifini mendan va Eshmat akamlardan ko'p marta eshitgan-u, biroq hali o'zi bilan ko'rishmagan edi.

Supabek ota qiziq odam. U bilan gaplashgan kishi yana bir marta gaplashsam derdi. Chorva haqida gap ketsa bas, shunday qiziq narsalarni gapirardiki, asti qo'yavering. Hamma narsaga chorvadan kelib chiqib baho berardi. Gap orasida aytadigan maqollari, misollariga ham mol aralashmasa ko'ngli to'lmasdi. O'zbeklar bilan aralashib o'sgani uchun tilida ahyon-ahyon o'zbekcha so'zlar ham aralashib qolardi. Lekin bunga hech kim parvo qilmasdi.

— Ho', assalomu alayko'm! — deb qarshimizdan chiqdi Supabek ota. — Kelingder, kelingder, meymandar.

— Assalomu alayko'm, — dedi Akmal aka qo'lini ko'ksiga qo'yib. — Qalay, bardammisiz, otaxon?

— Shukur, shukur, — dedi Supabek ota Akmal akaga boshdan oyoq razm solib. Keyin menga qaradi: — Meymandi bastap kelibsinde, ye-e, raxmet, raxmet... kunde qizib qaldi.

Supabek ota shunday dedi-da, yur ham demay, oldinga tushib keta boshladi. Bizlar uning ketidan ergashdik. Supabek ota egniga jun chakmon, boshiga qozoqi telpak, oyog'iga katta etik kiyib, belini shartta bog'lab olgandi. Etigini o't, jing'il tirnab, oqarib ketgandi. O'zi sal qaddini egibroq oldinda borardi. Nihoyat bir mahal katta bir tup jing'il tagiga borib o'tirdi. Bu — bizlarni ham o'tirishga taklif qilgani edi. Akmal aka miyig'ida bir kulib qo'ydi-da, sekin o'ziga joy tanlab o'tirdi. Men ham bir chekkaga cho'kka tushdim. Jing'il tagi binoyidek salqin ekan. Jonimiz kirib qoldi.

Bu yer Supabek otaning har kuni picha o'tirib hordiq chiqarib oladigan joyi ekan. Jing'il orasida buklog'liq xurjun yotardi.

O'tirganimizdan keyin Supabek ota duo o'qib yuzlarini siladi. So'ng yengi bilan peshonasini arttdi.

— Yopiray, kun qizib ketdi g'o'y. Bir aylanib kelayin deb shig'ibsiz-da, meyman. Duris, duris. Aylanganingiz jaqsi, meyman, ko'nglingiz ashiladi... Keshe siz turangizda Eshmet aytib berib edi. Dunyening jumisi so'lay eken.

Bu Supabek otaning tasalli berganimidi yo hol so'raganimidi — bilib bo'lmasdi. Akmal aka ham uning gaplarini yaxshi tushunibmi, tushunmaymi, tasdiqlagan bo'lib, indamay o'tirar, ahyon-ahyonda bir menga qarab jilmayib qo'yardi.

Supabek ota engashib jing'il tagidagi xurjunni oldi: ichida zarang, mesh, yana bir ro'molchaga o'rog'liq non bor ekan. Ota ro'molchani o'rtaga yozib, nonni ushatdi-da, meshning og'zini yecha boshladi. Akmal aka ilgarilari bunaqa ishlarni ko'rmagan bo'lsa kerak, ajabsinib qarab turardi. Zarang kosaga yarim qilib quyilgan ayronni Akmal akaga uzatdi ota. Akmal aka hayron bo'lib, qo'lida biroz ushlab turdi.

— Oling, meyman. Muzday, oshihalol!

Kechqurun poda qaytganida otaning bolalari uyma-uy yurib, oshihalol yig'adi. Odamlar topgan-tutganlarini berishadi: birov go'ja, birov ayron, yana birov non... Nonni alohida xaltaga solib suyuq ovqatlarni suv qovog'iga quyishadi. Podachi uni bola-chaqasi bilan ichadi, ortganini yaylovga olib chiqadi. Oshihalol juda shirin bo'ladi. Ba'zan bizlar ortiqroq go'jami, qatiqmi olib chiqib, oshihalolga almashtirib ichamiz.

Akmal aka oshihalolni bir tomchi ham qoldirmay ichdi-da, ko'zlarini chirt yumib tamshandi. Sal achigan

bo'lsa kerak. Odatda, oshihalol achiganda yana ham mazali bo'ladi.

— Juda totli ekan. Rahmat!

— Ashig'an ko'jesi bo'lmagan molshi molshi emas, meyman, — dedi Supabek ota. Keyin yarim zarang oshihalolni o'zi paqqos ko'tardi. — O'zimizde bular ar qashan bo'ladi. Qani, nandan olingiz...

Men ham yarim kosa oshihaloldan ichib olib, Supabek otaning mol boqib yurgan o'g'li Marjonbekning oldiga ketdim. U qo'lida bir tol tayoq, uni o'tmas pichoq bilan yo'nar edi. Ikkalamiz allamahalgacha mol ketida birga yurdik. Qaytib kelsam, Akmal aka bilan Supabek ota hali ham gaplashib o'tirishgan ekan. Boyagidek tortinish yo'q, xuddi eski qadrdonlardek, hali aytganimdek, ota nuqul chorva haqida gapirar, Akmal aka esa ora-chorada savol berib turar edi:

— Ota, shu vaqtda ham qo'yga bo'ri chopadimi?

— Shapqanda qanday! Bu jag'ing qarisqir qulay mezgildi qidiradi. Bir pastqam jayda pisib jatib, sal ko'zing tasa bo'ldi, iledi-ketedi. So'ning ushunde ko'binshe Marjanbekka isenbey, o'zim janinda juremin... Qo'yshilarning so'zi bar — qasqir aytadi eken:

Bola qo'yshi — olisda o'ynab qola qo'yshi...

Yoki qo'yshi — yermek qo'yshi...

Otti qo'yshi — ashuvi qatti qo'yshi...

Tuyeli qo'yshi — turgan qo'yshi...

O'g'izdi qo'yshi — o'lgen qo'yshi,

Jeb bo'lg'anda kelgan qo'yshi!..

deb.

— Ofarin, ofarin...

Akmal aka qah-qah urib kuldi.

Men ham bunday gapni eshitmagan edim.

— Tag'in bir adeti bor o'l jaramasting. Kelib birevin olib ketse go'rge edi-ov, o'nday qilmaydi-da! O'l jegenine maz emes, bo'g'izdag'anig'a maz. Jese birevinoq jeydi, qalg'anin tamag'inan tistep, kekirtegin uzib, bo'g'izdap kete beredi...

Akmal akani boshqa narsa qiziqtirdimi, suhbat mavzuyini o'zgartirdi:

— Nechta bolangiz bor, ota?

— Yeki qiz, ush ulim bor. Ulken bolam askerlikte. O'dan keyingi qizimdi uzatqanmin. Jumabay degan bolam endi o'n segizge kiredi. Bu jili quday qutti ko'rse uyleb qo'ymaqshimin. Jaqinda to'yg'a kelesiz, meyman...

— Hali ertaroq emasmi, ota?

— Nesi erte? Ulkenin uyley olmadim. O'zimde de qartayib qoldim. Ko'zimning ashig'inda ko'rib ketayin.

— Ha, unday bo'lsa mayli... Jumaboy ham mol boqadimi?

— Jo'q, maldi kenje balam Marjanbek menen bag'amiz. Jumabekting kush-quvvati bar, ketpenge qo'yippin. Ketpende qo'l kemshildev.

— O'zingiz nechchi yoshga kirdingiz, ota?

— Jetpisdi urib qo'ydim, deyman, — deb u o'rni-dan qo'zg'aldi. — O'ybay, beli qurmag'ur... Altpis jasta atka irg'ib mitnalmassin, jetpisingde jer tayanmay turalmassin, degani o'si g'o'y! Meyman, endi birpas ko'linkede dem olib, Sarvar men so'ylesip o'tira turinglar. Men Marjanbekten bir qabar alib keleyin. Tag'in «bala qo'yshi — alisda o'ynab qala qo'yshi» bo'lib jurmesin.

Supabek ota tayog'ini olib, sal yelkasini chiqarib engashganicha bir yoniga chirt etib tupurdi-da, mollar yoyilib yurgan tomonga qarab ketdi.

Akmal aka ikkalamiz qoldik. Chigirtkalarining chirillashini, osmonda muallaq turib qanot silkiyotgan

so'fito'rg'ayning issiqdan nolib vijir-vijir sayrashini demasa, atrof jimjit edi. Akmal aka xurjunga boshini qo'yib birpas cho'zildi. Men yonida o'tiribman. U osmonga qarab nimanidir o'ylaydi. Men bo'lsam, atrofga qiziqsinib qarayman. Odamlar hali ham ishdan qaytishgani yo'q. Shunday issiqda... tag'in hazil-mutoyiba gaplarini aytmay sizmi? Akmal aka nimani o'ylayotganini bilmadim-u, men mana shular haqida o'ylardim. Ular ham mening oyimga o'xshagan ayollar, ular ham oyim qatori ishlab, kechqurun bolalariga qaraydi, ro'zg'or tebratadi... Menga yana bir narsa ayon bo'ldi: hamma g'am-g'ussa qishloqda ekan. Men buni dalaga chiqmaganim uchun bilmas ekanman. Faqat qishloqda kunduzlari odam bo'lmagani uchun mening ko'zimga ma'yus bo'lib ko'rinarkan. Kunduzlari barcha vaqtixushliklar odamlar bilan dalaga ko'charkan... Mehnat bor yerda g'am bo'lmaydi, der edi bobom. Men bu gapning ma'nosini bugun tushungandek bo'ldim... Qarang, ashula ham dalada, hazil-mutoyiba gaplar, xandon urib kulishlar ham dalada — hammasi dalada ekan... Haligi yetmishga kirgan Supabek otaning gaplarini qarang.

— Sarvarxon, — dedi bir mahal Akmal aka. — Nimani o'ylayapsiz?

— Hech nimani... Nimaydi?

— Endi bunday qilamiz, mulla Sarvar, — dedi yotgan joyida bu yoqqa qarab. — Dalaga chiqqanimizda bundan buyon qog'oz-qalam bilan chiqamiz. Men ba'zi narsalarni sizga aytib turaman, siz yozasiz... O'zim ham yozardim-u, biroq qo'l qurg'ur titraydigan bo'lib qolgan. Xatimni o'zimdan boshqa odam tushunmaydi. Endi, sharti shuki, yozgan narsalaringiz to'g'risida hech kimga og'iz ochmaysiz. Kelishdikmi?

— Mayli, — dedim men. — Biroq men... o'qishim bor-ku...

— E, o'qish... — dedi u labini qimtib. — Mayli, ba'zi kunlari kelmasangiz ham bo'ladi. O'zim kelaman. Bir amallab o'zim yozishga harakat qilaman. Siz faqat qo'lingiz tekkanda, oqqa ko'chirib berib tursangiz bo'ldi. Ko'rgan-eshitganlarimizni yozib borsak, bu kunlardan juda ajoyib xotira bo'ladi-da.

— Xo'p.

Akmal aka bir yoniga yonboshlab, davom etdi:

— Bugundan boshlab endi siz mulla Sarvar emas, mirzo Sarvar bo'ldingiz... Supabek ota ko'rinmaydimi?

Men o'rnimdan turib mollar yoyilib yurgan tomonga qaradim. Supabek ota bir otliq bilan gaplashib turardi. Otaning qiziq odati bor-da, hu uzoqda o'tib ketayotgan yo'lovchini ham oldiga chaqirib olib, erinmay tagi-tugini surishtirib chiqadi. Qaysi urug'dan, nima ish bilan ketayotibdi — hammasini bilib olishi kerak... Mana, hozir ham bir bechora yo'lovchini tutib olib, tergov qilyaptiyov chamamda. Ana, yo'lovchi bilan xo'shlashib, bu yoqqa burildi.

— Kelyapti!

Akmal aka o'rnidan turib o'tirdi. Sal o'tmay Supabek ota yetib keldi.

— Ha, meyman, sharshamay o'tirsiz ba? — U nima uchundir boyagisidan xursand ko'rinardi. — Qalag'a ketib barajatqan bir balamen bir-yoki aviz so'ylesip qaldiq. Aqsaqalimiz kelipti. O'te jaqsi bo'lipti! So'g'an at alip barajatqan eken.

Ota jing'il soyasiga kelib cho'kdi, kir ro'molchasi bilan yuzlarining, bo'yinlarining terlarini artdi:

— Qo'y, bastiq aristan padasinan, aristan bastiq qo'y padasi jaqsi!

Akmal aka jilmayib menga qarab qo'ydi. Men u kishining bu qarashini: «Mirzo Sarvar, qani endi daftar bo'lsa-yu, yozib olsak» degan ma'noda tushundim.

Supabek ota esa Akmal akaning bu qarashini bosh-qacharoq tushundi shekilli, qaltisroq bir gap aytib qo'ygan odamdek, izoh bera boshladi:

— Arine, Izzatulla qo'y emes, Sultan aqsaqal aristan emes, so'zding sirasin aytamin-da... degan menen, aqsaqalding o'zi kelgeni o'ta ko'ngildegidey bo'ldi. Mine ko'rsiz, meyman, ertaden jumistarda o'zgeshe bo'lib ketedi.

Men xursand edim. Sezib turibman, Akmal aka ham bugungi safarimizdan juda mamnun edi. Bizlar ketmoqchi bo'lib, hozirlana boshlagan edik, ammo Supabek ota ruxsat bermay, peshingacha olib qoldi. Men ertaroq qaytdim. Akmal aka kechqurun Supabek ota bilan birga poda ketidan keldi...

YETTINCHI BOB

Xuftonda A'zamlarnikiga chiqsam, Akmal aka bilan Po'lat amakim yumaloq xontaxta atrofida gaplashib o'tirishgan ekan. Xontaxta ustida kitoblar bilan daftarlar uyulib yotardi. Men kirishim bilan amakim ularni yig'ishtira boshladi — chamasi gaplari tugagan bo'lsa kerak. Amakim kitoblarni yig'ishtirayotganida, ko'zim «O'rta maktab dasturi»ga tushib qoldi. Xayolimdan bir fikr yilt etib o'tdi: «Ikkalasi ham adabiyot muallimi emasmi, ehtimol adabiyot haqida, adabiyotga qiziquvchilar haqida, amakimning maktabdagi ishlari haqida gaplashib o'tirishgan bo'lsa kerak...»

— Keling, mirzo Sarvar, — dedi Akmal aka jilmayib.

— Boyagi... — shunday dedim-u, og'zimni yumdim. Akmal aka boshini chayqab kuldi. Sal bo'lmasa men jing'il tagida kelishib qo'yganimiz kundalik haqidagi sirni ochib qo'yayozgan edim.

Men imo-ishora bilan daftar olib kirganimni bildirdim. Akmal aka ko'z qarashi bilan «keyin» degandek bo'ldi.

Eshikdan salom berib raisimiz Sulton bobo kirib keldi. Amakim bilan Akmal aka o'rinlaridan turishdi. Amakim Sulton bobo bilan yelkalarini yelkalariga qo'yib, quchoqlashib ko'rishdi.

— Qalay, yaxshi o'tiribsizlarmi? Siz tuzukmisiz, mehmon?

— Rahmat!..

— O'zingiz yaxshi keldingizmi, — dedi Po'lat amakim. Hamma o'tirdi, amakim gapida davom etdi: — Rangi-ro'yingiz tuzuk, oqsoqol.

— Tuzukmi? — dedi jilmayib Sulton bobo.

— Tuzuk, tuzuk... Doktorlar ham omon bo'lsin-da!

— Ilm-hikmat ham oshib ketibdi, birodar. Ammo kasallar ham juda ko'p. Ko'pchiligi yaradorlar...

— Yaradorlar deng... — dedi amakim nimanidir o'ylab. — Bu urush haqida nima gaplar bor, oqsoqol?

— Nima gaplar bo'lardi. O'zingiz bilgan, gazetalarda chiqayotgan gaplar-da, birodar. Nemislarning o'rdasiga ham taqalib qoldik shekilli. Askarlarimizning oyoq olishi shunday... Kecha Chimkentdan to'g'ri rayonga tushib, raykomga uchrashdim. U yerda ham shu gap — g'alabani yaqinlashtirish siz bilan bizga, front orqasidagilarga ham bog'liq deydi. Qarqaraliga tezroq chiqing, oqsoqol, deyishdi. Bugun peshinda yetib keldim. Bor gap shu.

Bug'i burqirab qorni pachoq samovar kirib keldi. O'rtaga uch-to'rt zog'ora non, tarelkada sariyog', besholti chaqmoq qand qo'yildi. Kelinoyim choy quyishni menga tayinlab, o'zi tashqariga chiqib ketdi. Choyni bir maromda quyib, avval Sulton boboga, keyin Akmal akaga uzatdim.

— Qani, mehmon, gap bilan ovora bo'lib, sizdan hol-ahvol ham so'ramabman. Qalay, zerikmay yurib-sizmi?

— Rahmat, — deb minnatdorlik bildirdi Akmal aka.

— Xafa bo'lmang, mehmon. Hamma gapdan xabarim bor, — dedi Sulton bobo go'yo ayb ish qilib qo'ygan kishidek sekin gapirib. — Siz haqingizda kecha prokuror Zokirjon Ahmadov gapirib berdi. Sizni bu yoqqa yuborganini aytdi. Qolgan gaplarni Qarqaraliga kelayotib yo'lda Eshmatdan eshitdim. Rostini aytsam, juda ranjidim.

Akmal aka negadir terlab ketdi.

— Xafa bo'ladigan ish bo'lgani yo'q, — dedi u.

— Hay, mayli, o'tgan ishga salovot, uka, — dedi Sulton bobo. Keyin Po'lat amakimga qarab dedi: — Bu Izzatullavoy ko'p ishlarning chatog'ini chiqargan ko'rinadi. Chigit yerga kech tushibdi, chiqishining mazasi yo'q. Yo'l-yo'lakay ko'rib keldim, boshqa kolxozlarning paxtasi yer betini berkitib qopti. Ko'm-ko'k, yashnab turibdi. Boshqa joylarda yo'ng'ichqalarga o'roq tushibdi, bizda bu ish ham paysalda. Hozir ayni bug'doyga suv quyiladigan mahal, buning ham dumi xurjunda... Ariq ishlari ham rasvo. Nima gap desam, odamlar aybdormish, ishlamasmish!

Sulton bobo birpas sukut qildi-da, chidayolmadi shekilli, yana gapini ulab ketdi:

— Odamlarni do'q-po'pisa bilan ishlatib bo'lar-midi? Odamlar ham yaxshi gapning qurboni. Dardi bor... Nima deding?

— To'g'ri.

— Odamlaringiz ajoyib! — deb gapga aralashdi Akmal aka.

Sulton bobo yalt etib Akmal akaga qaradi.

— Bugun bu kishini dalaga olib chiqqandik, — dedi amakim.

— Zap ish bo'libdi-da, — Sulton boboning chehrasi yorishib ketdi. — Hozir boshqarmadan chiqib kelyapman. Ertadan ishga yaroqli hamma kishilarni dalaga olib chiqadigan bo'ldik. Boshqarmaning qarori shu. Shundoq qilmasak bo'lmaydiganga o'xshaydi. Erta-indin suvga tushib, chalov olishimiz kerak. Olmasak paxta suvida qiynalamiz. Birodar, sendan ham iltimos, Sarvar bilan A'zamga o'xshash suyagi qotgan bolalardan besh-oltitasini berib turmasang ishimiz chatoq. Nima deysan shunga?

— O'ylashib ko'ramiz.

— Iltimos. Partorg degan qayishib turishi kerak sal mundoq...

— Bir gap bo'lar...

— Yasha, birodar.

Rais shuning uchun kirgan shekilli, xursand bo'lib o'rnidan tura boshladi.

Akmal aka Po'lat amakimga nimadir deb imo qilgandek bo'luvdi, Po'lat amakim jilmayib:

— Oqsoqol, mehmon ham qo'limdan kelgancha dalaga chiqib qarashib tursam deyapti, — dedi.

— Juda soz! — deb yayrab ketdi oqsoqol. — Ariqchilarga boshliq qilib qo'yamiz-da. Ilgarigi boshlig'ini boshqa joyga olamiz, qo'lida kuchi bor, ishlasin. Odamlarga gazit-pazit ham o'qib berib turasiz.

— Rahmat... — dedi Akmal aka sevinib.

— Oqsoqol, bu deyman, mehmonga «yo'q, qo'yavering...» deb manzirat ham qilmaysiz-a, — dedi amakim jilmayib.

Ular qah-qah urib kulishdi.

— Endi, mehmon uka, xafa bo'lmaysiz, — dedi rais bobo. — Hozir manzirat qiladigan zamon emas. Ayniqsa, mana bunday kunlarda. Sizning tugmadek

yordamingiz tuyadek bo'lib ko'rinadi ko'zimizga!.. Buning ustiga zerikib qolmasligingiz uchun sizga ermak ham kerak-da, shunday emasmi? Bu yog'i toza havo, odam taftini odam oladi degandek, labbay?

— To'g'ri, rahmat!..

— Xo'p bo'lmasa, menga javob. Yana boradigan joylarim bor.

Amakim bilan Akmal aka Sulton boboni kuzatib chiqib ketishdi. Uyda A'zam ikkalamiz qoldik.

— Ana, chalovga chiqadigan bo'ldik, — dedi A'zam quvonib.

— Maza bo'ldi! — dedim men ham unga qo'shili-shib.

Po'lat amakim bilan Akmal aka yo'talib kirib kelishdi. Men javdirab Akmal akaga qarab turibman. Qo'limda boyagi daftar. U ham sirga tushundi shekilli, meni imlab tashqariga chiqdi. Orqasidan chiqdim, yonidan ikki buklog'lik daftar olib berdi:

— Haligi daftaringizga mana buni yaxshilab ko'chiring, xo'pmi? Lotinchani bilasizmi?

— Oz-moz.

— Yaxshi. Ko'chiriladigan joyini buklab qo'yibman. Mana... darsingizga xalaqit bermaydimi?

— Yo'q.

— Bo'pti, xayr.

Ikki buklog'lik daftarni xuddi xazina topib olgandek qo'ltig'imga qisib olib, qorong'i tun qo'yniga sho'ng'ib ketdim.

Uyga kelsam ukalarim uxlab qolibdi. Oyim nimanidir tikayotgan ekan.

— Qayoqlarda sanqib yuribsan, bolam? — deb so'radi mendan.

— A'zamlarnikida edim.

— Darsingni qilsang bo'lmaydimi?

Bu gap menga bahona bo'ldi:

— Bir daftarimni A'zam olib ketgan edi, shuni olib keldim, — deb ming'illadim. Oyim boshqa hech nima demadi. Men sandalga o'tirib, ehtiyotlik bilan Akmal akaning yozuvlarini varaqlay boshladim. Ochgan joyimdan to'rt-besh beti yirtib olinibdi. Bilishimcha, avval yozilgan gaplar bo'lsa kerak-da. Qo'lim og'riydi deganicha bor ekan. Xat yirik-yirik, qing'ir-qiyshiq qilib yozilgan edi. Ammo shunday bo'lsa ham dona-dona, aniq. To'rt betini buklab qo'yibdi. Demak, men shu betlarini yozishim kerak. Oldingi betlarida ham nimalarnidir qisqa-qisqa qilib yozibdi. Odobdan bo'lmasa ham ochib o'qiy boshladim:

«8-aprel. Bugun birinchi marta quyosh nuriga g'arq bo'ldim. O'zimizning olovli quyoshimiz! O'zimizniki deyishimning sababi bor: Turkiston Toshkentimizga yaqin, bu yerda, turib aksirsang, u yerdagilar, sog' bo'ling, deydigan darajada yaqin!..»

«10-aprel. Ertalab prokuror qabul qildi. Iliq, samimiy muomalada bo'ldi. Prokuror zotining odamiyligini birinchi bor ko'rib turibman. Ismi-shariflari Zokirjon Ahmadov ekan... U kishiga ishimni qayta ko'rib chiqishlarini iltimos qilib, ikki enlik ariza yozib berdim. Shu odamning sharofati bilan Qarqarali degan qishloqqa jo'nadim. Bu yerga aravada keldim. Aravakash bir oyog'ini frontga tashlab kelibdi. Ismi Eshmat ekan. Sodda, samimiy...

Bugun havo kechagiga o'xshamaydi; yomg'ir, izg'irin...»

«13-aprel. Qarqaraliga kelganimga uch kun bo'ldi. Urush asorati baralla bilinib turibdi! Qishloq aholisi, asosan, o'zbeklar ekan. Qozoqlar besh-olti xonadongina bo'lib, bularning ham ko'pchiligi chorva bilan shug'ullanadigan ko'rinadi. Evakuatsiya qilingan

polyaklar ham bor ekan qishloqda. Ular ketmonga emas, yengil ishlarga qo'yilibdi. Masalan, yamoqchilikka, o'roqqa...

Lekin hammalari ahil, totuv...»

Qiziq bu gaplarning nimasini yashirar ekan-a? O'zimiz biladigan gaplar-ku. Rost, ba'zi so'zlarini men eshitmaganman, masalan, evakuatsiya, xonadon degan so'zlarni... Kim biladi deysiz, har holda katta odam, bir narsani bilib yozadigandir-da. Men biroz o'ylab o'tirib, so'ng Akmal akaning o'zi belgilab bergan varaqlarni ochib, ularni yangi daftarga chiroyli qilib ko'chira boshladim.

«14-aprel. Sarvarxon bilan dalaga chiqdim. Bepoyon dala. Bahavo! Katta soy — bir tomonda ekin-tikin, odamlar ishlashyapti, ikkinchi tomoni yaylov, suruv-suruv qo'ylar, sigirlar yoyilib o'tlab yurishibdi...

O'lchaklar!.. Bu joyning g'alati odati bor ekan. Soyning bu tomonida guvaladan qilingan qator o'lchaklar turar edi. Xuddi qaldirg'ochlarning uyasidek. Bularni Supabek ota ta'riflab berdi. Ma'lum bo'lishicha, odamlar yozda o'zlariga chorak geklardan yerga qovun ekisharkan-u, keyin boshiga o'lchak solib, ko'chib chiqisharkan. O'lchak so'zining ma'nosi — bu uychada qovun pishgan mahalidan to xazon paytgacha, ya'ni uch oycha o'tirisharkan. Mana shu uch oyga o'lchab, mo'ljallanib qilingan guvala uychani o'lchak deyisharkan. Qovun poliz xazon bo'lgandan keyin esa dehqonlar o'lchak ustidan shox-shabbalarini yig'ishtirib olib ketisharkan. Poliz tepasida guvala uychalarning o'zi qolarkan huvillab...

...Supabek ota degan bir chol meni hayratda qoldirdi, hech qanday pardozsiz, adabiyotga shunday kirsam bo'ladigan baquvvat obraz! So'zlari hikmatli;

turmushning o'zidek keksa, to'zimli! Bugun men uni dili sal xiraroq mahalida uchratib qoldim. Dilini Izzatulla akaning o'g'li Hasan ko'zoynak xira qilibdi: ertalab podaga sigirini kech olib chiqibdi, poda o'rnidan jilib qolgan ekan. Nega meni kutib turmading, deb haqorat qilibdi cholni... U gap orasida «ilondan ilon, chayondan chayon tug'iladi», dedi. Men cholning bu gapiga qo'shilmadim. Ozgina bahslashdik. Keyin chol o'z fikrini isbotlash uchun shunday hikoyani aytdi...

Bir podshohning yaxshi bir biyasi bor bo'lib, podshoh uni nihoyatda qadrlar ekan. Biya juda suluv va yo'rg'a bo'lgani uchun podsho uni nuqul ovga minib chiqarkan. Lekin biyaning bitta aybi bor ekan — suvning o'rtasiga borganida yotib qolarkan. Nima qilarini bilmagan podshoh vazirlari bilan maslahatlashib, undan bitta qulun olgandan keyin so'yishni ma'qul ko'ribdi. Nihoyat biya qulunlabdi. Shu zahotiyoy qulunni onasiga ko'rsatmay ajratib olishib, biyaning bo'g'ziga pichoq tortibdilar... Qulun ham onasiga o'xshab nihoyatda go'zal bo'lib o'sibdi. Kunlar o'tib qulunidan toy bo'lib, toydan qunon, qunondan esa do'nan bo'lib yetilibdi. Podshoh do'nanga egar urib, ovga o'tlanibdi. Lekin do'nan ham xuddi onasining odatini qaytaribdi — suvning naq o'rtasiga borib yotib olibdi!..

Men otaning fikrini ma'qullab, u kishiga ham bitta hikoya aytib berdim: yaxshi odamning shogirdi yomon bo'lib yetilgani haqida... Ota ham fikrimni ma'qulladi.

Cholda gap ko'pga o'xshaydi. Yetmishga kirib, hayotdan nolishni bilmaydi. Bu chinakam qahramonlik! Ojiz odamlargina hayotdan noliydi. Men nimaman? O'ylab ketaman... Qaysi kungi Sarvarxonlarnikida o'tirib qilgan nolishlarim esimga tushib, o'z-o'zimdan xijolat bo'ldim... Men shunchalik ojizmanmi? Nega? Supabek ota men bilan gaplashib o'tirib: «Qo'yning qumalog'ini ko'rsangiz surinib, sigirning tappisini ko'rsangiz yiqilar

ekansiz», dedi. Shunchalik bo'shangmanmi? Yo'q, bu bo'lmaydi, mulla Akmal, dadil bo'lmoq kerak. Buning uchun esa odamlarga aralashish va biror foydali ish bilan band bo'lish zarur...»

Kundalik shu joyda tugadi.

Shu kecha allamahalgacha uxlayolmay ag'anab yotdim. Ko'z o'ngimdan nuqul Supabek ota, Akmal aka, Hasan ko'zoynaklar o'tardi...

Tongotarda ko'zim ilinibdi.

SAKKIZINCHI BOB

Maktabdan qaytib kelib, bir kosa qatiqni maza qilib ichib oldim. Keyin sandal chetidagi ko'rpachaga cho'zilib, shiftga qarab o'ylab yotdim. Kayfim chog'. Nega endi kayfim chog' bo'lmasin? Boya amakim o'qituvchi opamiz bilan darsga kirib, qishloqda ish ko'payib ketgani, odamlar yetishmayotgani, shuning uchun besh-oltita suyagi qotgan va darslarni o'z vaqtida ulguradigan bolalarni bir haftalik muddat bilan kolxozga yordamga chiqishini tushuntirdi. Keyin amakim qo'lidagi qog'oziga qarab:

— Biz o'qituvchilar bilan maslahatlashib mana bu bolalarni bo'shatishni lozim topdik, — dedi. — Roziq, Abdunabi, Sog'indiq, Sarvar, A'zam, Ro'zi... Nomlari atalgan bolalar shu kundan boshlab ozod. Gap shu.

Amakim chiqib ketdi. Sinfda g'ovur-g'uvur boshlandi:

— Nimaga biz chiqmas ekanmiz?

— Nemis tilidan ikkim bor edi, allaqachon qutulganman...

— Jim bo'linglar, — dedi opa. — O'tgan safar qayerga kelgandik?

Bolalar quloq solishmasdi. Burchak-burchakdan to'ng'illagan ovozlari chiqardi:

— Kolxozga qarashish qizlarning qo'lidan kelmaydimi?..

Boshqa nomi chiqqan bolalarni bilmayman-u, ammo men o'zim xursand edim... Chunki men endi «suyagi qotgan va darslarni o'z vaqtida ulguradigan» bolaman. Buning ustiga, Akmal aka bilan birga ishlayman! Akmal aka bugundan boshlab ariq ishlariga boshliq! Nima qilayotgan ekanlar? Borsammikin? Borganim bo'lsin!..

O'rnimdan uchib turdim. Og'ilxonaga chiqib, mollarning oxurlariga xashak soldim, taglarini tozalab supurdim. Uyga obkashda suv olib kelib, paqirlarni to'ldirib qo'ydim-da, Akmal akaning kundaligini qo'ltig'imga urib jo'nadim.

Yolg'izoyoq so'qmoqqa tushib, jadal ketyapman.

So'qmoqda beso'naqay, yalangoyoq izi tushgandi. U goh yo'l chetiga chiqib, goh so'qmoqqa qayta kelib tushardi.

«Telba-teskari tushishiga qaraganda Tatashniki bo'lsa kerak. Qiziq, u nima qilib yuribdi bu yoqlarda?!»

Osmon to'la ola bulut. Kuchsiz shamol. Havo biroz salqinroq bo'lsa-da, lekin yoqimli edi.

Bizning Qarqaralidan ham chiroyliroq qishloq bormikin dunyoda? Bo'lmasa kerak. Bor bo'lsa ham mana bunday tabiat havosi, mehribon kishilari, suruvlari, podalari, Supabek otadek dono cho'ponlari bo'lmasa kerak!

Ana, bir gala o'rdak bulutlar bag'ridan shuv etib chiqib, «fru-fru»lab uchib o'tib ketdi... Ho'v ana, osmonda bir qora qush qanot silkimay suzib yuribdi... Negadir qo'shiq aytgim, anovi qora qush kabi bulutlarga to'sh urib uchgim, qishlog'imizda bo'layotgan ishlarni, barcha chiroyli narsalarni osmondan turib tomosha qilgim kelardi!

Ana, Qarsaqlining huv narigi tomonida mollar orasida Supabek ota bilan Marjonbek yuribdi. Qayerdandir ovchi miltig'ining horg'in tovushi eshitildi...

Xayol bilan odamlar ishlayotgan yerga kelib qolganimni sezmayman. Ish qizg'in, hazil-mutoyiba avjida edi. Ishlayotganlarning ko'pchiligi qiz-juvonlar bo'lib, nariroqda Supabek otaning katta o'g'li Jumabek boshliq bir guruh yigitlar ariq qazishardi. Ularning shundoq tepalarida ariq bo'yida ko'chma qizil bayroq hilpirab turibdi. Yigitlar deganimiz bundan uch yil ilgari yettinchi sinfni o'zimizning maktabda tugatib, shaharga borib o'qiy desa, tirikchilikdan qo'li tegmay yurgan o'spirinlar edi. Ularni ba'zan «temir qanotlar», «doprizivniklar» ham deyishardi. Temir qanot, uchirma qanot deyishlarida gap bor: ularni yaqinda harbiy komissariat rayonga chaqirib, ikki oy harbiy mashq o'tkazgan. Buni o'rischasiga doprizivnik deyisharkan. Bularning orasida Akbar bilan Jalil degan bola ham bor edi. Akbar sal sho'xroq bo'lgani uchun uni Akbar shayton ham deyishardi. Jalil esa uning aksi bo'lib, lekin juda gavdali va ishchan yigit edi. Akmal aka qo'lida tayoqcha, u yoqdan bu uyoqqa yurib turardi. Lablarida tabassum. Ko'rinishdan allaqachon odamlar bilan apoq-chapoq bo'lib ketganga o'xshardi.

Yo'ldagi taxminim to'g'ri chiqdi — Tatash jinni ariq bo'yida cho'qqayib, tovoqda qatiq ichib o'tirgan ekan. O'qtin-o'qtin boshini ko'tarib, Akmal akaga qarab tirjayib qo'yadi. Chamamda, ichayotgan qatig'ini Akmal aka bergan bo'lsa kerak...

Maysa ustida tovoq-qoshiqlar sochilib yotishiga qaraganda odamlar hozirgina tushlikdan turishgan bo'lsa kerak. Nariroqda bir nortuya cho'kib yotibdi, ustiga ikkita katta bidon tang'ib bog'langan, atrofida Hasan ko'zoynak ivirsib yurar, nimanidir qidirar edi.

— Ho'v, ko'zoynak, nimangni yo'qotib qo'yding? — deb qichqirdi Akbar shayton unga tegishib.

— Qamchimni ko'rmadingmi? — deb so'radi Hasan ko'zoynak ko'zlarini qisib. Shu damda uning oynagi oftobda yaltirab ketdi.

— Ko'zoynagingni artib bir qaragin-chi, — dedi yana Akbar, — qo'lingdagi qamchi bo'lsa ajab emas.

Hasan ko'zoynak xuddi ishonmagandek qo'lidagi qamchini ko'ziga yaqinlashtirib ko'rdi-da, odamlarga qarab jilmaydi.

— Xafa bo'lma, jigar, shaharga tushsam oynakning o'tkirrog'idan olib chiqib beraman! — dedi Akbar hamon uni kalaka qilib.

Kulgi ko'tarildi! Akmal aka ham qornini ushlab kulardi.

Hasan ko'zoynak tuyaga minib, lo'killatganicha jo'nab qoldi.

Tatash jinni ham nafsi orom oldi shekilli, odamlarga qarab bir tirjayib qo'ydi-da, odatdagi xirgoyisini qilib, tuyaning ketidan yelib-yugurib ketdi. Akmal aka, negadir, uning orqasidan o'ychan qarab qoldi.

Men Akmal akaning oldiga bordim.

— E, mirzo Sarvar, keling.

— Assalomu alaykum...

— Vaalaykum assalom.

Akmal akaga kechagi siyohda ko'chirganim ikki buklog'liq daftarni berdim. U meni chetroqqa boshlab chiqib, maysa ustiga o'tirdi. Men ham yoniga o'tirdim. Keyin u asta daftarni ochib, varaqlab ko'ra boshladi.

— O'h-ho', husnixatingiz chiroyli ekan-ku, — dedi xursand bo'lib. Bir-ikki yo'lini o'qib chiqib yelkamga qoqdi. — Juda soz. Buni qarang, bugun hech narsa yozolganim yo'q...

— Assalomu alaykum, o'rtoq brigadir!

Boshimni ko'tarsam, tepamizda, otda Izzatulla aka turibdi.

— Vaalaykum...— dedi Akmal aka daftarni buklab.

— Ishlaringiz qalay, tuzukmi?

— Yomon emas.

— Tuzuk, — dedi u cho'zib. Ot ustidan ishlayotganlarga qaradi. Akmal aka tayog'iga suyanib o'rnidan turdi.

— Gap ko'proq bo'layotganga o'xshaydi, — dedi Izzatulla aka jiddiy, — bularga sal qattiqqo'l bo'lmasangiz bo'lmaydi.

Akmal aka bir nima demoqchi bo'lib lablarini qimtidi-yu, biroq indamadi. Izzatulla aka otining boshini odamlarga qarab burdi. Bizlar unga ergashdik. Ariq qaziyotganlar uni sovuq qarshi olishdi, na salom, na alik bor. Go'yo o'z ishlari bilan juda ham banddek ko'rinardi ular. Bir mahal Izzatulla aka otining jilovini tortib turib so'radi:

— Yangi brigadirlaringiz qalay?

Uning bu savoli hammaning g'ashiga tegdi chamamda. Bu uning Akmal akani mensimaganimi, yo ariq qaziyotganlardan gap olmoqchimi — tushunarsiz edi. Akmal aka sal nariroq turgan bo'lsa ham mayligaya, naq ko'zini baqraytirib turib yonida so'ragani nimasi?

— Qalayini so'raysiz, Izaka, — dedi Akbar shayton. — Ko'rib turibsiz-ku. Yo sizga ham ko'zoynak olib beraylikmi?

Odamlar qiqir-qiqir kulishdi.

— So'rab ham bo'lmaydimi endi, — deb ranjidi Izzatulla aka. — Tuzukmi deyapman-da.

— Tuzuk bo'lganda qandoq, vo'! — deb boshmaldog'ini ko'rsatdi Akbar. — Avvalgi boshlig'imizdan yaxshi. Bizga bug'doy noni bo'lmasa ham, bug'doy so'zi bo'lsa bas.

— Avvallari ham tiling uzun edi sen bolaning. Suyangan tog'ing kelib, yana ham uzun bo'lib qoldimi deyman-a! — dedi Izzatulla aka kulib.

— Bundan keyin ham uzun bo'ladi. Nima edi? — dedi Akbar va ketmon dastasiga suyanib, Izzatulla akaga tik qaradi.

— Men senga bir nima deyapmanmi? — dedi Izzatulla aka. — Shunchaki tuzukmi deyapman-da. Mazax qilyapsanmi?

— Hech kim sizni mazax qilayotgani yo'q. O'zingiz ishdan qo'yyapsiz bizlarni gapga solib!

— Men senga ko'rsatib qo'yaman o'zingdan katta odamni mazax qilishni.

— Voy, katta odam emish!.. — dedi Akbar. — Buni qarang-a...

— Voy, la'nati-yey!

— Judayam pud bo'ldim deb kerilavermang, aka, — dedi Akbar avvalgi jiddiy holiga qaytib. Endi u ketmonining dastasini qattiq qisib ushlab olgandi. — Sizdan ham og'irroq botmonlar bor.

Izzatulla aka bu bolalar bilan urishib obro' topolmasligiga ko'zi yetdi shekilli, qaytib indamadi. Faqat Akmal akaga bir tikilib qaradi-da, Akbarga:

— Senlar bilan keyin gaplashaman, — deb otining boshini burdi.

— Keyinga surib nima qilasiz, hozir gaplashib qo'ya qoling, — deb qichqirdi Akbar uning orqasidan. Odamlar yana kulgi ko'tarishdi.

Akmal aka mamnun edi. Endi u o'zining yakka emasligini bilardi chamamda. Akbar Akmal akaga ko'z qisib qo'ydi-da, ishga tushib ketdi...

Akmal aka ikkalamiz yana boyagi joyimizga kelib o'tirdik.

— Qani, mirzo Sarvar, endi birpas yozaylik, — dedi u. — Mana qalam. Men aytib turaman.

Akmal aka maysaga yonboshladi va bir nuqtaga ko'z tikib, sekin ayta boshladi:

«15-aprel. Ajab! Kechagi filolog bugun meliorator! Ariq qazish ishlariga boshliq! Faqat nomim boshliq. Odamlar o'z ishini biladi! Mendan yaxshi gap, ulardan sifatli ish. Yaxshi gapning gadosi bo'lib qolishgan ekan. Chamasi, sobiq boshliqlar andishaning otini qo'rqqoq qo'yib olishgan ko'rinadi. Insonni qo'rqitib ishlatib bo'ladimi?! Yo'q! Aksincha, faqat to'g'ri va odil bo'lib, tushunib va tushuntirib ishlash, ishlatish kerak. Izzatullavoy akaning harakatlari esa bu andozaga sig'mas ekan. Aminmanki, odamlar uni sig'dirib qo'yishadi. Sulton oqsoqol ertalab bu shaxsga to'g'ri baho berdi: «Yoqadan olgan dushmandan, pochadan olgan it yomon! Izzatulla dushman emas, u faqat tantiq it, xolos. Insofga kelar, kelmasa, o'zimiz keltirib qo'yamiz...» deb.

Men ham o'sha gaplarga qo'shilaman...»

— Bo'ldi, mulla Sarvar.

Daftarni yopib, Akmal akaga berdim. U ikki buklab yon cho'ntagiga solib qo'ydi. Keyin ariqchilarning oldiga bordik. Ular ham endi dam olgani chiqib turishgan ekan. Bir tomonda qizlar, ikkinchi tomonda bo'z yigitlar, taglariga ketmonlarini qo'yishib o'tirishar, hazil-mutoyiba boshlanib ketgan, qiyqiriq-kulgi avjida edi.

— Bugun kuyovto'raning ishi besh, — dedi qizlar orasidan kimdir. U kuyovto'ra deb Jumabekni ayta-yotgan edi. Uni narigi Yetimlar ovulida Oysuluv degan qizga unashtirib qo'yishgan bo'lib, shu kunlarda ota-onasi to'y taraddudida yurishgan edi. Haligi qiz gapida davom etdi: — Bugun ham bayroqni berishmaydigan ko'rinadi ular.

— Berib bo'pmiz! — deb qichqirishdi yigitlar.

— Bayroq kerakmi? — dedi Jumabek jo'jaxyo'rozdek bo'ynini cho'zib.

— Kerak bo'lmasa havas qilarmidik?

— Undoq bo'lsa meni o'zlaringga qo'shib olinglar. Men qayerda bo'lsam, bayroq ham shu yerda-da.

— Chiranishini qaranglar! — dedi qorachadan kelgan bir qozoq qizi. — Bo'lmasa o'taqol!

— O'taymi?.. — deb Jumabek o'rnidan qo'zg'aldi.

— Qo'y, ko'zimiz uchib turgani yo'q! — dedi boyagi qiz. — Bir boplasangchi, Soragul, uni o'lan bilan. Boplaganda ham ikkinchi gap otolmaydigan qilib bopla!

Soragul degan qiz, bo'пти, degandek yigitlar tomonga birpas qarab o'ylanib turdi-da, keyin birdan yangroq ovoz bilan o'lan ayta boshladi:

*Qarasam shalbaringga juldur-juldur,
Aldag'anga ko'nesin, nadan qurg'ur.
Ansheyin yermek qilip, kel degenge,
Keluin qarashi, quday urg'ur...*

Qizlar tomon chuvillashib kulishdi. Yigitlar Jumabekni gijgijlashar edi. Jumabek ham bo'sh keldiganlardan emas. U vaqt o'tkazmay, Soragulning gapini ilib ketdi:

*Sirting odam shapqali, tiling jilan,
Barasing, qarang qalg'ir, qayda ketip?
Ko's tuyme o'mravunga jarasip tur,
Jurip em ustayin dep aues etip!*

Bu gal yigitlar qiyqirishib, chapak chalishdi. Soragul yana ilib ketdi:

*Qo'y bala, bo'l so'zinge sinalmaymin,
Tilinge jalg'an aytqan ko'nalmaymin.
Iyesi bar tuymemning, aure bo'lma,
Quning jetpes qimbatti beralmaymin...*

Yana qiyqiriq boshlandi. Akmal aka nuqul «Ofarin!» derdi, xolos. Ko'rinib turibdiki, Jumabek yutilib qoldi. Javob qilishga endi uning tili qisqalik qilib turardi. Shuningdek, Soragulning «Tilinge jalg'an aytqan ko'nal-maymin» degani ham bejiz emasdi, albatta. Odamlarning gapiga qaraganda, Jumabekning otasi Supabek ota Soragulnikiga o'zi sovchi bo'lib borgan ekan. Shunda qizning otasi: «Qoraga beradigan xo'ja qizi yo'q», deb ko'nmabdi. Supabek otaning bu gapdan jahli chiqib: «Ey, ne deb o'ttap o'tirsin? Sen xo'jasin, biz qaramiz, axiretke birga baramiz!» deb etagini silkib chiqib ketibdi. Shu gaplardan keyin Soragul bilan Jumabek o'rtasidagi ilgarigi yaqinlik ancha sovub qolgan deyishadi. Haligi indamay qolganiga qaraganda aybning ko'prog'i Jumabekda bo'lsa ehtimol! Shundan keyin Jumabek boshqa, Yetimlar ovulidan uylanmoqchi bo'lyapti. Buni Soragul eshitmagan deb o'ylaysizmi? Haligi achchiq-chuchuk gaplar shuning uchun emasmikin?

Dam olish tugab, yana ish boshlanib ketdi. Kechqurun Akmal aka kim qancha ariq qaziganini «A» harfiga o'xshash o'lchov tayog'i bilan hisoblab daftarchasiga yozib oldi.

Quyosh botib, podalar qayta boshladi. Odamlar ham to'da-to'da bo'lib biri eshakda, biri yayov qishloqqa qarab yo'l olishdi.

Huv ana, katta yo'lda Eshmat akaning ho'kiz aravasi, shahardan kelayotgan bo'lsa kerak. Qarsaqli-ning narigi tomonida o'tlab yurgan podalar ham qishloqqa qarab yuzlandi. Supabek otaning qichqirig'i ham baralla eshitila boshladi...

Akmal aka eshakda, men piyoda odamlardan oldinroqda borardik.

— Mirzo Sarvar, — dedi Akmal aka sekin.

— Labbay?

— Mana endi Farhod o'rtog'ingizga xat yozsangiz bo'ladi.

— Rostdanmi?

— Kechqurun kiring, birgalashib yozamiz.

Orqamizdan odamlar yetib kelib, gapimiz uzilib qoldi. Bir yoqdan qizlar ashula boshlab yuborishgandi:

*Daryoning o'rtasida sol boradi,
Sol ustida to'tiqush yolboradi.
To'tiqush bolasiga don beradi,
Har kishi sevganiga jon beradi...*

TO'QQIZINCHI BOB

A'zam ikkalamiz shahardan qaytib kelyapmiz... Ikkalamiz ikki eshakda. Quyosh siyrak, yupqa bulutlarni oralab, ufqqa og'ib qolgan bo'lsa ham, hali tushki tafti so'nmagandi. Havo dim, g'ir etgan shabada yo'q edi. Biz xayol surib kelardik.

Ha, aytgandek, shaharga nima uchun tushganimizni aytib beray: kecha kechqurun Akmal aka bilan ishdan qaytib kelsam, oyim bizlardan ilgariroq kelib, u-bu qilayotgan ekan.

— Keldingmi, bolam, sigirlaringga qara, — dedi.

Kamzulimni yechib, chopganimcha podaning oldiga chiqib ketdim. Poda endi qishloqqa kirib kelayotgan edi. Bolalarning qiychuvi-yu, sigirlarning ma'rashi, podachining ba'zi bebosh sigirlarni baqirib qaytarishi, itlarning vovullashi... hatto mana shunday shabadasiz oqshomda sigir tuyoqlaridan ko'tarilgan oppoq changning kattakon ko'rpaga o'xshab havoda qalqib yurishi — hamma-hammasi qishlog'imizda har kuni takrorlanadigan manzara edi. Lekin shunga qaramay bu manzara har kuni yangi, har kuni qiziq bo'lib ko'rinadi menga. Kunduzi dalada, ko'chada

ko'rolmagan bolalaringni oqshom shu yerda ko'rasan. Huv ana, chang orasida Hasan ko'zoynak ola sigirini oldiga solib, targ'il sigirining dumidan ushlagancha qiyqirib ketib borayapti. Yoshi anchaga borib qolgan bolaga yarashmagan qiliq...

Roziq, Abdunabilar ham shu yerda. Supabek ota kelyapti tayog'ini do'q-do'q etib. Marjonbek u yoqdan bu yoqqa chopib chetga chiqqan sigirlarni qaytarib yuribdi:

— Ay ko'zaynekting targ'ili, qayt beri, qarasan tekkir!..

Ba'zan shunday paytlarda jahli chiqib ketsa, sigirlarni ham egasiga o'xshatib so'kardi u.

— Qo'janga uqsamay o'l, sumiltirik! Kirmegan qo'rang jo'q!.. — deydi u baralla qichqirib. Buni butun qishloq eshitadi nazarimda. Ba'zi sigirlar shunday mahallarda shoxini bigiz qilib, Marjonbekka o'dag'aylaydi ham. Shunda u yana tayog'ini ko'tarib po'pisa qiladi: — Mal bo'layin deseng Izekenge uqsama, mo'yningga pishaq tartilg'ir!..

Bizlar qotib-qotib kulamiz...

Sigirlarni olib kirib, o'rniga bog'ladim. Oyim ularni birpasda sog'ib, ikki chelak sutni qo'shninikiga tegushikka olib chiqib berib kirdi. Keyin sandal atrofida ovqat ichib o'tirganimizda:

— Burus kuni chalovga chiqar ekansanlar. Shaharga, bobongning oldiga tushib chiqmaysanmi? — dedi menga. — Saryog' bilan suzma to'planib qoldi. Ko'ylaklik mato ham olib qo'ydim devdi. Hademay may bayrami kelyapti. Singlingga ko'ylak kerak... Bir ishga tushib ketganingdan keyin, qo'ling bo'shamay qoladi, bolam. Imtihoning bo'lsa yaqinlashib qoldi...

— Mayli, — dedim kosamning tagini yalayotib. — Bir o'zimmi?

— A'zam ham tushmasmikin?

— Bilmadim.

— So'rab boq.

A'zamlarnikiga chiqsam, Po'lat amakim bilan Manzura kelinoyim hovlida yurishgan ekan.

— A'zam uydami? — deb so'radim ulardan.

— Uyda Akmal akang bilan ishlab o'tirishibdi.

«Ishlab o'tirishibdi!» Nahotki kundalikni A'zam yozayotgan bo'lsa? Ikkalamizdan boshqa hech kim bilmasin, degandi-ku Akmal aka?

Kirsam, rostdan ham Akmal aka nimalarnidir aytyapti, A'zam qitir-qitir qilib yozyapti.

— E, keling, mirzo Sarvar, — dedi Akmal aka boshini ko'tarib va mening eshik oldida hayron bo'lib turganimni ko'rib. — Mana, mulla A'zam bilan Farhodga xat yozyapmiz.

Ichimda «xayriyat!» deb iljaydim. Xatni yozib bo'lishdi. Endi uni tumorcha qilib, sirtiga manzilni yozish kerak.

— Adresni men yozay? — dedim.

— Mayli, husnixatingiz ajoyib, — dedi Akmal aka. Lekin, ko'rib turibman, bu gapim A'zamga sal yoqinqiramadi.

Men xatni tumorcha qilib bukladim-da, Akmal akaga qaradim. U ayta boshladi. Men yoza boshladim:

— «Toshkent shahri. Taxtapul ko'chasi, 5-uy. Doniyorov Farhodga». Yozdingizmi?

— Yozdim.

— Barakallo. Endi Qarqaralining adresini yozing.

Yozib bo'lib, konvertni Akmal akaga berdim. U konvertni qimmatbaho bir narsadek ehtiyotlab ushlab, ichida o'qib chiqdi.

— Xo'sh, endi buni qanday jo'natamiz?

— Pochtalyonga beramiz-da, — dedi A'zam.

— Men ertalab shaharga tushmoqchiman. O'zim olib ketib, vokzaldagi pochta qutichaga tashlasam-chi?

— Juda soz!

Shunga kelishdik.

Shu mahal hovlidan kimningdir ovozi eshitildi:

— Akmal aka bormi?

— Bor. Uyda, — dedi Po'lat amakim. Eshik ochilib, uyga kolxoz sekretari kirib keldi.

— Assalomu alaykum. Sizni oqsoqol so'rayaptilar. Chiqarkansiz.

Akmal aka hayron bo'lib qoldi. Buni sekretar boshqacha tushundi shekilli, o'zicha yana izoh bergan bo'lib:

— Idoraga, — dedi-da, chiqib ketdi.

Akmal aka «nima gap?» degandek yelkasini qisib, asta o'rnidan turdi. Tumor xatni berishini ham, bermasligini ham bilmay, biroz ikkilanib turdi-da, keyin tavakkal degandek menga cho'zdi. Oldim. Keyin o'zi oyog'i tortmayroq idoraga chiqib ketdi.

A'zam ikkalamiz biroz indamay o'tirdik.

— Ertaga shaharga tushmaysanmi? — deb so'radim men undan, nihoyat. — Oyim yog', suzma yig'ilib qoldi deyapti.

— Dadamdan so'ray-chi.

Asta o'rnimdan turdim. U ham turdi.

— Bo'lmasa so'rab ko'r, birga tushib chiqamiz.

— Mayli.

Ko'chaga chiqqanimizdan keyin undan so'radim:

— Xatda nima deb yozdinglar?

— Eson-omonman. Keyin, Qarqaralidaman, ishlayapman... Mendan xavotir olmanglar, deb yozdik.

— Tag'in?

— Tag'in, kelaman, deb ovora bo'lib yurmanglar. Kuzgacha o'zim borib qolaman. Keyin, Farhodning o'qishlari qalay, deb yozdik. Qizini ham so'radi. Xah, qara, otini esimdan chiqarib qo'yibman.

— Mayli. Dadang xo'p desa, menga aytasan, bo'p-timi?

— Bo'пти.

Ancha qorong'i tushib qolgan edi. Uyga yaqinlashganimda uzoqdan ashula eshitildi:

*Hil-hili yorim uyg'onsin,
Hil-hili yor, hil-hili!*

Kim ekan bu bemahalda yolg'iz ashula aytib yurgan?

* * *

Shunday qilib, ertalab A'zam ikkalamiz ikki eshakda shaharga tushdik. To'g'ri bobomlarnikiga bordik-da, eshaklarimizni, olib kelgan narsalarimizni qo'yib, o'zimiz Farhodga yozilgan xatni jo'natish uchun ko'chaga chiqdik. Xatni pochta qutisiga tashlab, uch-to'rt gazeta olib, keyin bozorga tushdik. Uzun-uzun taxtalar oldida egni-boshidan yog'hidi anqib turgan semiz-semiz o'ris xotinlar, etaklari oyog'iga o'ralashgan o'zbek, qozoq ayollari chigit yog'iga pishirilgan somsalar, yaxna g'oz go'shtlari, mol tuyoqlari, pishirilgan tuxumlarni sotib o'tirishardi. Bir qozoq ayoli ayron shopirardi... Ishtahani qitiqlaydigan xushbo'y hid butun rastalarni tutib ketgan edi. A'zam ikkalamiz qult-qult yutib, bir-birimizga qaraymiz. Boshiga pilotka, egniga gimnastyorka kiyib, bir oyog'ini oq doka bilan qalin qilib o'rab olgan qo'ltiqtayoqli askar yigit qo'lidagi narsasini ko'z-ko'z qilib baqirardi:

— Maxorka, maxorka! Perviy sort! Oling.

Latta-putta bozoriga o'tgandik, bizning qishloqdan kelganimizni sezishdi shekilli, atrofimizni darrov bir gala u-bu ko'tarib yurganlar o'rab olishdi:

— Kimga galife shim! Shim olmoqchimidingiz, uka?.. Mana...

— Soldatcha etik. Armonda qolasan.

— Xanjar, nemetskiy, yaltillaydi!

— Fonar, fonar... Mana, arzon beraman.

— Mana buni ko'ring, shivyot xuddi o'zingizga o'lchab tikkandek, — deb bir uchqur yigit A'zamning yelkasiga qo'lidagi qora kostumini yopdi: — Olaqoling, arzon qilib beraman. A, labbay? E-ha, pulingiz yo'qmi?.. Sariyog'mi, bug'doymi — almashtiravermiz...

Olomon orasidan gangib, zo'rg'a qutilib chiqsak, munkillab qolgan bir kampir oriq qo'llarini cho'zib bir nima degandek bo'ldi. Yoniga borsak, kir-chir ko'ylagining yengidan bir qog'oz chiqarib, ehtiyotdan atrofga alanglab dedi:

— Zaborni kerak emasmi, bolalarim?

Bosh chayqab o'tib ketdik.

Ikkalamizda ham sas-sado yo'q. Poyezd yo'li bo'ylab asta ketib boryapmiz. Yo'l bo'yida chelak ko'tarib, ko'mir terib yurgan bolalar: «Eshelon, eshelon kelyapti!» deb qichqirishib, o'zlarini chetga olishdi. Birdan uzoqdan parovozning horg'in tovushi eshitildi. Saldan keyin stansiyaga kiraverishdagi yo'l bo'yiga tikilgan semafor ko'tarildi. Bizlar ham bir chekaga chiqib, poyezd kelishini kuta boshladik. Ko'p o'tmay u «oh-uh» qilib stansiyaga kirib keldi. Ko'zimizni uzmay qarab turibmiz... Qizil vagonlarda birining qo'li, birining oyog'i bog'langan, biri esa qo'ltiqtayoqqa suyangan soldatlar... Ba'zilari tikka turishibdi, ba'zilari o'tirishibdi... Oq doka bilan boshini tang'ib, ustidan chuchvara qalpog'ini bostirib kiyib olgan soldatning garmoshkasi avjida. Vagonlar shaqirshuqur qilib o'tib ketdi. Poyezd vokzal oldiga borib to'xtaganda, bozordagi ayollar narsalarini ko'tarishib yugurishganicha soldatlar tomon yopirilishdi...

Qarasam, A'zamning ko'zlarida yosh. «Ha?» desam, «O'zing-chi?» deydi.

Nega ko'zyoshi qilmaylik? A'zamning akasi, mening esa dadam frontda...

Ikkalamiz shalpayib, bobomnikiga qaytib keldik. Bobom uyda ekan. Mehribonlik bilan kutib oldi. Peshonalarimizdan o'pdi. Keyin biroz o'pka-gina ham qildi.

— Qayoqda sanqib yuribsizlar? Axir olib kelgan narsalaring issiqda aynib qolishini bilardilaring-ku. Yaxshiyam kelib qoldim. Bo'lmasa...

Men ich-ichimdan quvondim. Demak, bobom olib kelgan suzmalarimizni, sariyog'larimizni saranjomlab qo'yibdi. Yashang, mehribon bobojonim!

— Kampir, hoy kampir, — deb qichqirdi bobom buvimga. — Mana bu bo'taloqlaringga qara, juda ochga o'xshaydi.

Buvim bizlarni yaxshilab mehmon qildi. Oppoq bo'lka non, holvaytar... qand, turshak! Qorinlarimiz to'yib, yotib dam oldik. Bobom bilan undan-bundan gaplashdik...

Kun qaytgandan keyin yana yo'l taraddudini ko'ra boshladik.

— Sarvar, — dedi bobom menga yuzlanib. — Bugun sizlarga bozor qilib bera olmadim. Chunki kechqurun bozorning mazasi qochadi. Ertalab don-dun ola bilsam, Eshmat akangdan berib yuborarman.

— Xo'p.

— Oying boshqa hech nima demaganmidi?

— Ko'ylaklik mato olib qo'ydim, degan ekansiz...

— Ha, aytmoqchi... Hoy kampir, anov kungi chitni o'rab, xurjunga sol, — dedi bobom. Keyin yana bir narsani eslagandek bo'lib, so'rab qoldi. — Bu, Izzatullaning nechta sigiri bor?

— Ikkita.

— Qizitaloqning o'g'li kunora bozorga keladi. Xuddi o'nta sigiri bordek...

— Bilmadim.

Bizlar eshaklarimizga minib, Qarqaraliga yo'l oldik.

Qorachiqdan o'tib, Qarsaqliga yaqinlashganimizda, qarshimizdan bir qora ko'rindi. Yaqinlashib kelganda tanidik. Hasan ko'zoynak dadasi minib yuradigan qora yo'rg'ada yo'rtib kelayotibdi. Shunday yonimizga kelganda:

— Ha, yo'l bo'lsin, kechlatib? — dedi A'zam.

— Shaharga, — u shunday dedi-yu, o'tdi-ketdi. Bizlar bir-birimizga qarab, yelkamizni qisdik. Shaharga odatda qishloqdagilar ertalab tushib, kechqurun qaytib chiqishardi. Kechqurun tushgan odam qo'nmasdan chiqolmasdi. Qo'nsa kerak, deb o'yladim. Bobomning boyagi gapini ham o'ylab ketdim. Bizlarda ham ikkitadan sigir bor, shaharga o'n besh kunda bir marta tushamiz... Bu ko'zoynak boshqalarnikini ham olib tushsa kerak-da. Tayyor ko'lik bo'lgandan keyin...

Shu xayollar bilan A'zam ikkalamiz Akmal akalar ishlayotgan joyga kelib qolibmiz.

— Yur, A'zam, ariq chopayotganlarni ko'rib o'tamiz, — dedim. — Bugun bitirishgandir.

— Yur.

Burildik. Borsak, ariqning qazilib bitishiga ozgina qolibdi. Akmal akaning qo'lida ham ketmon, ariq bo'yida yuribdi.

— Hormanglar, — dedi A'zam xuddi katta kishilardek.

— E, kelinglar, yigitchalar, — dedi Akmal aka. — Qani, yosh kelsa ishga degan. Ozgina qoldi, qarashvoringlar...

Ikkalamiz ham eshaklarimizdan sakrab-sakrab tushdik-da, shahardan olgan gazetalarimizni Akmal akaga berib, ketmonga yopishdik.

— Barakallo! Yigit degan bundoq bo'пти, — dedi Akmal aka ariq bo'yiga cho'qqayib. Keyin quloqchinini yechib, peshonasini artdi. Sochini ustarada qirdiribdi.

— Akmal aka, sochingiz qani?

— Usta kelib olib ketdi. Oldirsa yaxshi o'sarmish.

— Oldirmasangiz ham qo'ymasdi-da, domla, — deb kuldi Akbar shayton kaftiga tuflab. — U sartarosh mehnat kunini kishi boshiga qarab sanaydi.

— Iye, shundoqmi?

Shu taxlit hazil-mutoyiba davom etardi. A'zam ikkalamiz ikkita keksaroq ayolning qo'lidan ketmonini olib, ariq chopypamiz. Akmal aka haligi ayollarga javob berib yubordi-da, ariq bo'yiga cho'qqayib, shahardan olib chiqqan gazetalarimizni ko'ra boshladi. Ish birpas ham to'xtamasdi. Bir mahal yigitlar to'dasidan Akbar ariq bo'yiga chiqib, Jumabekka hisobot bera boshladi. O'ng qo'li chakkasida.

— O'rtoq komandir, rotamiz belgilangan punktni bir hamlada ishg'ol qildi. Hech qanday talafot yo'q. Faqat... — deb orqasiga ayyorona qarab qo'ydi-da, charchagan bo'lsa kerak, ariq ichida chalqanchasiga yotgan Jalilga ishora qilib, gapida davom etdi: — Faqat bitta jangchimiz qahramonlarcha yiqildi!

Hamma gur etib kulib yubordi.

— Nafasing muncha sovuq! E-e... — deb cho'zilib o'rnidan turdi Jalil.

— Ruxsat eting, o'rtoq komandir, g'arbiy frontni ochishga! — deb qizlar ishlayotgan tomonga ishora qildi Akbar.

— Ruxsat! — dedi Jumabek kulib.

— Otryad, smirno! Ketmonlar yelkaga, qizlarga qarab marsh!

Shu payt:

— Hoy bolalar! Beri kelinglar! — deb qoldi Akmal aka. Qo'lida gazeta, o'zida yo'q xursand. — Bir minutga...

Yigitlar nima gap degandek hayron bo'lib Akmal akaning oldiga kelishdi.

— Mana, — Akmal aka gazetani baland ko'tardi. — Qo'shinlarimiz kecha Oder daryosi bo'yida itti-foqchilarimiz qo'shinlari bilan uchrashibdi. Fashist gazandalari katta talafot bilan, Frankfurt shahrini tashlab chiqibdi. Endigi marra Berlin!

— Ur-ra-a! — deb baqirdi kimdir. Boshqalar ham unga qo'shilishdi.

— Endi boraveringlar, — deb Akmal aka bolalarga mamnun boqdi. — Gap tamom. Ishga...

Quyosh botgan paytda qizlar uchastkasida ham ish tamom bo'ldi. Hamma ust-boshlarini qoqib-silkib ariqdan chiqdi.

— Rahmat, ukalar, singillar, — dedi Akmal aka xursand bo'lib. — Haytovur boshqarmaga bergan va'damizning ustidan chiqdik. Charchamadinglarmi?

— Nega charchar ekanmiz, domla, — dedi Akbar. — Supabek otam aytadilar-ku, eli baquvvatning beli baquvvat, deb. Hali belimiz baquvvat bizlarning, domla.

— To'g'ri, qarang, fashistlarni zirqiratib o'rdasiga yaqinlashtirib qo'ydik... Xo'p, endi yaxshilab dam olinglar. Ertadan boshlab chalovga chiqamiz.

Odamlar qishloqqa qarab yo'l olishdi. Yo'lda Akmal aka yon cho'ntagidan buklog'lik qog'oz chiqarib menga berdi, men uni darhol cho'ntakka urdim. Uyda o'qiyman.

Uyga borsam, sigirlar podadan qaytib kelibdi, oyim ularni sog'ib, tegushikka ham olib chiqib ulguribdi. Endi yechinay deb tursam, Marjonbek qichqirib qoldi:

— Oshihalol!

Qo'limda bir bo'lak non, bitta bo'sh piyola, hovliga chiqdim. Nonni berib, qovoqdagi oshihalolidan ozgina

so'rab ichmoqchiman... Chiqsam, Marjonbekning oldida Tatash jinni turibdi — qovoqqa qarab qiqir-qiqir kuladi. Qorni och ekan. Marjonbek olib kelgan katta piyolani to'ldirib, unga oshihalol quyib berdi. U bir zumda piyolani bo'shatdi. Keyin rahmat ham demay, yelganicha jo'nab qoldi. Sal o'tmay yana o'sha tanish ashula eshitildi:

*Hil-hili yorim uyg'onsin,
Hil-hili yor, hil-hili.*

— Bu kim? — deb so'radim Marjonbekdan oshihalol ho'playotib.

— Kim bo'lardi, Tatash-da.

— Iye, yangi ashula o'rganibdi-da!

— Ha, ilgarigi ashulasini birov bu yoqda tursin, o'zi ham tushunmas edi.

— Ob-bo Tatash-ey! Qara, tuppa-tuzuk aytadi-ya!

Marjonbek ketdi. Sal o'tmay narigi hovlidan ovozi chiqdi:

— Oshihalol.

Uyga kirdim. Oyimga bobom tayinlagan gaplarni aytdim. Ovqatdan so'ng, sandalga o'tirdim. Oldimda Akmal akaning kundaligi. Bir boshdan ko'chira boshladim.

«16-aprel. Kecha kechqurun meni birinchi marta boshqarmaga chaqirishdi. Bor-yo'g'i oltita erkak, ikkita ayol qatnashdi! Izzatulla aka ham bor. Birinchi bor ko'zlarimiz bir-biriga to'qnashdi. Inson mehri ko'zida deguvchi edilar. Lekin men bu ko'zlarda mehr ko'rmadim. Oqsoqolni mehrli desa bo'ladi. Otamiz tengi, yuzlaridan nur yog'ilib turibdi. Ahmadovning prokuratura idorasida aytgan gaplari to'g'ri chiqyapti. Oqsoqol cho'rtkesar odam ekan... U kishi meni ko'p maqtadi... Odamlarga yaxshi muomalada bo'layotgan va bo'sh vaqtlarimda gazeta xabarlarini o'qib berayotgan

emishman. Ishning sifati ham, hajmi ham oshganmish va hokazo...

Bu gaplar to'g'ri-yu, ammo shuni boshqarmada sharhlash joizmidi!

Menga eng ma'quli shu bo'ldiki, ishonch bildirishdi. Chalovga ham siz rahbarlik qilasiz, deyishdi. Ishonch! Qanchadan beri qidirib yuribman bu ishonchni men? Mana, yetti yil bo'lyapti uni qidirganimga! Nazarimda, endi uni qidirib yurgan yillarim qismatimdek bo'lib orqada qolgandek ko'rinardi. Ishonch menda ruh paydo qildi. Men bir majruh qush edim, u menga qanot baxsh etdi. Boshqarmada yigit-qizlarning e'tirozini aytishga jur'at qildim: «Ikki kundirki, Hasan ko'zoynak tuyada qatiq o'rniga ayron olib keladi. Axir ayron ichib ishlab bo'ladimi?» «Biz buni fermaga — Isoy boboga aytamiz... Odamlar chalovda suv kechib ishlashi kerak. Suv odamni so'rib tashlaydi. Bir mahal issiq ovqat ham tashkil qilamiz», deb va'da berdi oqsoqol.

Keyin menga javob berishdi. Boshqarmadan qushdek yengil sezib chiqdim o'zimni!..»

O'NINCHI BOB

Chalovga chiqqanimizga uch kun bo'ldi.

Aytgandek, chalov nima, bilasizmi? Chalov — suvda o'sadigan yashil tolali o'simlik. Juda qalin o'sadi. Har yili bahorda bir marta uni tozalab turilmasa, qishloqqa oqayotgan hozirgi suvning yarmi ham bormaydi.

Qorachiq degan soyimiz bor. Shu soydan qishlog'imizga bir ariq chiqqan. Uni Belariq deb atashadi. Bu ariq shahar bilan Qarqaralining o'rtasida — belida bo'lgani uchun shunday deb atashsa kerak. Uch kun bo'ldi — Belariqda ko'kragimizdan suv kechib, chalov olyapmiz. Bor-yo'g'imiz o'n kishi. Akmal akadan boshqa hammaning qo'lida o'roq. Suvni vaqtincha

boshidan to'xtatib qo'ygan bo'lsak ham, ariq chuqur bo'lgani uchun, ko'lmak suvning o'zi ham ba'zi joylarda ko'krakdan kelardi. Ariq ichi mayda qamish, qo'g'a... Chalovni olishga xalaqit beradi. Ahyon-ahyonda ikki oyoqlarimiz o'rtasidan, qo'ltiqlarimiz taglaridan shuv etib suvilon o'tib qoladi. Ba'zi qo'rqqoq bolalar suvni chalp-chulp kechib ariq bo'yiga qarab qochib chiqishadi. Men qo'rqmayman demoqchi emasman. Har holda ilon — ilon... Ertalab suvga tushging kelmaydi. Sovuq bo'ladi. Tanang seskanadi. Quyosh tikkaga kelganda badaning sal o'rganadi-yu, biroq boshingdan oftob o'tib ketadi. Faqat bulutli kunlarda mazza. Biroq basharangga tez-tez suv tegib, oftobda quriyversa ham bo'lmas ekan. Naq chakkala-ring tirishib yorilib ketay deydi.

Nazarimda, ishimiz unmayotgandek ko'rinardi. Kuniga uch yuz, uch yuz ellik metr ariqning chalovini olardik. Chalov nihoyatda qalin bo'lib, buning ustiga ariq ham chuqur edi. Ayniqsa, qalin chalovni qirg'oqqa ko'tarib olib tashlash juda mushkul edi.

Mana, chalovga chiqqanimizga uch kun bo'ldi. Lekin shu uch kunning o'zi ham ancha madorimizni olib qo'ydi. Biroq ruhimiz tetik, hazil-mutoyiba hali ham avjida edi. Chalovda qizlar, juvonlar yo'q bo'lib, faqat bolalar, yigitlar edik. Hozir oramizda faqat Jumabekkina yo'q edi. Chunki bugun uning to'yi. Hammamiz to'yga aytilganmiz, kechqurun borishimiz kerak. Boshqalar: Roziq ham, Abdunabi ham, A'zam ham — hammasi shu yerda...

Sulton bobo aytgan gapining ustidan chiqdi. Tushda bir mahal issiq ovqat qilib beryapti. Yorma go'ja! Akmal akaning o'zi qiladi. Buning ustiga, suvdan uncha-muncha baliq tutib, pishirib yeb turamiz. Ammo Hasan ko'zoynak tuyada olib keladigan qatiqda na maza bor, na matra. Isoy boboga odam

yuborib surishtirsak, men buzilmagan qatiq beraman, agar ishonmasanglar tekshirib olinglar, deb ancha xafa bo'libdi. Shundan keyin Hasan ko'zoynakdan shubhalana boshladik. Men tunov kuni shaharga tushganimda bobom aytgan gapni aytib bergandim: bolalar hayron bo'lishdi.

— Suyultirib olib kelganga qaraganda, suv qo'shsa kerak-da, la'nati, — dedi Akbar.

— Ferma bilan Belariq o'rtasida suv yo'q-ku, qayoqdan oladi?

Bizlar chug'urlashib turganimizda Akmal aka kelib qoldi. Shunday bo'lsa ham Akbar gapida davom etaverdi:

— Lamaymizmipoy?

— Dayqan libqi? — dedi A'zam.

Akmal aka «bu qanaqa til!» degandek bizlarga qaradi. Bizlar maktabda shunaqa tilda gaplashardik maynabozchilikka. Masalan, bir so'zni aytmoqchi bo'lsak, u so'zning oxirgi bo'g'inini oldiga olib gapiraveramiz. Qizlarniki boshqa. Ular, masalan: «Uyga ketasanmi?» — demoqchi bo'lsa: «Ultishga keltishasanmi?» deb gapiradi. Hozir Akbarning bunday gapirayotganining sababi maynabozchilik emas, balki Akmal akaga bildirmay, Hasan ko'zoynakni o'zimiz poylaymizmi, deyayotgan edi. A'zamning qanday qilib, degan so'rog'iga javob berdi:

— Tato'rt labo libbo' laymizpoy. Rimizbi, maningfer nidayo, rimizbi tao'r dayo'l. Mixo'p?

— Tibo'p.

— Chonqa mizboshlay?

— Rbi atdanso yinke.

Akmal aka biroz hayron bo'lib turdi-da, oxiri chidayolmadi shekilli, so'radi:

— Hoy, bolalar, bu qanaqa til o'zi? Nima deyap-sizlar?

— Tag'in bir soatdan so'ng to'rtta bola bo'lib Qorachiqqa baliq tutgani boramiz. Akmal aka ruxsat berarmikin, deyapmiz, — dedi Akbar ayyorona kulib.

— Bolasi tushmagurlar-ey. Shu gap ekan-u, to'g'ri gapirib qo'ya qolsalaring bo'lmasmidi?

Abdunabi qiqirlab kulib yubordi. Bildirib qo'ymasa edi, deb turibmiz ichimizda. Akbar shayton buning ham ilojini topdi.

— Abdunabi, A'zam, Sarvar, qani bir harakat qilaylik... Hadeguncha baliq oviga boradigan mahal ham bo'lib qoladi.

Ishga tushib ketdik. Akmal aka ovqatga unnay boshladi. O'choq kechagi joyda bo'lgani uchun bizlardan ancha narida qolib ketgandi.

— Akmal akaga o'tin yig'ib berish kerak, — dedi A'zam.

— Ozgina ishlaylik. Keyin borib tuyaqorin sudrab kelamiz.

Tuyaqorin degan narsa rostdan ham tuyaning qornidek katta bo'ladi, sal shamol tursa, ildizidan qo'porilib, yumalab yuradi. Tikani ko'p bo'lgani uchun uni o'sha qo'porilgan ildizidan ushlab olib kelmasa, qo'lga sanchiladi.

Ovqatga chamasi yarim soatlar qolganda to'rt bola ariqdan chiqib, to'rtta tuyaqorin sudrab keldik. Akmal aka minnatdorchilik bildirdi. So'ng qozoniga suv quyayotganda ruxsat so'radik.

— Baliqqami endi? — dedi u qaddini rostlab.

— Ha, — dedi Akbar Akmal akaga va bizlarga qarab ko'zini qisib qo'ydi.

— Mayli-yu, kechikmay kelinglar. Hademay qatiq ham kelib qoladi.

— Xo'p.

Biz kiyimlarimizni ham kiymasdan, chopga-nimizcha yo'lga tushdik. Ferma bilan Belariq o'rtasi

uch kilometrcha kelardi. O'rtalikda to'p-to'p jing'il, to'rong'illar o'sib yotardi. Xuddi to'qayga o'xshaydi... Orasiga kirib ketsa, otliq u yoqda tursin, tuya mingan ham ko'rinmay ketardi.

To'rt bola to'rt joyda Hasan ko'zoynakni kutib turibmiz. Boshlarimizdan, badanlarimizdan oftob o'tib borardi. Atrof jimjit. Faqat qayerdadir, soyada chigirtka issiqdan nolib chirillardi. Qayerdadir bo'z-to'rg'ay bo'zlardi.

Jing'il tuplarining panasida poylab turibmiz. Bir tomondan oftob kuydirib borardi, ikkinchi tomondan jing'ilning tamakinikiga o'xshash achchiq hidi dimog'larimizni qichitardi! Bizlar issiqdan bo'g'ilib, shig'g'a terga tushib ketgandik. Bo'yinlarimizga jing'il guli yopishib qichishtirardi. Shu turishimizda ataylab qidirib kelgan odam ham topolmasdi bizlarni.

Ana, ferma tomondan kelayotgan bir qora ko'rindi. Shu bo'lsa kerak... Yo'q, u otliq ekan, qishloqqa qarab o'tib ketdi.

Yana bitta qora ko'rindi! Bunisi albatta Hasan ko'zoynak bo'lsa kerak... Aytganimiz keldi. O'sha!

Bolalarga «joylaringdan qimirlamanglar» ishorasini qildi Akbar. Hasan ko'zoynak esa tuyasini savalab, lo'killatib, tobora yaqinlashib kelardi. Savalagan sayin baqirardi tuya bechora. U yetib kelib, shundoqqina yonimizdan o'tib ketdi. Bizlar qimir etmay turardik. Tuyaning ovozi ancha uzoqlashib ketgach, boshlarimizni ko'tarib qaradik.

— Jing'illarni panalab qorama-qora boraveramiz.

— Ketdik.

Birdan tuyaning qorasi ko'rinmay, ovozi o'chib qoldi. Yo'qotib qo'ydik. Endi nima qildik, deb hayron bo'lib tursak, Akbar jerkib berdi:

— Nima qilib turibsizlar, yurmaysizlarmi?

— Qayoqqa?

— E, qanaqasizlar! — dedi Akbar yana jahli chiqib. U osmonga imo qildi. Sal nariroqda, tepada besh-oltita qora zag'chami, qora qushning palaponlarimi, aylanib uchib yurishardi. — Tepada qush aylansa, tagida albatta bir gap bo'ladi.

Bizlar qushlar aylanayotgan joyni mo'ljallab bora-yotgandik, A'zam birdan taqqa to'xtadi va barmog'ini og'ziga ko'ndalang qilib: «jim!» dedi.

— Ana, ana, ko'rdingmi?.. Huv katta tup jing'ilning tagiga qara!

Hammamiz aniq ko'rdik. Tuya cho'kib yotardi. Hasan ko'zoynak jing'il tagida g'imirlab bir narsa qilyapti... Ana tuyaga mindi. Tuya bir bo'kirib, o'rnidan turdi-da, yo'lga tushdi. Uzoqlashgandan keyin hammamiz yugurib bordik o'sha joyga. Qarasak, jing'il atrofi sho'rxok emasmi, toptalaverib tuprog'i chiqib ketibdi. Tuya bir marta cho'kkaniga bunchalik bo'lmadi. Bir payt Akbar jing'il tagidan kanop qopga o'rog'liq katta bir narsani sudrab chiqdi. Ochib qarasak, jigarrang kastrulka, ichida endigina kuvidan olingan va hali uncha yetilmagan oppoq sariyog'!

Ag'rayib qoldik.

— Voy dayus-ey! — dedi Akbar.

Bizlarga hamma narsa ayon bo'ldi — bu akam har kuni fermadan chiqqanda tuya jonivorni savalab, baqirtirib, lo'killatib kelarkanda, shu joyga yetganda cho'ktirib, bidonlarning og'izlarini ocharkan... Qarab-sizki, ikki bidondan ikki kilodan to'rt kilo yog' chiqib turibdi-da... Har kuni! Mana uning shaharga kunora tushishining sababi!

— Qani, ko'taringlar! — dedi Akbar. — Ko'zoynak ketib qolmasdan yetib borishimiz kerak.

— Ketdik!

Ikki bola qopning ikki tomonidan ko'tarib, yo'lni boshqa yoqdan soldik. Birpasda yetib bordik. Xayriyat,

Hasan ko'zoynak ham endi yetib borib, tuyasini cho'ktirib turgan ekan — yo'lning bu yog'iga sekin haydaydi-da, xumpar!

Kanop qopdagi narsani bir chekkaga olib borib qo'ydik. Akmal aka ko'zi ilg'ab qolgan ekan:

— O'h-ho', o'lja katta-ku, — dedi jilmayib.

— Katta! — dedik.

— Laqqa tutdinglarmi deyman?

— Undan ham zo'rini...

— Qani ko'raylik.

— Keyin... — dedi Akbar yalingandek.

Akmal aka Akbarning javobidan hayron bo'ldi-yu, yelkasini qisib qo'ya qoldi.

Odatda, soat birlar chamasida chalovchilar bir litrdan qatiq ichishib, yana ishga tushib ketishardi. Soat uchlarga borib esa issiq ovqat tayyor bo'lardi. Mana hamma tovoqlarini ko'tarib, bidon atrofiga uymalashdi... Bidon ochilib, dastlabki litr qatiq quyildi:

— Yana kechagining o'zi, — dedi Jalil. — Bundan ayron ichgan ming marta yaxshi!

Akbar chidayolmadi. Jalil borib bidonning ichiga engashib qaradi:

— Nega muncha suyuq?

Hasan ko'zoynak indamadi.

— Men sendan so'rayapman — nega muncha suyuq?

— Men qayoqdan bilaman! — dedi Hasan ko'zoynak chaqchayib. Lekin nimadandir xavotiri borligi mushtdek basharasidan bilinib turardi.

— Bilmaysanmi?

— Bilmayman.

— A'zam, olib kel! — deb imladi Akbar. A'zam ikkalamiz boyagi kanop qopni keltirib, odamlarning o'rtasiga qo'ydik. Hasan ko'zoynak turgan joyida qotib qoldi. Odamlar hayron. Akmal aka hech

narsaga tushunolmay hayajonda. Akbar qop ichidan kastrulkani olib ochdi.

— Buni ham bilmaysanmi?

Hasan ko'zoynakdan sado chiqmadi.

— Sendan so'rayapman, itning bolasi! — deb Akbar uning quloq chakkasiga bir tarsaki qo'yib yubordi. Hasan ko'zoynak ag'anab tushdi. Oynagi bir tomonga uchib ketdi. Akbar yana intilib borayotganda bolalar uni ushlab qolishdi. Akmal aka o'rtaga tushdi:

— To'xtanglar, nima gap o'zi?

Men voqeani bir boshdan tushuntirib aytib berdim. Hamma g'azabga mingandi. Qo'yib bersa — Hasanni ko'zoynagi bilan yeb yuborishgudek edi. Baribir bo'lmadi — birinchi bo'lib qatiq olgan Jalil o'zini tutolmadi, qo'lidagi tovoqni qatiq-patig'i bilan Hasan ko'zoynakning basharasiga qarab urdi. Yaxshiyamki, ko'zoynagi yerga tushgan, bo'lmasa oynasi sinib, ko'zini chiqarib yuborishi ham hech gap emasdi!

Odamlar Jalilni ushlab qolishdi-yu, biroq uning og'zini ushlasholmadi. Hasan ko'zoynakning yetti pushti qolmadi. Jalil uni xumordan chiqquncha so'kdi. U bo'lsa g'ingshib yig'lab, basharasini artardi. Akmal aka asta borib, uni qo'ltig'idan suyab turg'azdi.

— Qani, bu yoqqa yuring, o'g'lim, — deb uni ariq bo'yiga olib keldi. — Bir yuzchalaringizni yuving-chi...

Hasan ko'zoynak yuzlarini yuvdi, artindi, ko'zoynagini taqdi. Akmal aka uni ariq bo'yiga o'tqazdi. Odamlar baloga tikilgandek tikilib turishardi.

— Qani, o'g'lim, ayting-chi, mana bu nima? — Akmal aka unga ariqdagi suvni ko'rsatdi.

— Suv... — dedi Hasan ko'zoynagini yiltiratib.

— Suv nima demakdir?

Hasan ko'zoynak savolga tushunolmadimi yo hozirgi ahvolga bu savolning nima aloqasi bor, dedimi — miq etmay turaverdi.

— Sizdan so'rayapman?

— Bilmadim...

— Bilmasangiz, yaxshilab bilib oling: suv — hayot demakdir. Bu suv qishlog'ingizga hayot olib boradi, ekinlaringizni sug'oradi, don beradi, qovun-tarvuz beradi, paxta beradi... Tushundingizmi?

— Tushundim.

— Endi mana bunga qarang, — dedi Akmal aka ariq bo'yidagi bir dasta chalovni ko'rsatib. — Bu nima?

— Chalov.

— Buni nima uchun olyapmiz suvdan?

— Suv tezroq oqsin, deb...

— Suvning yo'lini to'smasin, deb-a?

Hasan ko'zoynak boshini qimirlatdi.

— Shu suv yo'lidan, hayot yo'lidan mana bu g'ovni, — deb Akmal akam uyulib yotgan chalovlarni ko'rsatdi, — olib tashlayotganlarning nasibasini tuya qilgan odamni nima desak bo'ladi?

Hasan ko'zoynak indamadi.

— Unday odamning mana bu chalovdan nima farqi bor? — Akmal akam titrab ketdi. Jahli chiqqanini birinchi marta ko'rishim, ko'karib ketarkan. — Vey, mushtdek boshingizga shuncha ayyorlik qanday qilib sig'di, a? Kim o'rgatdi sizga bunday ishlarni?

— Otasidan o'rgangan-da! — dedi kimdir. Shu zahoti, nega ekanini bilmayman, tunov kungi Akmal akaning kundaligida o'qiganim, Supabek otaning biya bilan qulun hikoyasini esladim.

Hasan ko'zoynak yig'lamsirab basharasini burishtirgancha, g'iq etmay o'tirardi. Akmal aka odamlarga qarab dedi:

— Qani, o'rtoqlar, nima qilamiz buni?

Akmal akaning u bilan «sizlab» muomala qilayotganini ko'rgan odamlar, baribir uncha qattiq jazo bermasa kerak, deb o'ylab turishardi.

— Endi bunga qatiqni ishonib bo'lmaydi! — dedi Jalil do'rillab. — Chalovga tushsin. Shunda biladi u bu ishning og'irligini. Nima, bizlardan ortiq joyi bormi?

Boshqalar ham shu fikrga qo'shilishdi:

— To'g'ri!

— Durust. Ma'qul gap.

— Yo'q, — dedi Akmal aka. — Xayrli ishga to'g'a-noq bo'lganni mana bu chalovdek chetga chiqarib qo'yish kerak. Shu odam ishlarkanmi? Yo'q, ishlaydigan odamning turqi bo'lak bo'ladi. Bu ishimizga faqat xalaqit beradi, xolos.

— Domla to'g'ri aytadi. Nima, shuning yordamiga zor qolibmizmi? Ariqni ham harom qiladi bu enag'ar!

— Endi, yaxshi yigit, shu daqiqadan boshlab ozodsiz, — dedi Akmal aka unga. — O'zingizga yengilroq, qo'lingizdan keladiganroq boshqa bir ish topib oling. Bu ishni eplay olmadingiz.

Hasan ko'zoynak sekin o'rnidan turib, tuya to-monga yo'l oldi.

— Tuyani o'z holiga qo'ying! — dedi Akmal aka. — Bechorani shuncha kundan beri begunoh sava-laganingiz ham yetar... Yo'ng'ichqa o'rayotganlarning ulushini, mana bu bolalardan biri eltib beradi.

Hasan ko'zoynak asta yo'lga tushdi. Sal nariroqqa borganda orqasiga qarab nimalardir dedi. Eshitolmay qoldik.

— A'zam, siz tuyaga mining-da, narigi bidondagi qatiqni yo'ng'ichqa o'rayotganlarga yetkazing, — dedi Akmal aka unga. — Ilhaq bo'lib o'tirishgandir. Ertaga boshqa odam tayin qilamiz.

A'zam tuyaga minib, yo'ng'ichqa o'rayotganlar oldiga ketdi. Akmal aka bo'lsa o'choq boshiga borib, kosov bilan qozon tagidagi olovni qo'zg'ay boshladi.

Hamma qovog'ini solib, kayfi buzilib turganda, qatiq o'tadi deysizmi? Chalovchilar bir-biriga qarab imlashdi-implashdi-da, ariqqa, ishga tushib ketishdi...

O'N BIRINCHI BOB

Soat uchlar chamasi. Akmal aka pishirgan yorma go'jani ichib bo'lib, ariq bo'yidagi ko'm-ko'k maysa ustida cho'zilib yotibmiz. Odatda issiq ovqat ichganingdan keyin bo'shashib, yotging, birpas mizg'ib olging keladi. Ammo ko'pchilik orasida uxlash yigit kishining sha'niga tuzuk bo'lmaydi.

Akmal aka ham ikki qo'lini boshiga qilib, chalqancha tushib yotibdi, nimadir o'ylaydi. Ehtimol, o'g'li Farhodni, qizini o'ylayotgandir. Ehtimol, Hasan ko'zoynakning shumligini o'ylayotgandir. Ehtimol... Boyagi xunuk voqeadan so'ng uning biroz mazasi qochdi, chamamda.

Lekin, nazarimda, shu voqeadan keyin Akmal aka ancha ulg'aygandek ko'rinardi. Qarqaraliga birinchi kelgan kunidagi notavon ahvolini bir eslang. O'sha paytda shu bugungidek dadillik, jur'at bormidi unda? Izzatulla aka arzandasining sharmandasini chiqarib, haydab yubora olarmidi u o'sha paytlarda? Yo'q. U bunchalik jur'atni qayerdan oldi, qayerdan paydo bo'ldi unda bunchalik dadillik? Shular haqida o'ylab ketaman. O'zimga o'zim shunday deb savol berib qo'yib, yana o'zim javob topishga urinaman. Ba'zan xayolan Akmal akaning o'ziga murojaat qilaman. Esimga tunov kungi kundalikka yozganim Akmal akaning ishonch haqidagi ajoyib gaplari tushadi: «...bir majruh qush edim, ishonch menga qanot baxsh etdi!..» Odamlar bor joyda ishonch bor ekan. Shunday bo'lgandan keyin Akmal akaga jur'at, dadillik berganlar ham, qanot baxsh etganlar ham o'zimiz, anovi yotgan qorako'z

yigitlar, qishlog'imizdagi barcha yaxshi kishilar edi. Albatta, qush — qanoti bilan qush-da!

Xayolimdan va shu qarorimdan xursand bo'lib, tubsiz osmonga tikilaman, osmonni ola bulut qoplay boshlagandi. Sal-pal shabada ham bor. Faqat menmikin xayol surib yotgan desam, boshqalar ham o'zicha har xil xayolga berilib yotgan ekan... Masalan, Jalil yonidagi otning kallasidek kesakka tikilib yotgan edi, bir mahal Akbarga qarab dedi:

— Xudoning qudrati bilan deyman, Laylatulqadr kelsa-yu, shu kesak oltinga aylanib qolsa...

Akbar o'zicha boshqa narsani o'ylab yotgan ekanmi, jahli chiqib ketdi:

— Birinchidan, Laylatulqadr kunduzi kelmaydi, — dedi u. — Ikkinchidan... Xo'sh, oltin bo'lganda nima qilarding?

— Sotardim-da...

— Qanday qilib? Kim olardi?

— Olardi-da... — dedi Jalil do'rillab.

— O'tgan yilmidi Jamila kelinoyiga eri posilka yuborgani? Shunda sovunning ichidan tilla soat chiqqan. Jamila kelinoyi qo'shnisidan ozroq don olgan ekan, tilla soatni olib chiqsa, menga non kerak, deb olmabdi. Shumi tilla degani?

Ularning bahsini Akmal aka ham eshitib yotgan ekan.

— Oltin-kumush tosh bo'lur, arpa-bug'doy osh bo'lur, — deb u haligi yigitlar tomonga burildi. So'ng bir siqim tuproq olib, burnining tagiga yaqinlashtirib hidladi. — Hidini qarang, tilladan ortiq bo'lsa ortiqki, kam emas.

Menga nima bo'ldi, bilmayman. Shu kunlarda birov bir narsa desa, o'sha gapni o'zimcha o'ylab, o'zimcha ma'no beradigan bo'lib qolgandim. Qaysi kuni qo'shnimiz tegushik olib kirganda, oyimga: «Ko'z

tegmasin, Sarvarxon o'g'lingiz kattalarga qo'shilib aqlli bola bo'lib qoldi. Kech bo'lsa, o'zidan kichik bolalarga qo'shilib «Botmon-botmon», «Oq terakmi, ko'k terak», kunduzlari «Lapta» o'ynashdan qo'li bo'shamasdi...» debdi. Shundaymikin-a?.. Mana, hozir ham Akmal akaning haligi yer, tuproq haqidagi gaplariga o'zimcha ma'no berib yotardim: «Balki o'zining tug'ilib o'sgan yerini sog'ingani uchun shunday deyayotgandir... Balki...»

Jalil hayron bo'lib, hali ham Akmal akaga qarab turardi.

— Nega muncha hayron bo'lib qoldingiz, Jalilvoy? — deb so'radi Akmal aka undan.

— Nega unday deyapsiz, domla?

— Sizni bilmadim-u, agar yer sharining yarmi tilla, yarmi yer bo'lib, birov mendan qaysi tomonida yashaysiz, deb so'rasa, men hech ikkilanmay, yer tomonini tanlagan bo'lardim.

— Men tilla tomonini, — deb kuldi Jalil.

— Bilib turibman, siz bu gapni jo'rttaga aytyapsiz. Biroq dilingizda shunaqa niyat ham yo'q emas, — dedi Akmal aka sal jilmayib.

— Qayoqdan bildingiz? — deb yubordi u qizarib. Yigitlar qah-qah urib kulishdi:

— O'zini sharmanda qildi!

— Mayli, siz yer sharining tilla tomonini tanlang, — dedi Akmal aka jilmayib. — Men yer tomonini. Lekin shunda ham baribir siz mening oldimga non so'rab kelgan bo'lardingiz.

— Nima uchun endi sizning oldingizga non so'rab kelarkanman?

— Chunki men yerda mana bunaqa ariq qaziyman, suv chiqaraman, ekin ekaman. Xo'sh, siz-chi? Siz men qilgan narsalarning birortasini ham qila olmaysiz! Shundoq emasmi?

— Yo'q, bu xumpar tilla yeb, tilla... — dedi Akbar.
Yana qiy-chuv ko'tarildi.

Jalil tan berdi shekilli, indamay qoldi. Biroz o't-gach, Akmal akadan so'radi:

— Domla, nechchiga kirdingiz?

— Qirq ikkiga.

— Qirq ikkiga? Yilingiz nima?

— Yil ag'darishni bilmayman.

Jalil Akmal akaning bilmagan narsasi yo'q, deb o'ylaydi shekilli, uning «bilmayman» degan javobidan hayron bo'lib turdi-da, go'yo uni bir nozik qo'lga tushirgandek kulib:

— Iye, domla, — dedi u bo'ynini cho'zib, — sizning ham bilmaydigan narsangiz bor ekan-a?..

Akmal aka bu gapning hazil ekanini bilib, hazil bilan javob berdi:

— Ha, mulla Jalil. Hukumat domlalarga bilgan bilimiga qarab pul to'laydi. Agar bilmagan narsalari uchun ham pul to'layversa, unda xazina chidash berardimi?

Yigitlar samimiy kulishdi.

— Qani endi, yigitlar, yana bir g'ayrat qilaylik, — Akmal aka o'rnidan turdi. — Hademay kech bo'lib qoladi. Kun ham juda ishlaydigan, salqin bo'lib turibdi.

Yana ish qizib ketdi. Biroq hazil-mutoyiba birpas ham to'xtamasdi. Hammaga Supabek otaning gaplari ermak edi — Supabek ota unday degan, Supabek ota bunday degan, deb kulishardi. Payt poylab turib, birovning og'zidan bir g'alatiroq gap chiqsa bas, unga darrov Supabek otaning so'zi bilan javob qilishardi.

— Nega ag'rayib turibsən, — derdi Akbar Jalilga qarab. — Emgagi borning o'nmagi bor, degan Supabek otam. Sal engashibroq ishlasang-chi.

— Nima ishing bor, xudo deb turibman, — deydi parvo qilmay Jalil. — Alam qilayotgan bo'lsa sen ham xudo de!

— Sening qudayingnan o'zimning o'ybayim jaqsi, degan Supabek otam...

Hazil boshlansa bas, bechora Supabek otaning balogardon bo'lmagan joyi yo'q edi. Ba'zan qiziq gaplar shu yerning o'zida to'qilsa ham, unga sal-pal qozoqcha aralashtirilardi-da, Supabek otaning nomi bilan bog'lanib ketardi. Hatto ish tugab, jo'nashayotgan paytda ham Akbar:

— Supabek otam eshakka mana bunday qilib minadi, — der edi eshagiga minayotib...

Quyosh botib borardi. Hamma ketish taraddudida. Hammamizda bittadan eshak.

— Mana buni nima qilamiz? — dedi A'zam boyagi Hasan ko'zoynakdan qo'lga tushirilgan kanop qop bilan kashkuldagi yog'ni ko'rsatib. — Hay, mayli, kerakli toshning og'iri yo'q, degan Supabek otam. Olib ketaveraylik, asqatib qolar.

* * *

Supabek otaning o'tovi Qarsaqli soyining bo'yida, ko'm-ko'k maysa ustiga tikilgandi. Bu yer qishloqdan bir chaqirim chetda bo'lib, juda bahavo joy edi.

Qarqaralining yerlari juda g'alati keladi: oyoq bosib turgan joyingizdan quduq qazisangiz — suvi chuchuk chiqadi-yu, sal naridan qazisangiz — achchiq chiqadi. Qariyalarning gaplariga qaraganda, adrasman sho'r-xok joyda ko'karmasmish. Supabek ota o'tirgan joy ham sho'rxok bo'lib, adrasman o'smasdi. Ular suvni qishloqdan obkashda tashib ichishardi. Soydagi suv ham sho'r edi. Bu boshqa mahallarda unchalik bilinmasdi-yu, ayniqsa, mana bunday to'y-hasham kunlari shundoq bilinib turardi...

Shular haqida o'ylab, to'yxonaga yetib kelganimizni ham sezmay qolibman. O'tov atrofi chinnidek toza edi. Yero'choqlarda ikkita qozon bir-biri bilan bahslashib qaynab yotardi. Tevarak-atrofni go'sht hidi tutib ketgandi. Dala joy emasmi, mehmonlar ulovlarini soy bo'yiga bog'lab, tushovlab qo'yishibdi. Akmal aka bilan mening eshagimni esa A'zam shatak qilib, uyga olib ketgan edi...

O'tov atrofiga, maysa ustiga kigiz, sholcha to'shalgan. Xotin-xalajlarga alohida, erkaklarga alohida, o'spirinlarga alohida joy. Kattalarga mo'ljallangan joyda bir-ikkita qozoqi qalpoq kiygan chollar yonboshlab yotishardi. Kimdir, ermakka bo'lsa kerak, do'mbira chertardi. Akmal akani bir oyog'i yo'q, qo'ltiqtayoqli yigit o'sha yoqqa boshladi.

Qosh qorayib qolgan payt. O'tov atrofi gavjum. Ahyon-ahyonda odamlar orasidan Supabek otaning ovozi eshitilib qolardi:

— Aylanayin aqsaqal, to'rge shig'ingiz...

— To'ylar muborak bo'lsin, Supabek, — bu Sulton boboning tovushi edi. U to'rga chiqib, Akmal akaning yoniga chordana qurib o'tirdi. — Qani, omin...

Fotihadan so'ng:

— Aqsaqal, to'y bo'lmasa keleyinde demaysiz-ov, — dedi Supabek ota unga.

Sulton bobo hazil bilan javob berdi:

— Kelganimda arig'ingiz semirib, to'qalingizning shoxi o'sib qolarmidi?

— Arig'imiz semirmesede, o'zimiz semiremiz g'o'y. Muyizimiz o'spesede, ko'nglimiz o'sedi g'o'y siz kelsengiz.

— Rahmat, rahmat! — Sulton bobo qo'lini ko'k-siga qo'yib, qulluq qildi. — Sizga gap topib berish qiyin... Kiftini keltirib tashlaysiz.

— Endi men barayin, — deb Supabek ota o'tov tomonga ketdi.

Sulton bobo Akmal aka tomonga o'girildi:

— Hormang, mulla, ishlar qalay?

— Sal yurishmayroq turibdi.

— Eshitdim... — dedi Sulton bobo va xo'rsinib yerga qaradi. — Shunaqasi ham bo'larkan-da...

Nazarimda, Sulton bobo bu gapi bilan bugungi xunuk voqea uchun Akmal akadan uzr so'rayotgandek edi. Akmal aka ham buni tushundi shekilli, u kishini xijolat tortmasin deb gap mavzuyini boshqa tomonga burdi:

— Pifagor degan bir donishmand kishi bo'lgan ekan qadimda, — dedi Akmal aka dona-dona qilib. — O'sha kishining uzugi ko'ziga: «Oz kunlik muvaffaqiyatdan oz kunlik muvaffaqiyatsizlik yaxshidir!» — deb o'yib yozilgan ekan.

— Zo'r, zo'r! — deb yubordi Sulton bobo o'zini bosolmay.

— O'ylaymizki, hozirgi ahvolimiz kelgusi muvaffaqiyatlarimizning muqaddimasi bo'ladi, — dedi Akmal aka. U mening ko'z o'ngimda negadir yana ikki pog'ona ko'tarilib ketdi. Men uning gaplaridan Hasan ko'zoynakning bugungi egri ishini ham, chalov olishda yuz berayotgan ba'zi qiyinchiliklarni, umuman, inson boshiga tushadigan qiyinchilik va yaxshiliklarning avvali bilan oxirini ham ko'rib turgandek bo'ldim. Akmal aka peshanasini qashib, gapida davom etdi: — Oqsoqol, shu chalovni tarma bilan olib bo'l-masmikin?

— Qanday qilib?

— Masalan, otga tarma qo'shib... Aravaga qo'shgandek...

— Keyin tarmani ariqqa solib, a? — dedi oqsoqol yosh boladek harakat qilib. — Bo'larmikin?

— Bir ko'raylik.

— Ertagayoq ikki ot, ikki tarma ixtiyoringizda bo'ladi.

— Rahmat!

Birov tirsagimdan ushlab tortdi. Qarasam, A'zam.

— Keldingmi?

— Yur, hozir kelin kelarmish.

Biz o'tov tomonga o'tdik. Ancha qorong'i tushib qolgan payt edi. Yon atrofni o'choqlardagi alangalardan taralayotgan shu'la yoritib turardi. Odam boyagidan ham gavjum edi.

Qozoqlarning to'ylari juda g'alati bo'ladi. Bu yerga-ku kelin keladi, qiz chiqadigan uyning to'yini ko'rsangiz. O'tgan yili men bir to'yda bo'lgan edim. Ayniqsa, ularning qiz chiqarayotganda aytiladigan «Yor-yor»larini eshitsangiz... Bir gal qizlar, bir gal yigitlar aytishadi. Mana, masalan, o'sha paytda esimda qolgan bir yor-yorni eshitib ko'ring-chi:

Yigit:

*Munda akem qaldi dep,
Qam jemengiz, jar-jarau!
Jaqsi bo'lsa qaynatang,
O'rnin bosar, jar-jarau!*

Qiz:

*Qayin atasi bar, deydi,
Mina kisi, jar-jarau!
Aylanayin akemdey,
Qaydan bo'lsin, jar-jarau!*

Shu taxlitda ancha yor-yor aytishadi. Albatta, bunday gaplarning so'nggi ko'z yoshiga olib boradi. Qiz bechoraning ko'ngli bo'shab, yig'lay boshlaydi. So'ng mehribonroq bir yangasi uning oldiga borib, sochlaridan silab:

*Jilama, bikesh, jilama,
Ko'zingning jasin bulama.
Ul bo'p tusang auyelden,
Seni bunday qilama!
Jilama, bikesh, jilama,
Ko'zdi jaspen bo'yama.
Biz bermeymiz degenmen,
Mal bergening qo'yama?..*

deb yupata boshlaydi. Keyin yigit qizni otga mindirib, o'z ovuliga olib ketadi, vassalom...

...Mana, Jumabek ham qaylig'ini otga mindirib olib kelib qoldi. Atrofida uch-to'rt yigit-qizlar... Hammasi otda, naq o'tovning oldiga kelib to'xtashdi. Odamlar ularni o'rab olishdi. Akmal aka ham shu yerga kelib qolgandi. Jumabek otdan sakrab tushib, kelinni ot ustidan dast ko'tarib olib, yerga qo'ydi. Shu dam bir qo'ng'izmo'ylov quv yigit o'rtaga chiqdi.

— Qani, kelinni ko'raylik? — dedi kimdir.

— Ko'rmanasini bermay ko'rib bo'psan! — dedi haligi qo'ng'izmo'ylov.

— Bo'lmasa, betochar ayt, ko'raylik?

Yigit do'mbirasini diring-diring qilib, sayray ketdi:

— Ay, qaynag'asi, beri kel. Minau betashar sag'an, esit.

*Nar bersengiz maya ber,
U stine kilem jaya ber.
Jilki berseng biyeden,
Kem bo'lmasin tuyeden.
Siyir bersang qizildan,
Shubalang quyruq uzinan.
Qo'y berseng ulken ag'inan,
Egiz bo'lsin qo'zisi,
Bo'lmasin jalqi tag'inan...*

— Duris, duris. Ne desang de bereyin, — dedi qaynag'asi kulib. — Auyel juzin ashshi, aynalayin kelinimdi bir ko'reyin.

Qo'ngizmo'ylov kelinning yuzini qiya ochdi-da:

— Ko'rib qo'y, kelinjan, minau qaynag'ang bo'la-di, — dedi. Keyin ko'pchilikka qarab so'zida davom etdi: — Sho'qqar burin, qabaq bet, ustag'ani may men yet, aristanday kelbetti qaynag'asina bir salem!..

Hamma kulishdi. Qaynag'asi avval qo'ng'izmo'ylov yigitga qarab:

— O'y anturg'an, — dedi-da, kelinning egilib qilgan salomiga alik oldi: — Barakelde, kelinim, barakelde, ko'p jasa!..

Kelinni o'tovga boshlab kirib ketishdi. Sal o'tmay o'tov ichidan o'lan yangradi.

* * *

Jumabek o'spirinlarning oldiga kelib o'tirdi. Boshida qozoqi qayrilma qalpoq, egnida qora chiy baxmal kostum, oyog'ida etik. Nazarimda, erkin o'sgan dala yigiti bu kuyov sarposida siqilayotgandek ko'rinardi. Milt-milt qilib, har kuni birga ishlashib yurgan yigitlarga qarab, jilmayib qo'yardi.

Mehmonlarga tovoqlarda go'sht suzila boshlandi. Tana go'shtining hidi o'tov atrofini tutib ketdi. Sulton bobolar o'tirgan tomonga qarasam, Akmal aka chayqalib dutor chalar, boshqalar qotib tinglab o'tirishardi. Sekin A'zamni turtib imladim.

— Boya men olib kelganman, — dedi u kulib. — Senlarniki. Sulton bobo olib kel, dedi.

— Akmal akaning dutor chalishini qayoqdan bilibdi ekan?

— Eshitibdi-da.

Birpasdan keyin dutor o'rnini do'mbira egalladi. Ahyon-ahyonda kulgi ko'tarilib turdi. Kech xuftonda

odamlar uy-uyiga tarqalishdi. Akmal aka, A'zam, yana bir-ikkita qizlar gurunglashib kelyapmiz. Mening qo'limda dutor, sezib kelyapman, Akmal aka xursand, hazillashgisi bor, biroq qizlardan tortinadi. Biz uyga yaqinlashib qolganimizda, yana Tatashning ashulasi eshitilib qoldi:

*Hil-hili yorim uyg'onsin,
Hil-hili, yor, hil-hili.*

— Kim u? — deb so'radi Akmal aka.

— Tatash jinni.

— Iye, ashula ham ayta oladimi u kishi?

— Aytganda qandoq!

— Ertaga chalovga olib chiqa olasizmi?

— Mayli, — dedim. — Nima edi?

— Qatiq tashiy olarmikin?

— E, tashiydi, Akmal aka, — dedi sevinib A'zam. — Tashiydi!

— Bo'lmasa ertaga birga olib chiqinglar. Hasan-ning o'rniga ishlatib ko'ramiz, — dedi Akmal aka. — Endi, mulla A'zam, siz qizlarni uylariga kuzatib keling. Biz Sarvarxonlarning eshigi oldida kutamiz sizni.

— Xo'p.

A'zam qizlar bilan ketdi. Akmal aka ikkalamiz bizning darvozamiz oldiga kelib to'xtadik. Uyga taklif qildim, kirmadilar.

— Yaxshisi, siz kirib dam oling. Ertalab turishingiz kerak, — dedi u kishi. — Men hozir A'zam bilan ketaman.

Uyga g'ir etib kirib, dutorni qo'yib chiqsam, Akmal aka paxsa devorga suyalib, chakkasini ushlab turibdi.

— Nima bo'ldi sizga, Akmal aka?

— Hechqisi yo'q... Im-m... ro'molchangiz bormi?

— Mana. Nima bo'ldi?

— Hozir, hozir...

Birpasda ro'molcham qip-qizil qonga bo'yaldi. Qo'rqib ketdim. A'zam ham yetib kelib qoldi.

— Nima bo'ldi? — dedi u ham.

— Hechqisi yo'q, — dedi Akmal aka titrab. — Bittasi mana bu yarimta g'isht bilan...

A'zam ikkalamiz Akmal akani suyab, uyiga olib bordik. Yorug'da ko'rsak, g'isht chakkasini shilib yuboribdi. Po'lat amakim bilan Manzura kelinoyim Akmal akaning atrofida parvona bo'la boshladi. Darhol kigiz kuydirib kelib, bosishdi. Qon to'xtadi.

Kim ekan u nomard? Tatashmikin? Akmal aka nima ayb qilibdi unga? Yo'q, uning qo'lidan kelmaydi bu ish. U birovga ozor bergan bola emas! Yo... e, bo'ldi-bo'ldi. O'sha! O'sha!

O'N IKKINCHI BOB

Qorachiqdan boshlangan chalov olish ishi tobora qishloqqa yaqinlashib kelyapti. Ayniqsa so'nggi ikki kun ichida ishimiz ancha yurishib, xiyla joyga kelib qoldik. Buning sababi — Sulton bobo va'dasiga vafo qilib, ikki ot bilan ikkita tarma bergan. Tarma chalovga juda qo'l kelib qoldi. Otlar goh o'mrovidan, goh tizzasidan suv kechib ariqda tarma tortadi. Chalov o'zi juda nozik o'simlik, tarma ularni o'z vazni bilan bosib, sudrab tomir-pomiri bilan yulib ketadi. Har ellik metrga borganda, bizlar uni bir chiqarib tashlaymiz. Bu ish suv yoyilib oqadigan joylarda, suvotlarda birmuncha osonroq bo'ladi: otlarni haydab, ariq bo'yiga olib chiqamiz-da, tarmani to'nkaramiz. Ariqning chuqur joylariga kelganda esa, biroz qiynalamiz. Chunki bunday paytlarda tarmani qo'lda ko'tarib chiqarishga to'g'ri kelardi. Tarmaning o'zi og'ir, buning ustiga chalov ham yengil emas...

Chekka-chekkada qolgan chalovlarni esa o'roq bilan o'rib olishardi yigitlar...

Akmal aka ham shu yerda. Boshini oq doka bilan bog'lab olgan, Tushdan keyin chiqdi ishga. U ishimizni ko'rib, nihoyatda xursand bo'ldi.

Ha, aytgandek, avvalgi kuni kechasi Akmal akani urib qochib ketgan qaysi nomard ekan-a, deb o'ylab-o'ylab, bu, harqalay, Hasan ko'zoynak bo'lsa kerak, degan shubhaga borgan edim. Shubham to'g'ri chiqdi.

O'sha kunning ertasiga ertalab, ya'ni kecha ertalab men sigirlarni podaga haydab ketayotgan edim, darvozamizning oldida bir narsani bosib oldim. Qirs etib ketdi. Qarasam, ko'zoynak! Hasan ko'zoynakniki! Qishlog'imizda boshqa ko'zoynak taqadigan odam yo'q. Bu aniq o'shaniki edi. Tuproqqa belanib yotardi. Darrov olib cho'ntagimga solib qo'ydim. Akmal akani g'isht bilan urgan-u qochgan. Qochayotib katta kesakka qoqilib yiqilganida, ko'zoynagi uchib ketgan. Tuproq ustida tizalari bilan qo'llarining izi shundoqqina ko'rinib turardi.

Sigirlarni podaga qo'shib, to'g'ri Po'lat amakimning oldiga ketayotsam, amakimning o'zi oldimdan chiqib qoldi. Maktabga borayotgan ekan. Salom berib, voqeani tushuntirdim.

— Qani ko'zoynak? — dedi u.

— Mana.

— Yur-chi!

Ikkalamiz boyagi joyga keldik. Hamma joyni, izlarni sinchiklab ko'rdi amakim. Kechasi Akmal aka suyanib turgan joyga bir-ikki qon ham tomibdi.

— Bo'pti, ishingga boraver, — dedi Po'lat amakim ko'zoynakni dastro'moliga o'rab. — Buni hech kimga og'zingdan chiqarma, xo'pmi?

— Xo'p.

Amakim maktabga ketdi. Men uyga kirib, kerakli narsalarimni olib, ishga jo'nadim.

Akmal aka tushki ovqat taraddudida. O'sha kundan beri o'chog'imiz ham ikki marta ko'chdi. Tatash ham shu yerda. Endi u Tatash jinni emas, Akmal akaning tili bilan aytganda — «Mulla Tatash»! Tatash kelib, qatig'imiz ham tuzalib qoldi. Kecha u ham tuyani sal qistabroq haydagan ko'rinadi, bidonlardagi qatig'lar yuziga oppoq ko'pik ko'tarilib qolibdi. Bugun sekinroq hayda, deb tayinlab yuborganmiz. Akmal aka Tatashga tuzukroq muomala qilishni boshqalarga uqtirib qo'ygan. Yigitlar kulibmi yo chin ko'ngildanmi, harqalay, unga muloyim muomala qilishadi:

— Mulla Tatash, ishlar qalay?

— Bu yog'roqqa o'tiring, mulla Tatash.

— Hasan ko'zoynakdan tuzuk chiqding, mulla Tatash!

Mulla Tatashning o'zi ham kelib qoldi tuyasini baqirtirib. «Ho-o-o, qatig-qatig, ho-o-o...» deb kulardi u bizlarga bidonlarni ko'rsatib. Tuyadek qo'pol cho'kadigan hayvon bo'lmasa kerak jahonda. Mulla Tatash bidonlarni ko'z-ko'z qilib: «Ho-o-o, qatig-qatig...» deb turganida tuya to'satdan cho'ka boshladi. Tatash buni kutmagan ekanmi, tuproqqa uchib tushdi! Hammadan ilgari Akbar yetib borib, uni suyak turg'izdi.

— Supabek otamlar aytganlar, surinarsan, qularsan, suyanarsan, turarsan, deb. Tur, hechqisi yo'q, mulla Tatash.

Akbar shunday deb mayna qilib, Tatashning ust-boshini qoqa boshladi-yu, u bo'lsa parvo ham qilmasdi bunga. Aksincha, yuzi-ko'zlarining tuproqqa belanganiga qaramay: — Ho-o-o, qatig-qatig, ho-o-o... — deb tirjayardi. Bizlar ariq bo'yida dumalab kulardik. Akbarning o'zi kulmasdi. Tatashni himoya qilayotgan kishi bo'lib, go'yo bizlarga do'q ham qilib qo'yardi:

— Nega kulasizlar?!

— Ho-o-o, qatiq-qatiq, ho-o-o... — derdi Tatash.

— Ha, mulla Tatash, keldingizmi? — dedi Akmal aka o'choq boshidan kelib.

— Ho-o-o, qatiq-qatiq... — dedi Tatash.

— O'ziga ham quyib beringlar, — dedi Akmal aka.

— Ho-o-o, ichdem-ichdem, — dedi ikki qo'li bilan qornini ushlab ko'rsatdi Tatash. — Isoy bobo quyib berdi, Isoy bobo...

— Kel, yana ozroq ich! — deb qistay boshladi uni Akbar.

— Bo'maydi-bo'maydi... — deb tuyani aylanib qocha boshladi Tatash.

— Ke, bir tovoq ich yana?

— Ho-o-o, bo'maydi-bo'maydi.

— Ayronga to'yganning qatikka itligi yo'q, degan Supabek otam, — dedi Akbar qistashdan to'xtab. — Isoy bobo rosa to'ydirganga o'xshaydi buni...

Belariq qishloqqa yaqinlashgan sayin, shahardan chiqadigan katta arava yo'l ham ariq bo'yiga yaqinlashaveradi.

Hazil-huzul bilan qatiq ichib o'tirganimizda ikki salt otliq yo'ldan chiqib, biz tomonga burildi. Kim bo'ldi bular? Chap tomondagisi Sulton boboga o'xshab o'tirarkan otda. Rost, Sulton boboning o'zginasi! O'ng tomondagisi-chi?

— Hormanglar, yigitlar! — dedi Sulton bobo otining jilovini tortib. — Qalay, charchamayapsizlarmi?

— Salom yigitlar, — dedi yonidagi kishi.

— Assalomu alaykum! — deyishdi yigitlar oldinma-ketin o'rinlaridan turishib.

— Barakallo!

Bu odamni qayerdadir ko'rganga o'xshaymanmi? Kim ekan u?! Tanish-ku.

Akmal aka u kishi bilan iliq ko'rishdi:

— Keling, Zokirjon aka.

E, bo'ldi-bo'ldi! Ahmadov Zokirjon aka-da, anu prokuror-chi, rayondagi... O'sha!

— Qalay, ishlaringiz tuzukmi? Tuzukka o'xshaydiku? — deb kuldi Zokirjon aka.

— Yomon emas, — dedi Akmal aka. — Baholi qudrat, ovunib turibmiz.

— Aytmabmidim tuzalib ketasiz deb. Ko'rinishingiz ham yomon emas. — Zokirjon aka Sulton boboga qarab olib, gapida davom etdi: — Ha, tuzuk. Havosi yaxshi-da bu yerning. O'rganib ketdingizmi?

— Ha, endi... Mana bular bor, — deb Akmal aka bizlarga qaradi. — Shular bor — biz bor.

— Tuzuk, tuzuk. Bizlar ham bir aylanib kelaylik, deb oqsoqol bilan chiqib kelayotuvdik.

— Qadamlaringizga gul bitsin.

— Rahmat! Mayli, domla, hali gaplasharmiz, shu yerdamiz, — deb Zokirjon aka Sulton boboga qaradi: — Ketdikmi, oqsoqol?

— Ketdik!

Ular ketishi bilan Tatash ham yo'ng'ichqachilarga qatiq olib borish uchun hozirlana boshladi.

— Akbarjon, anovi bidonni yaxshilab, og'maydigan qilib ortib beringlar tuyaga, — deb Tatashga o'girildi Akmal aka. — Mulla Tatash, qaytib keling-a, men quling o'rgilsin go'ja qilyapman.

— Ho-o-o, kelaman-kelaman!..

* * *

Hademay kech kirib, qishloqqa qarab jo'nadik.

Odatdagidek, mollarga qaradim, oyimga qarashdim. Ovqatdan so'ng darsga o'tirdim... Yo'q, bugun dars qilolmasam kerak. Chunki boya qaytib kelayotganimizga Akmal aka kundaligining davomini

bergan edi. O'shani ko'chiraman. Hoynahoy, bu galgisi qiziq bo'lsa kerak. Axir, Hasan ko'zoynak voqeasi, to'y, kaltaklangani... hammasini yozgandir?

Odatda, kundalikni ko'chirishdan avval bir marta o'qib chiqaman. Ba'zi joylarini qayta-qayta o'qib, tushunib, keyin yozaman. Ko'pincha men tushunmaydigan, hatto umrimda eshitmagan so'zlar ham uchrab qoladi. Ularni keyin Akmal akadan so'rab olaman. Arabcha, forsha, eski o'zbekcha so'zlarmish...

Ovqatdan so'ng o'tirib o'qiy boshladim:

«23-aprel. Bir haftadirki, yozish u yoqda tursin, bosh qashishga ham qo'l tegmaydi. Senga ishonib ish topshirgandan keyin, qilish kerak-da! Bu hafta voqealar bilan to'la o'tdi. (Buni qo'lim bo'shroq mahalida bafurja yozarman.) «Qancha mashaqqat cheksang ham hayotdan umidingni uzma! Umid — to'rga, umidsizlik go'rga tortadi!» debdi bir donishmand. O'sha donishmandning zakovati qarishisida tiz cho'kaman. Nazarimda, ishonch bilan umid egizak bo'lsa kerak. Ayniqsa, hozirgi sharoitda hayotdan umidim katta... Umidsizlikdan xudo asrasin!..

Toshkentdan javob kechikdi! Farhodim tushimga kirib chiqdi...»

Eshik g'irch etib ochilib, kundalik shu joyida uzilib qoldi. Hovliqib A'zam kirib keldi. Oyimga ko'zi tushib:

— Yoqqabu qchi? — dedi menga.

— Gane?

— Rbi pga tamanay.

Boshlashib hovliga chiqdim.

— Nima gaping bor? — deb so'radim undan.

— Bilasanmi... — deb gapirolmay biroz turib qoldi A'zam. — Akmal akani sud qilib, qamasharmish.

Tilim aylanmay qotib qoldi. Birpasdan so'ng zo'rg'a so'radim:

— Nega?.. Kim aytdi?..

— Hozir Hasan ko'zoynakni ko'rdim. U, shahardan prokuror chiqdi, Akmal akalaringni asfalasofilingga yuboradi endi, dedi tirjayib.

— La'nati!

— Keyin uyga kirsam, dadangni prokuror chaqir-yapti, deb Sulton bobonikiga olib chiqib ketishdi. Keyin bu yoqqa qarab chopdim. Endi nima qilamiz?

— Bilmadim.

Ikkalamiz ham biror qarorga kelolmay, boshlarimizni egib uy-uyimizga ketdik. Hech narsaga qo'lim bormasdi. Oyimga aytsammikin? Nima qilaman aytib? Uni ham xafa qilib!..

Keyin lampaning piligini ko'tarib, kundalikning davomini o'qib chiqdim. Boshimga hech narsa kirmadi.

* * *

...A'zamjon topib kelgan kecha kechqurungi sovuq gap rost bo'lib chiqdi. Mana, Sulton bobo ertalabdan Zokirjon aka lozim deb topgan odamlarni idoraga to'plab o'tiribdi. Izzatulla aka, Sulton bobo, Zokirjon aka, yana uch-to'rtta odam... Majlisda ruh, odamlarda qut yo'q. Hammaning qarashida «nima gap?» degandek savol-u, besaranjomlik bor. Supabek ota cho'qqi soqolini tutamlab, chuqur sukutga tolgan. Yonida Jumabek. Xuddi Akmal akani hozir olib borib qamab qo'yadigandek, chalovchi yigitlar uning atrofini o'rab o'tirib olishgandi. Burchak tomonda Hasan ko'zoynak: «Aytmabmidim senlarga», — degandek ko'zoynaksiz ko'zlarini milt-milt qilib tikilardi bizlarga.

Zokirjon aka o'zicha xayol surib, papiros chekib o'tirardi. Tepa sochlari tushib, chakka sochlariga oq oralab qolibdi. Bir mahal u qo'lidagi papirosini bosib-bosib so'rib, xuddi qoldig'ida xusumati bordek

kuldonga kuch bilan ezg'iladi-da, Sulton boboga qaradi:

— Hamma kelib bo'lgandir-a, oqsoqol?

— Hamma shu yerda.

— Boshladik bo'lmasa, — deb Zokirjon aka og'ir o'rnidan turdi. Oldidagi papkani ochib, burchagidan qisqichda qistirilgan ikki varaq qog'ozni oldi: — O'rtoqlar! Ko'rib turibman, juda hayron bo'lib, hayajonda o'tiribsizlar. Bugun men sizlarning oldilaringizga faqat prokuror bo'lib emas, balki, qishlog'ingizga birlashtirilgan maxsus vakil sifatida keldim. Ya'ni... ham prokuror, ham asosan, partiya xodimi sifatida keldim.

O'tirganlar bir chayqalib olishdi. Zokirjon Ahmadv gapini qanchalik yumshatishga harakat qilmasin, odamlarning dilida qandaydir bir shubha soya tashlab turardi.

— Qishlog'ingizdan raykomga bir xat tushibdi, — deb gapida davom etdi u. — Xuddi shu mazmundagi xat rayon sudiga ham topshirilgan. Ikkala xat ham yaqinda qishlog'ingizga kelgan Akmal Doniyorovning... xo'sh, nima desak ekan, ba'zi bir xatti-harakatlari haqida.

— Qanaqa xatti-harakat ekan u? — deb luqma tashladi orqadan birov.

— Kim yozibdi? — deb so'radi yana birov.

Sulton bobo qalam bilan stolni tiqillatib, majlisni tartibga chaqirdi. Zokirjon aka gapida davom etdi:

— Sabr qilinglar, o'rtoqlar. Bu xatlarning mazmuni shunday. Qisqacha qilib aytib bera qolay: mahbus Doniyorov qishloqning bir to'da yoshlarini atrofiga yig'ib olib, yo'ldan urayotgan emish.

— Noto'g'ri!

— Bema'ni gap!

— O'rtoqlar, birpas jim o'tirib eshitishinglarni iltimos qilaman. E'tirozlaringiz bo'lsa, gap beramiz, o'shanda aytasizlar, — Zokirjon aka yana qo'lidagi qog'ozga qarab olib, gapira boshladi: — Xo'sh, Doniyorovning bu g'ayrisiyosiy xatti-harakatlarini ko'ra-bila turib, kolxoz partiya tashkilotining sekretari Po'lat Qudratov uni o'z panohiga olganmish... Qamalgan va hali to'la oqlanmagan bir mahbusni kolxoz hayotining qon tomiri bo'lmish ariq qazish, chalov olishdek mas'ul ishlarga rahbar qilib tayinlaganmish. Bu ishlarni ko'ra-bila turib, raislaringiz Sulton oq-soqol ham unga nisbatan hech qanday chora ko'rmayotganmish. Doniyorov o'ziga bildirilgan ishonch va imkoniyatlardan foydalanib, o'spirinlarni to'plab, ish qilish o'rniga ularga qandaydir kitoblar o'qib berarmish va hokazolar... Xullas, qisqacha qilib aytganda, mana shunday gaplar, o'rtoqlar...

— Kim yozibdi?

— Qaysi nomardning ishi bu?!

— Topib gapirgan gaplarini qaranglar-a u benomusning!..

Odamlarga qo'yib bersa, yeb qo'yishga ham tay-yordek edi xat egasini. Akmal aka indamay boshini egib o'tirardi. Zokirjon aka odamlarni tinchitish uchun qo'lini ko'tardi.

— Tinchlaning, o'rtoqlar! Bu xatni mana bu Izzatulla aka yozgan...

Odamlar birpasgina jim bo'lib, Izzatulla akaga tikilib qolishdi. Bu jimlik har qanday urishdan, so'kishdan, haqoratdan yomon bo'lsa yomon ediki, yaxshi emasdi. Izzatulla aka o'zining gapi o'tmay qolgan joylarda: «Bo'pti, siz bilan keyin gaplashaman!» — deb o'ziga qarshi gapirgan odamning ko'ngliga qora soya tashlab ketardi. Bir necha marta aytgan ana shu «keyin gaplashamiz»larining natijasi shu bo'lsa kerak-da.

Izzatulla akaning majlis boshlanishi oldidagi g'ururidan asar ham qolmagandi — yuzlari sur tortib, ko'zlari alang-jalang qilar va go'yo majlis ahli orasidan haligi chaqim gaplarini ma'qullaydigan guvoh qidirayotgandek ko'rinardi.

Zokirjon aka o'tirganlarga murojaat qildi:

— Qani, bu gaplarga nima deysizlar?

— Bo'lmagan gap!

— Qip-qizil tuhmat bu!

— Nima g'arazi bor ekan?

— To'xtanglar, to'xtanglar, — dedi Zokirjon aka stolni qalam bilan tiqillatib. — Bunaqada bo'lmaydi. Bitta-bitta gapirish kerak. Qani, kim gapiradi?

— Mag'an ber! — dedi Supabek ota qo'l ko'tarib.

— Marhamat, ota.

— Men marhabatingdi bilmeymin, qarag'im. Biroq, minov itting balasina bir surovim bor. — Supabek otaning soqollarigacha titrab ketdi.

— So'rang, so'rang ota, — dedi Zokirjon aka. — Lekin ota, iltimos, haligidek qo'pol gaplarni ayt mang.

— Keshir qarag'im, biz dala adami g'o'y. Biroq minav itting balasi o'ttag'an so'zden qo'pal emes shig'ar mening so'zim...

Hamma gur etib kulib yubordi. Supabek ota gapida davom etdi:

— Aytshi, qani, anav qatti sen jazdingba?

— Ha... — dedi Izzatulla aka istar-istamas.

— O'l qisi sag'an ne jamandiq qildi? Nengdi buzdi?

— Menga yomonlik qilsa, menikini buzsa yozmagan bo'lardim, — deb ming'illadi Izzatulla aka va majlisning jig'iga tegib qo'ydi. U go'yo o'zining bu so'zlari bilan o'z manfaatini emas, balki ko'pchilik manfaatini himoya qilayotgan kishi bo'lib gapirardi... Uning bu nayranglarini bola bo'la turib, men tushunib

o'tiribman-u, boshqalar tushunmaydi deysizlarmi?.. Shu gapdan keyin na Zokirjon aka, na Sulton bobo odamlarni to'xtata oldi. Odamlar bir-biriga gap berishmay olib ketishdi.

Supabek ota: Bul adam qalqo'zga kelib eshkimdi buzg'ani jo'q. Uni buzuq degenning o'zi buzuq!..

Akbar: Kim buzilibdi! Biz buzilibmizmi? Kechirasiz! Supabek otam to'g'ri aytdi, o'zingiz buzilgansiz. Buzilgan bo'lsa anovi o'tirgan ko'zoynak o'g'lingiz buzilgan!

Izzatulla aka: Og'zingga qarab gapir. Bu gaplaring uchun javob berasan hali!

Akbar: Ha, ana endi o'zingizga keldingiz. Men bu gaplarni juda o'ylab aytyapman. Qani, siz o'ylamay aytgan haligi bema'ni gaplaringiz uchun javob berib ko'ring-chi avval. Akmal aka mana bu o'tirgan yigitlarning qaysi birini buzibdi? Nima, bo'sh vaqtlarda gazeta, jurnal o'qib, dunyoda bo'layotgan gaplardan bizlarni xabardor qilsa — aybmi? Meningcha, bu ayb emas! Ayb deb ko'pchilik qilayotgan ishga to'sqinlik qilayotganlarni, mana bu ko'krigidan suv kechib ishlayotganlarga qatiq o'rniga yog'i shilingan ayron olib kelib berayotgan muttaham o'g'ilchangizni aytsa bo'ladi. Qani, aytinch, birovning ishini o'zinikidek bilib, jon kuydirib ishlayotgan Akmal akani kechasi orqasidan bildirmay kelib, yarimta g'isht bilan urib, yiqitib ketgan odamni nima desak bo'ladi?

Yana g'ala-g'ovur ko'tarildi. Yana Sulton bobo odamlarni tinchlanishga chaqirdi.

Izzatulla aka: Kim uribdi?

Akbar: Arzanda o'g'lingiz...

Hasan ko'zoynak: Yolg'on!

Akbar: Yolg'on?

Po'lat amakim: Akbar, to'xta, Hasan, menga qara. Oynaging qani?

Hasan ko'zoynak: Uyda.

Zokirjon aka: Chopib borib, olib kelmaysanmi?

Hasan ko'zoynak istamaygina o'rnidan turdi.

Zokirjon aka yana ta'kidladi:

— Bor. Tez borib olib kel.

Hasan ko'zoynak shalpayib bo'sag'adan chiqib ketayotganda — Po'lat amakim Zokirjon akaga qaradi:

— Chaqirsangiz uni. Baribir olib kelolmaydi. Mana uning ko'zoynagi: Akmal akani urgan joyda tushib qolibdi. Ertalab topib oldik.

Hasan ko'zoynak burchakka shilq etib o'tirib qoldi.

— Men ham biroz gapiray? — dedi o'rnidan turib Sulton bobo. U gapini negadir uzoqdan boshladi. — Hammalaring eshitdinglar Izzatullavoyning yozganini. Uning aytishiga qaraganda, shu bir bechora odamni odamlarga qo'shib, unga issiq bag'ridan joy bergan partorgimiz ham, unga ish bergan rais — men ham aybdor emishmiz. Qonun nima deydi, bilmayman, buni Zokirjon aytar. Ammo Izzatullaning bu gaplarida zig'ircha ham insof yo'q. Bu o'z-o'zidan ham ko'rinib turibdi. Akmal bu yerga kelib qadr topdi. Nimasi uchun? Mehnati uchun, yaxshi gapi uchun! Sen-chi, sen nima ish bitirding? Mast bo'lib borib, odamlarning tushlik ovqati pishayotgan qozonni ag'darib ketasan — bu ayb emas-u, Akmal bolalarga qo'lbola ovqat qilib bersa, brigadirlik qilsa — shu aybmi? Sen odamlarni qaydagi andishasiz gaplar bilan so'ksang, haqorat qilsang — bu ayb emas-da, yigitlar ishdan charchab-horib chiqqanda, Akmal ularga gazeta, jurnal o'qib berib, ko'nglini ko'tarsa, charchog'ini bossa — shu aybmi? Erkatoy o'g'ilchang uni orqasidan kelib urib yiqitib ketsa — bu ayb emas-u, sen mehribonchilik

qilib kiritib qo'ygan sovuq hammomdan olib chiqib, issiq bag'ridan joy bergan aybdormi? Qayoqdan topding bu gaplarni? Qaysi mazhabga yotadi bu! Xo'sh, o'zing kim eding-u, kim bo'lding, bir o'ylab ko'rdingmi? Yoki sening frontga ketgan boshqa yigitlarimizdan ortiqchalik joying bormi? Baxtingga, sal-pal hisob-kitobdan ilming borligi va uning ustiga kasalmand bo'lganing uchun kolxoz seni bron bilan askarlikdan olib qoldi. Ha, kolxozni tebratib turar deb olib qolgan edik seni. Shumi endi sening tebratganing? Yomonning boshiga baxt qushi qo'nsa, qo'nganida sezmas ekan, bir yo'la uchganida sezar ekan. Sen shu toifa odamlardan ekansan. O'rtoqlar, sud oldida Akmal emas, Izzatulla javob berishi kerak.

Sulton bobo o'rniga o'tirdi. Zokirjon aka yana kim gapiradi degandek, o'tirganlarga bir-bir qarab chiqdi. Hech kim churq etmadi. Sulton bobo hammaning tili uchida turgan gapni aytib qo'ygan edi chamamda. Zokirjon aka Izzatulla akaga qaradi:

— So'z sizga!

Haligi dashnomlardan keyin Izzatulla aka o'zini tamoman yo'qotib qo'ygan edi. O'rnidan zo'rg'a turdi. Biroz qaqqayib, chaynalib gap boshladi:

— Har holda, hushyorlikka o'rgatadi bizni hukumat...

— Siz hali hukumatni shu odamdan himoya qilmoqchimidigiz? — deb Po'lat amakim kulib yubordi.

Kimdir orqadan piching qildi.

— Esiz...

Yana g'ovur-g'uvur boshlandi:

— Hammani o'zingdek ko'rma!

— Topgan gapini qaranglar-u buni!..

— Gapni qisqa qil!

— Oqsoqol to'g'ri aytdi, o'zini sudga berish kerak!

Odamlar uni og'iz ochdirmay qo'ydi. Nihoyat Izzatulla aka o'tirganlarga yalingansimon qarab:

— Kechiringlar, og'aynilar, meni... — dedi.

— Kechiringlarmish. Endi biz uning og'aynisi bo'lib qolibmiz. Ilgari qayoqda eding?

— Osmonda yuruvdi, endi pastga tushdi!

— O'q ilon to'rga tushsa, odamni ham bag'rim der ekan. Qarang-a?

— Adolat qilinglar... — dedi yana Izzatulla aka va Zokirjon akaga qaradi.

— O'zing odil bo'lmagandan keyin, birovdan adolat kutib nima qilasan? — dedi Po'lat amakim unga.

Zokirjon aka o'rnidan turdi. Majlis suv quygandek jimib qoldi.

— O'rtoqlar! Akmal aka Qarqaraliga chiqishdan avval, ishlarini qayta ko'rib chiqishimizni iltimos qilib, rayon prokuraturasiga ariza tashlab ketgan edi. Biz bu kishining hujjatlarini so'ratib olib, o'rganib chiqdik... Hech qo'rqadigan joyi yo'q: bir bema'ni tuhmatning qurboni bo'lgan ekan...

Bu gap Izzatulla akaninggina emas, hammamizning ham boshimizni egib yubordi. Zokirjon aka davom etdi:

— Aytaylik, bu odam arzimagan tuhmat bilan olti yil yotib kelibdi. Xo'sh, bundan kim naf ko'rdi? Hayron bo'lyapsizlar shekilli? To'g'ri, prokurorning o'zi shunaqa desa qiziq tuyuladi. Biroq, inson taqdiri bilan shug'ullanadigan odam — u kim bo'lishidan qat'i nazar — gapning indallosini aytishi kerak! Men shunday deb bilaman. Mana, masalan, bordi-yu, haligi gaplar bilan Akmal aka yana qamalib ketdi, deylik. Xo'sh, Izzatulla aka bundan nima naf ko'radi? O'ylash kerak, axir. Lekin buni Izzatulla aka o'ylab ko'rdimikin? O'ylaymanki, yo'q, haligi gaplariga qaraganda, o'zi ham durustroq tasavvur

qilolmaydiganga o'xshaydi o'zining nima qilib qo'yganini. To'g'ri, kimning aybi bo'lsa, u jazosini tortishi kerak. Ammo bu yerda men hech qanday jinoiy ish ko'rayotganim yo'q. Aksincha, boyagi jinoyatlari uchun Izzatulla akaning o'zini va o'g'lini jinoiy javobgarlikka tortishimiz lozim bo'lib turibdi. Lekin bularni sudga berish yoki bermaslik masalasini sizlar o'zlaringiz hal qilinglar. Men faqat shuni aytishim mumkinki, odamlar, ehtiyot bo'linglar! Inson umri, taqdiri bilan hazillashmanglar. Odam osonlik bilan dunyoga kelmaydi, uni qadrlanglar. Hamma gap o'zlaringizda! Mening aytadigan gapim shu sizlarga... Xo'sh, endi gap sizga, Akmal aka.

Akmal aka hayajonda asta o'rnidan turdi:

— Gapiradigan gap ham qolmadi nazarimda. Hammalaringizga katta rahmat! — Uning ko'ngli bo'shab ketdi. — Rahmat! Ammo Izzatulla akani shunchalik borar deb men hech o'ylamagan edim... U kishini men yaxshi bilmayman, sizlar bilasizlar. Har holda yaxshi ish qilmadi... Endi unga qanday jazo berish — o'zlaringizga havola...

Izzatulla aka go'yo o'tirgan joyiga singib ketdi. Zokirjon aka papkasidan qog'oz olib, Akmal akaga cho'zdi:

— Kecha ishingizni ko'rib chiqib, sizni oqlanishingizni maqsadga muvofiq deb topdik. Mana, oqlanganingiz haqida hujjat. Tabriklayman.

— Katta rahmat! — dedi Akmal aka va hayajondan ko'zlariga yosh keldi.

— Ixtiyoringiz. Qolaman desangiz, o'zingiz o'rgangan joy. Ketaman desangiz, yana o'zingiz bilasiz. Mana, o'rtoqlar kuzatib qo'yishadi, — dedi Zokirjon aka yana.

— Bo'shatadigan brigadirimiz yo'q, — deb hazil-lashdi Sulton bobo.

— Xotirjam bo'ling, oqsoqol, — dedi Akmal aka. — Va'damning ustidan chiqaman. Chalovni tugatib, so'ng...

— Yashang. Ishlamasangiz ham mana shu gapingiz yetarli! — Sulton bobo sevinib ketdi.

— Bo'lmasa, o'rtoqlar, kelganlaringiz uchun rahmat! — dedi Zokirjon aka. — Boshqarma a'zolari bilan kommunistlar qolsin, gap bor.

Hammamiz ko'chaga chiqdik. Quyosh ikki terak bo'yi ko'tarilib qolibdi. Xuddi bir necha kun majlisda o'tirib chiqqanday edik.

* * *

Hamma xursand, go'yo yuraklarida anchadan buyon bir chigal tugun yurgan-u, o'sha tugun bugun yechilgandek edi. Akmal aka ham xuddi yosh boladek yosharib ketgandi. Harakatlari chaqqon va yuz-ko'zlarida tabassum jilvalanardi.

Bizlar ketgandan keyin majlis yana davom etibdi. Izzatulla akani partiya a'zoligidan o'chirib, kolxoz buxgalterligi vazifasidan ozod qilishibdi.

Bu gaplarni hozirgina Jumabek topib keldi. Akmal aka indamadi. U o'zining oddiy odamlar orasida qadr topa bilganidan, shuncha do'st-yor orttirganidan, o'zining bu qishloqda yolg'iz emasligidan, ishonch-adolatning kuchi va uning mavjudligidan cheksiz mamnun ekanligi shundaygina bilinib turardi.

Odatdagidek ariq bo'yida qatiq ichib, Tatash bilan Akbarning gaplaridan kulishib o'tirganimizda, shahar tomondan kelayotgan aravaga ko'zimiz tushib qoldi. Eshmat akamning aravasi. Bizlarga chamasi ikki yuz metrcha qolganida to'xtadi. Ustidan Eshmat akam bilan ozg'ingina, shaharcha kiyingan, orqasiga xalta osib olgan bir bola sakrab tushib, biz tomonga qarab kela boshladi. Akmal aka sakrab o'rnidan turdi. Tupugini

qult etkazib yutindi-da, birdan xursandchiligini ichiga sig'dirolmay:

— Farhod! O'g'lim! Qanotim! — deb qichqirib yubordi.

NIHOYASI

Shundan beri yigirma marta qovun pishig'i o'tdi. Bu gaplarning hammasi tarix bo'lib qoldi.

Boshqa nimani ham aytay? Akmal akamni Qarqaralidan qanday qilib jo'natganimizni, qishloq ahli uni qanday qilib kuzatib qo'yganini aytaymi? Yoki Akmal akam uch yildan so'ng A'zam ikkalamizni Toshkentga chaqirib olib, o'qishga kirishimizga yordamlashganini aytaymi? Yo bo'lmasa, Mashhuraga qanday qilib uylanganimni gapirib beraymi?.. Ha, aytgandek, o'g'lim Erkin Akmal akaning nabirasi, Mashhura — qizlari bo'ladi!..

Bu gaplar sizni uncha qiziqtirmaydi. Yaxshisi Akmal akam haqida gapira qolay — hozir u kishining ishlari yomon emas. Dissertatsiya yoqlaganiga ham ancha yil bo'lib qoldi. Filologiya fanlari nomzodi. Akademiyaning til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim bo'lib ishlayapti. Adabiyotshunoslikka oid uch-to'rtta kitoblari ham nashr etildi. Darsliklarda ham qatnashib turadi. Po'lat amakim: «Aytmay-sanmi akademiklaringga! Darsliklarning tili g'alizlashib, sifati pasayib ketyapti-ku», deganida, Akmal akamni nazarda tutadi.

Akmal akam shundan beri Qarqaraliga tez-tez kelib-ketib turadi. Oxirgisi — Supabek otamizning ta'ziyalarida ham kelib ketibdilar. Men Toshkentda edim.

Ta'ziyada soqol-mo'ylovi o'sib ketgan bir kishi nuqul kularmish. Akmal akam odamlardan: «Kim u?» deb so'ragan ekanlar, odamlar: «Tatash», deyishibdi.

Keyin Akmal aka: «Ha, mulla Tatash!» deb uning oldiga borgan ekanlar, u tirjayib qo'ya qolibdi. Tanimabdi.

Aytgandek, sizga qabr haqida gapirib bermoqchiydim... O'sha men beixtiyor borib qolganim, aylanasi nurab, tevaraklarini o't bosib ketgan, kattaligi bir ketmon tuproqcha keladigan g'aribgina qabr — Izzatulla akaning qabri edi. U kishi Akmal akamlar Qarqaralidan ketganlaridan so'ng bir yilga qolmay vafot etgan edi.

— Vijdon azobidan o'ldi! — deydilar Po'lat amakimlar uni eslab.

— Sud hukmidan ham vijdon hukmi og'irroq te-gibdi-da, bechoraga — deb achinadilar Akmal akamlar. — O'shanda oqsoqol: «Yoqadan olgan dushmandan, pochadan olgan it yomon. Bu dushman emas, it!» deb juda to'g'ri aytgan edilar. Bir itligini qildi-qildi-da. Biroq nima uchun u shunday qildi — o'zi ham tushunolmay ketdi... Dushmanda vijdon bo'lmaydi, lekin qabih maqsad bo'ladi. Mana, masalan, vijdoni bo'lmagani uchun Orif hamon hayot yuribdi... Agar uning ham vijdoni bo'lganda, ehtimol, Izzatulla akadan ham ilgariroq ketgan bo'larmidi hayotdan ko'z yumib...

— Ko'rib turasizmi uni?

— Ko'rganda qandoq! Go'yo hech narsa bo'lmagandek... Qizig'i shundaki, mabodo men to'g'rimda gap ketsa, birinchi bo'lib Orif so'z oladi. Hali ham gap bermaydi odamlarga. Quloch-quloch nutq so'zlaydi majlislarda...

Har borganimda Akmal akaning ish stolida o'sha birga yozganimiz kundalikni ko'rib, o'qib turaman. Ajoyib gaplar bor uning ichida. Hozir o'sha kundalikning yoniga yana ikkita qalin-qalin daftar qo'shilibdi. Men ularni qo'limga olib varaqlar

ekanman, hayot sahifalarini varaqlagandek bo'laman. Qani endi shu daftarlar durustroq, zabardastroq bir adib qo'liga tushsa-yu, kattaroq roman bitilsa deyman. Ehtimol, buni Akmal akamlarning o'zlari yozar...

Ajab emas!..

*Turkiston — Toshkent
1959—1961-yillar*

MUNDARIJA

Muqaddima.....	3
Saraton	5
Qush qanoti bilan	131

Adabiy-badiiy nashr

NOSIR FOZILOV

KO'KLAM QISSALARI

(Qissalar)

Muharrir J. Karamatov

Badiiy muharrir U. Sulaymonov

Texnik muharrir B. Karimov

Kichik muharrirlar: D. Xolmatova, G. Eraliyeva

Musahhih G. Aripova

Kompyuterda tayyorlovchi G. Qulnazarova

Nashriyot litsenziyasi AI №158, 14.08.2009.

Bosishga 2016-yil 15-dekabrda ruxsat etildi.

Bichimi 80×100¹/₃₂. Ofset qog'ozi.

«Cambriya» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 12,21. Nashr tabog'i 12,47.

Nusxasi 3000. Buyurtma № 16-537.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

«O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Fozilov, Nosir.

F 79 Ko'klam qissalari [Matn]: qissalar / N. Fozilov. – Toshkent: «O'zbekiston» NMIU, 2016. –264 b.

Bolalik — vaqt o'tgan sari uzoqlashib ketadigan mo'jizadir. Axir bolalikni bejiz qo'msab yurmaymiz-ku. Ammo adabiyot bilan, kitob bilan oshno ko'ngil bu mo'jizadan hech qachon bebahra qolgan emas. Bolalar, sevimli yozuvchingiz Nosir Fozilovning ushbu kitobini o'qigach, bolalikning mo'jiza ekanligiga o'zingiz ham amin bo'lasiz.

Kitobga adibning «Saraton» va «Qush qanoti bilan» nomli qiziqarli qissalari jamlandi. Bu qissalar siz aziz o'quvchilarga ham ma'qul bo'ladi, degan umiddamiz.

ISBN 978-9943-28-722-8

**UO'K 821.512.133-93-31
K BK 84(50)6**

Nosir Fozilov

BO'KLAM QISSALARI

«OZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-722-8

9 789943 287228